Улрих Бюксеншютц

Малцинствената политика в България
Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989)

Малцинствената политика в България

Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989)

Улрих Бюксеншютц

ЕКСТАЗ
Берлин, 2020

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лицензa „**Криейтив Комънс — Признание — Некомерсиално — Без производни**“ версия 2.5 (CC-BY-NC-ND version 2.5).

Съдържание

Предговор на редакцията 6

1 Въведение 7

2 Политиката спрямо евреите, ромите, помаците и турците 16

2.1 Кратката история на евреите в Народна Република България 17

2.1.1 Българските евреи и „окончателното решение“ 17

2.1.2 Следвоенният период 1944-1952 г. 21

2.1.2.1 Политическите течения сред еврейското население 21

2.1.2.2 Социални и икономически проблеми на еврейското население 22

2.1.2.3 Училища и религиозна организация 24

2.1.3 Exodus (Изселване) 25

2.2 Екскурс: БКП и мюсюлманската верска общност в България 30

2.3 Ромите 34

2.3.1 Политическо развитие преди 1944 37

2.3.2 Общо развитие на политиката на БКП спрямо ромите 38

2.3.2.1 Организации и културни институции на ромите 45

2.3.2.2 Образователни институции за ромите 46

2.3.2.3 Основни училища (ОУ) 47

2.3.2.4 Основни училища със засилено трудово обучение – ОУЗТО . 50

2.3.2.5 Интернати 52

2.3.2.6 Специалните ромски училища – един успех? 53

2.3.3 Мерки по заселване 54

2.3.4 Смени на имената при ромите 58

2.4 Помаците 63

2.4.1 Демографска и социална структура на помашкото население 68

2.4.2 Политическо развитие преди 1944 г. 73

2.4.3 Политиката на БКП спрямо помаците след 1944 г. 76

2.4.4 Образование за помаците 85

2.4.5 Мерки по националната сигурност 92

2.4.6 Смени на имената при помаците 93

2.4.6.1 Първи опит: Анархия 94

2.4.6.2 Втората кампания за смяна на имената сред помаците 97

2.5 Турското малцинство 102

2.5.1 Демографска и социална структура на турското население . . 105

2.5.2 Държавната политика спрямо турското малцинство преди 1944 г. 113

2.5.3 Политиката на БКП спрямо турското малцинство след 1944 . 119

2.5.4 Образование за турското малцинство 151

2.5.5 Емиграцията на българските турци след 1944 г. 161

2.5.5.1 Емиграцията през 1950/51 г.: Прогонване или бягство? 161

2.5.5.2 Емиграцията през 1969-1978 г.: Събиране на разделените семейства 165

2.5.5.3 „Голямата екскурзия“ 168

2.5.6 Смени на имената 175

3 Обобщение 184

4 Литература 193

4.1 Българска литература 193

4.2 Друга литература 198

5 Приложения 210

Предговор на редакцията

Настоящото изследване – уникално по замисъла и изпълнението си, доколкото мога да преценя – е издадено в България преди близо 20 години, но все още не е намерило в по-широкия обществено-политически разговор мястото, което му се полага. Причините за това – колкото очевидни, толкова и непонятни, поне за човека, наблюдаващ България отстрани – са прекалено многобройни, за да си струва да бъдат дискутирани без да се заплесне човек в някаква напълно непродуктивна посока. България си остава онова, което е – и отношението на широката общественост към „малцинствата“, замръзнало в праисторическата си, почти злокобна форма, е една от основните котви, на които днешната ни родина си остава окачена (именно така, а не обратно – подводната част на това отношение ми се вижда далеч по-тежка и по-важна от видимите му, проследими в общественото и виртуално пространство, изражения). И – отново като функция от непрестанната му централност за осъзнаването или неосъзнавано оформяне на днешната „българскост“, отношението към малцинствата, към онези „чужди сред нас“, си остава един от най-важните показатели за развитието на страната в момента. Именно в този смисъл изследването на Улрих Бюксеншютц – един коректен и добронамерен, но в никакъв случай не симпатизиращ външен наблюдател – може и трябва непрекъснато да се поставя пред лицето на четящата общественост, ако не за друго, то поне за да пробужда от време на време и чувства, различни от привично-българската поза на вечна жертвеност, вечна онеправданост, вечна собствена позиция на хора, които имат да получават стари, неизплатени дългове.

Прочее, нека се надяваме, че поредното вглеждане в това не съвсем приятно огледало ще пробуди една или друга „угнетена душа“, ще накара хората у нас да се замислят не само за онова, което „имат да получават“, но и за онова, което открай време някак са пропускали да поставят в графата с дълговете.

Да се надяваме...

1 Въведение

„Нелепо е да се заличи фактът, че на българските земи са се раждали, живели хора с различно вероизповедание и различна етническа принадлежност.“ До това прозрение стигна дългогодишният български държавен и партиен ръководител през 1993 г. – четири години след неговото сваляне от власт. Политиката на водената от него в продължение на над 30 г. партия спрямо различните малцинства той резюмира така: „От абсолютно несъстоятелната съветска постановка, възприета от Димитров и Червенков, за многонационална България, се беше стигнало до също невярна теза – един етнос, една култура, бит, религия, обичаи.“[1] Независимо от твърдението на Живков, формулирано след падането му от власт, политиката на БКП спрямо етническите и религиозни малцинства и по време на неговото управление се гради именно на горните две тези. Двата подхода имат по същество една и съща цел: етническото и религиозно хомогенизиране на българския народ. Докато привържениците на първия подход изхождат от предпоставката, че уеднаквяването ще протече след една фаза на „разцвет“ на националните и културни различия, то привържениците на втората теза изключват „разцвета“ и прокламират отсъствието на каквито и да било отличителни белези.

В настоящата работа ще разгледам основните черти на политиката спрямо етническите и религиозни малцинства в България след Втората световна война. В центъра на изследването обаче стоят не толкова назованите от бившия държавен глава тези, колкото практическите последици от тях. Особено внимание ще бъде отделено на усилията за социално уеднаквяване, които ще анализирам с помощта на факторите, общоприети в изследванията на модернизационните процеси. Към тях спадат образователното ниво, демографската и социална структура, както и урбанизацията на отделните малцинства. Освен това ще се спра на някои особености на българската малцинствена политика, които мо-

1 Живков, Т.: Срещу някои лъжи, Бургас 1993 г. стр. 88.

гат да бъдат разбрани само от гледна точка на тази тенденция към хомогенизиране и в крайна сметка – към асимилация.

Тази книга се занимава така подробно с усилията за модернизиране като средство на малцинствената политика предимно затова, защото по време на управлението си Българската комунистическа партия поставя тъкмо тези мероприятия в центъра на политиката спрямо националностите. В много изследвания на тази тема, публикувани в България след края на 50-те години, се изтъква именно този аспект. В опростен вид рецептата гласи следното: „Чрез преодоляване на социалните различия етническите и национални разлики също загубват своето значение.“ Тази опираща се първоначално на Маркс идея за това, как може да се постигне едно общество без класи и без нации, не винаги обаче е валидна в Народна Република България, както ще се опитам да покажа по- долу.

Изхождайки от един кратък, обобщаващ преглед на процесите в българската малцинствена политика през социалистическата епоха на фона на политическото, икономическо и социално развитие, ще представя в отделни глави политиката на БКП спрямо евреите, ромите, помаците и турците. Тези малцинства са подбрани затова, защото чрез техните различни характеристики може по-добре да се демонстрират целите на малцинствената политика на БКП. Сравнителният подход включва – доколкото позволяват статистическите данни – също и цялото население на страната, за да се разкрие чрез контраста спецификата на съответното малцинство. Подборът на изследваните малцинства е повлиян не на последно място от наличието на източници и съответна литература, все пак това не играе решаваща роля – по-важно значение имат следните няколко фактора:

Еврейското малцинство бе включено в изследването, защото то има голямо външнополитическо значение за българското правителство в годините, непосредствено след Втората световна война, която евреите преживяват без особено големи поражения в сравнение с други страни. Фактът че те остават до голяма степен (но не изцяло) пощадени от националсоциалистическото изтребление, ги прави важен фактор в мирните преговори. Политиката на първите следвоенни правителства спрямо евреите е тясно свързана с това обстоятелство. Освен това либералното отношение към евреите по-късно още повече се изтъква и се представя, поне официално, като пример за общото отношение на БКП към малцинствата, и то предимно във време когато по-голямата част от евреите

отдавна са напуснали страната в посока Израел. Съзнателно съм представил главата за евреите сбито, защото тяхната история в България „завършва“ в момента, когато Комунистическата партия закрепва властовата си позиция. Докато държавната политика спрямо това малцинство по време на Втората световна война е сравнително добре проучена[1], то следвоенният период едва отскоро привлича интереса на изследователите.[2]

Ромите са включени в изследването, защото заради своите етнически, културни и социални особености представляват един много „труден“ обект за държавната малцинствена политика и в миналото и сега. Тяхната специфика ги прави – поне в общи линии – и обект на една отклоняваща се от генералната линия политика на БКП, например по отношение на ликвидиране на чергарския начин на живот на част от тази етническа група. От друга страна при ромите могат да се наблюдават много рано и много отчетливо тенденции в българската малцинствена политика, които при другите малцинства едва по- късно започват да играят роля. Освен това, тъкмо спрямо тази група от населението БКП не може да приложи един от най-важните аргументи за оправдание на политиката си – а именно, че ромите първоначално имали български етнически произход. Досегашните изследвания на историята на ромите в България си остават недостатъчни; това се обяснява до голяма степен с продължителната забрана за публикуване по тази тема.[3]

Отношението на БКП към помаците е особено показателно за разбирането на партийната политика относно етническите малцинства.

1 Класическа работа на тази тема си остава Chary, F. B.: The *Bulgarian Jews and the „Final Solution“*, Pittsburgh, PA 1972. Освен това има още редица изследвания, най-важните от които са: Hoppe, H.-J.: *Bulgarien*, in: Benz, W. (Hg.): *Die Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, München, 1991, p.275-310; Oren, N.: *The Bulgarian Exception: A Reassessment of the Salvation of the Jewish Community*, in: *Yad Vashem Studies* (1968) 7, p. 83-106.

2 Върху следвоенната история досега е излязла само една, но добре документирана монография: Василева, Б.: Евреите в България *1944-1952*, София 1992 г.

3 Тук са особено полезни книгите на Кроу: Crowe, D. M. / Kolsti, J. (Hgg.): *The Gypsies of Eastern Europe*, Armonk, N.Y. 1991 и Crowe, D. M.: A *History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, New York 1995. Тези текстове обаче в много голяма степен се базират единствено на *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, New York 1991, един доклад за човешките права на Хелзинки Уоч. Към тях се прибави в последно време и една монография, която е етнографски ориентирана, но съдържа ценни сведения за следвоенната история: Марушиакова, Е./ Попов, В.: Циганите в България, София 1993 г.

Статусът на помаците между мнозинство и „национални“ малцинства се обуславя между другото от факта, че тяхната общност се дефинира на първо място през принадлежността си към ислямската религия. Обстоятелството, че голяма част от тях говори български, ги прави подходяща мишена за асимилаторските усилия на всички правителства на модерната българска държава. Нейната национална идеология така и не успява да се освободи от достигналата своя разцвет през 19 век езиково-национална основа; това не става и след вземането на властта от БКП, която проповядва преодоляването на буржоазния национализъм. За разлика от босненските мюсюлмани, помаците никога не са признавани от компартията за национално малцинство или националност. Въпреки това обаче, държавата прилага спрямо тях същите мерки, както и спрямо другите малцинства. Така помаците попадат в парадоксалната ситуация да бъдат третирани като малцинство, макар и официално да не са. В известен смисъл помаците стават „пробни обекти“ за една политика, насочена към частично отстраняване на етническата идентичност и на останалите етнически групи, които ще разгледам тук, а именно – външните белези на тяхната религия. Същата политика се прилага по-късно в голям мащаб и при турците, но дава съвсем различен резултат.[1] Освен това, за помаците се изработва за първи път едно „историческо“ обяснение за оправдаване на тази политика, придобило

1 И досега в България няма една балансирана монография върху помаците. Наред с редица книги от 40-те, 50-те, и 60-те години, отразяващи партийната линия (например Вранчев, Н.: Българи мохамедани, София, 1948 г.), книгата на Василев, К.: Родопските българи мохамедани, Пловдив 1961 г. се смята за „стандартно изследване“. На нея се позовава и апологетичната монография на бившия секретар на ЦК Стоян Михайлов, която съдържа обаче някои важни сведения за политиката на БКП: Михайлов, С.: *Възрожденският процес* в България, София 1992 г. В по-ново време излязоха статии от поредицата „Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите“, издадена от International Centre for Minority Problems and Cultural Interrelations.

В западната специализирана литература наскоро излезе забележителната монография на Evangelos Karagiannis: *Zur Ethnizität der Pomaken Bulgariens*. Münster 1997 (=Spektrum. Berliner Reihe zu Gesellschaft, Wirtschaft und Politik in Entwicklungsländern.51), която замести единствената съществуваща досега монография на Sarides, E.: *Ethnische Minderheit und zwischenstaatliches Streitobjekt. Die Pomaken in Nordgriechenland*. Berlin 1987. Доскоро помаците най-често се разглеждаха заедно с турците, например у Höpken, W.: *Türken und Pomaken in Bulgarien*, in: Brunner, G. / Lemberg, H. (Hgg.): *Volksgruppen in Ost- und Südosteuropa*, Baden-Baden 1994 (Südosteuropa-Studien, Bd. 52), p.223-234 или у Popovic, A.: *L'Islam Balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la periode post-ottomane*, Berlin 1986 (Balkanologische Veröffentlichungen, Bd.11).

известност като „възродителен процес“. В тази връзка трябва да отбележим, че тук дори не става дума за оригинална идея на БКП, а за една идеология, появила се още по време на Балканските войни.

Едно изследване на българската малцинствена политика би било непълно, ако в него отсъства турското малцинство. Турците са не само най-голямото малцинство, но в някои региони на страната те представляват и мнозинство от населението. Този факт заедно с обстоятелството, че турците в България разполагат в лицето на съседната турска република с една държава, която постоянно се застъпва за правата на тази група от населението, принуждават българските правителства от периода между двете световни войни да дадат на турците един особен правен статут. Това особено положение се ликвидира стъпка по стъпка след Втората световна война – не без съответната съпротива, както вътре, така и извън страната. Затова БКП дълго време се вижда принудена да преследва спрямо турските българи една по-различна политика, отколкото спрямо малцинствата, които си нямат свой „покровител“. Освен това политиката на компартията спрямо турците често пъти е подложена на люшкания, произтичащи от променливите отношения към Турция като член на НАТО. Всички тези съображения пораждат обаче и силен изследователски интерес към това етническо малцинство, чийто резултати вече трудно могат да се обхванат.[1]

Стопанското и социално развитие на областите, заселени с помаци, е анализирано предимно в работите на Цветан Монов, които въпреки някои необходими уговорки, са важен източник и за моето изследване: Монов, Ц.: Просветното дело сред българите с мохамеданска вяра в родопския край през годините на народната власт (1944-1968), в: Родопски сборник, том 3, София 1972 г., стр. 9-48. и Монов, Ц.: Икономически и социални изменения в родопския край (1944-1977), в: Родопски сборник, том 5, София 1983 г., стр. 5-38.

1 Точно в този случай най-ясно могат да се очертаят разделителните линии между балансирано изследване и политическо „правене“ на общественото мнение според мястото, съотв. страната, където са публикувани текстовете. В България излизат редица монографии и брошури, които трябва да подчертаят достиженията на БКП за турското малцинство в противовес на тяхното положение преди 9 септември 1944 г.
Особено показателна е появата на такива публикации винаги след промени в курса на малцинствената политика на БКП. Представители на този вид литература са: Генов, Д.: Братската дружба между българското и турското население в НР Бълагрия, София 1961 г., Бейтуллов, М.: Животът на населението от турски произход в НРБ, София 1975 г., Тахиров, Ш.: Българските турци по пътя на социализма, София 1978 г. и Мемишев, Ю.: *Задружно в социалистическото строителство* на родината (Приобщаване на българските турци към изграждането на социализма), София 1984 г. За спасяване на честта на българската ис-

Две етнически групи с важно значение за анализа на българската малцинствена политика не са включени в това изследване: арменците и „македонците“. До 40-те години на века арменците представляват петото по големина етническо малцинство, а след емиграцията на голяма част от българските евреи в края на 40-те години те заемат вече четвърто място. Причината, поради която арменците остават извън обсега на тази книга, се крие главно в липсата на достатъчно литература.[1] Освен това, играе роля и обстоятелството, че арменците са едно от „показните малцинства“ на България, т.е., те са до голяма степен асимилирани и не са били – доколкото може да се прецени – обект на специална политика. Фактът че поставям „македонците“ в кавички, вече подсказва за най- важния проблем с тази група от населението. До днес не е ясно, дали в България има значим брой хора, които се чувстват като „македонци“, макар резултатите от преброяването през 1956 г. да посочват техния брой на почти 200 000 (виж табл. 5). Тези резултати обаче са грубо фалшифицира-

торическа наука след 1989 г. тук трябва да спомена статиите на Стайко Трифонов, които обаче също са политически небалансирани. Неговите статии са особено ценни с това, че авторът цитира от архива на ЦК на БКП и така допринася за отстраняване на някои неясноти: Трифонов, С.: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991 г., брой 17 от 29.4.1991 г., брой 18 от 6.5.1991 г., брой 19 от 13.5.1991 г., брой 20 от 20.5.1991 г., стр. 10. Един много добър обзор върху турското малцинство предлага и Стоянов, Валери: Турското население в България между полюсите на етническата политика, София 1998 г., и от същия автор: *Ausgrenzung und Integration: Die bulgarischen Türken nach dem Zweiten Weltkrieg (1944/45-1989)*, in: Österreichische Osthefte 39 (1997) 2, p.193-221.

Затова пък преувеличено критична е доколкото знам единствената историческа монография върху турското малцинство на западен език: Simsir, B.: *The Turks of Bulgaria*, London 1988. Излязлата през 1997 г. монография на Ali Eminov: *Turkish and other Muslim Minorities of Bulgaria*. London 1997 (=Institute of Muslim Minority Affairs. Book Series No.6) предлага малко нови идеи, тъй като до голяма степен представлява сборник от по-стари текстове без да съобщава нова информация. Остават още и редица публикации на немските автори С. Трьобст и В. Хьопкен, в които те разглеждат доста балансирано българската политика спрямо това малцинство. При това Трьобст се занимава предимно с идеологическите причини, например в Troebst, S.: *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien 1956-1986*, in: Schönfeld, R. (Hg.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, München 1987, p.231-253, докато Хьопкен анализира по-скоро социално-историческите аспекти: Höpken, W.: *Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg*, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.617-633.

1 Доколкото знам, съществува само един сборник върху историята на арменците в България – на арменски език с резюме на руски: Kasabjan, Z. M.: *Aknarker boularahaj hamajnkhi patmouthjan (1894-1970) (Основни елементи на историята на арменската народна група в България* (1986-1970), Ереван 1986 г.

ни – в онова време върху населението на Пирин планина се упражнява масивен натиск да се признаят за „македонци“.[1] В последвалото преброяване на населението тази категория вече е много по-малка и от 70-те години насам въобще не се появява. При „македонците“ в България става дума за една група, която не се различава по религията си от титулярното население, а езиковите различия – дори когато са изкуствено засилени – си остават малки. Първоначално македонците служат като свързващо звено между държавите в заплануваната балканска федерация. След разрива между Югославия и България обаче те се превръщат в средство за натиск между двете враждуващи държави. От края на 60-те години България не признава съществуването на македонци, което отново води да влошаване на българо-югославските отношения.

Главите за отделните малцинства имат сходна структура. В началото на всяка глава се дискутират основни проблеми на етническата идентичност, както и социалните и демографските характеристики. Следва кратък обзор на статуса на малцинствата преди 1944 г. По-нататък са разгледани процесите, стоящи в основата на държавната политика спрямо съответните малцинства. Накрая се изследват приликите и разликите в училищното дело, политиката на заселване и смените на имената. Училищното дело на всяка от етническите групи се разглежда отделно по няколко причини. Първо, по тази тема има относително добри източници на информация, и второ – на базата на учебното дело могат да се покажат държавните усилия за интеграция, а също успехите (и провалите) на модернизирането.

„Политика на заселването“ тук се разбира в най-широкия смисъл. В съответните подглави са разгледани всички мерки, които засягат местоживеенето на членовете на отделните малцинства – преселвания, емиграция, а също и правните разпоредби за установяване на ромите на постоянно местожителство. Смените на имената са представени в края на всяка глава, тъй като те поне на пръв поглед представляват най-необяснимите мерки, а от друга страна – те са винаги своего рода „заключителна поанта“ на държавната политика. В случая с преименуването на турците това може да се тълкува дори буквално – по този начин БКП, ръководена от дългогодишния си генерален секретар Тодор Живков, обявява банкрута на малцинствената си политика. Всички мероприя-

1 Troebst, S.: *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982*, München 1983, p.12 f.

тия на правителството след 1984/85 г. представляват по същество само опити да се укротят предизвиканите и от самата партия етнически напреженията в страната. Безсилието на властите да възстановят „реда“ в тази заплетена ситуация се изразява не на последно място в прилагането на насилие спрямо представители на етническите малцинства и накрая – в отварянето на границите. Отварянето на границата от своя страна оказва влияние върху политическата съдба на Живков. Дестабилизирането на страната, породено от емиграцията на 300000 души, повечето от които в трудоспособна възраст, без съмнение е един от факторите, накарали групата около външния министър Петър Младенов да свалят Живков с дворцов преврат.

Съзнателно съм използвал в изследването си една отворена терминология, особено що се отнася до определенията за малцинствата. Както е известно, в тази област има многобройни дефиниции – някои от тях са доста широки, като тази на етнолога Г. Елверт, други са тясно ограничени, като концепцията на Ф. Хекман.[1] Все пак ми се струва, че няма смисъл да се позовавам от самото начало на установени дефиниции по-

1 Според Елверт „етносите са групи, включващи и надхвърлящи семейството, които сами си приписват една (при дадени обстоятелства и ексклузивна) колективна идентичност. При това критериите за приписване, поставящи външната граница, могат да се изменят. (...) Нация е една (по-свободно дефинирана или твърдо установена) социална организация, която претендира за извънвременен характер, третира се от мнозинството от нейните членове като (въобразена) общност, и която си служи с един общ държавен апарат.“ Elwert, G.: Nationalismus und Ethnizität: Über die Bildung von Wir-Gruppen, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 41 (1989), p.440-464, тук p.446 ff. От този цитат ясно се вижда, че определението на Елверт се опира върху развитото от Б. Андерсън понятие за нацията като „въобразена общност“. Anderson, B.: Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts, Frankfurt/New York 1988.
Хекман от друга страна формулира редица дефиниции, които отчасти се покриват с тези на Елверт, например при определението за нация. Понятието етничност обаче Хекман не употребява, ами предлага множество категории по избор, които взети заедно, се покриват с доста широката дефиниция на Елверт. Според Хекман, предпоставка за формиране на общности по етнически признаци е етничността, която обозначава „значимия за индивидуалното и колективно поведение факт, че една относително голяма група хора са свързани помежду си чрез вярата в един общ произход, чрез общи черти в културата, историята и актуалните преживявания, и освен това притежават определено съзнание за идентичност и солидарност.“ Изхождайки от горното определение Хекман различава категориите: етнически колектив, народ, нация, национална държава, етническа група, етническо малцинство и етническо мнозинство според тяхната степен на организираност, социален статус и големина. Heckmann, F.: Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen, Stuttgart 1992, p.56 ff.

ради следните причини. Някои от разглежданите в тази книга групи от населението просто не могат еднозначно да се причислят към една или друга категория. Освен това тъкмо това категоризиране би затруднило описанието на тяхната идентичност, техния статус, и най-вече – на тяхната промяна в рамките на обществото на мнозинството.

2 Политиката спрямо евреите, ромите, помаците и турците

Еврейската общност е „показното малцинство“ на Народна Република България по думите на Стефан Трьобст.[1] Според него, евреите, а също така и арменците, служат като показен обект на БКП пред международната общественост. В крайна сметка Партията поставя тези малки етнически малцинства под особена закрила. Във всеки случай се налага подозрението, че ръководството на българската компартия е искало да даде за пример на останалите, доста по-многочислени етнически и етническо-религиозни малцинства евреите и арменците заради тяхното конформистко поведение и силната им тенденция към асимилация. Тук ще скицирам историческите процеси, довели до мястото на „показно малцинство“, което евреите заемат в следвоенна България. При това в центъра на изследването е следвоенният период до края на голямата изселническа вълна. Времето на Втората световна война ще засегна само дотолкова, доколкото неговите последствия за еврейското малцинство се усещат и в първите следвоенни години. Ограничението върху периода от 1944 г. до средата на 50-те години се налага и поради факта, че след този период броят на българските евреи драстично намалява. Ето защо може с по-голямо основание да говорим за едно „отмиращо“, отколкото за едно „показно“ малцинство.

1 Troebst: Antisemitismus, стр. 198

2.1 Кратката история на евреите в Народна Република България

2.1.1 Българските евреи и „окончателното решение“

През 30-те години България попада все по-силно в икономическа зависимост от германския райх, който до началото на Втората световна война става неин основен търговски партньор. Стопанската обвързаност с Германия и териториалните претенции на българското правителство спрямо държавите, свързани със съюзниците (Румъния прави изключение) довеждат почти неизбежно до присъединяването на България към силите от Оста през 1941 година, смята американският историк Чари.[1] За еврейското малцинство в страната, наброяващо към този момент около 51500 души или 0,5% от цялото население[2], политическото сближаване между България и Германия има съдбоносни последици.

Една от първите мерки е изработването и приемането на антиеврейския „Закон за защита на нацията“ в края на 1940 г., в основата на който залягат германските закони за расата от Нюрнберг. Този закон задължава евреите да носят жълтата давидова звезда и въвежда квоти за упражняването на определени професии. На първо място обаче законът засяга икономическата дейност на еврейското население. Всички евреи се облагат еднократно със специален данък, който принуждава много от тях да се разделят със собствеността си, защото не са в състояние да платят данъка. От германска страна впоследствие се критикува, че законът имал твърде много вратички и се прилагал не особено стриктно. Действително, българското правителство изглежда прилага последователно само отчуждаването на еврейска собственост.[3]

1 Chary, Frederick B.: *The Bulgarian Jews and the „Final Solution“*, Pittsburgh, PA 1991, стр. 11 ff.
2 Chary: “Final Solution”, стр. 58.
3 Hoppe: Bulgarien, стр. 281 ff., сравни също Troebst: *Antisemitismus*, стр. 195 и Василева: *Евреите*, стр. 6.

В края на август 1942 г. след приемането на „окончателното решение“ (die Endlösung) на конференцията във Ванзее, при българското вътрешно министерство се създава „комисариат по еврейските въпроси“. Неговата задача се състои в това, да регистрира всички живеещи в България евреи и да подготвя тяхната депортация както от старите граници на страната, така и от намиращите се под българско управление области Западна Тракия, Вардарска Македония и Пирот.[1] Най-напред още през юли 1942 всички мъже евреи на възраст между 20 и 45 години са привлечени към трудова повинност. След август същата година са блокирани сметките на евреи в българските банки, а тяхното движимо имущество се предоставя на разположение на комисариата. Освен това се ограничава свободата на придвижване на евреите; радиоапарати и други технически уреди се конфискуват. Много по-тежко са засегнати от тези мерки евреите в окупираните от България територии. Тяхната собственост изцяло е иззета.[2]

Решението за същинската депортация се взема от кабинета на 2.3.1943, което по начало трябвало да засегне само евреите от окупираните територии. В същото време обаче, комисариатът включва в плановете си и евреите от старите граници на България и създава депортационни центрове във Вардарска Македония и Западна България. Основание за тези мерки дава един германско-български договор, който предвижда депортацията на общо 14 000 души от окупираните територии и на 6000 от старите граници.[3]

Протестите в България се зараждат през март 1943 г., когато полицията подгонва евреите и започва да ги събира в лагери. В София новината за предстоящата депортация бързо стига до еврейската общност. Благодарение на личните си контакти някои евреи успяват да убедят заместник-председателя на парламента и други високопоставени личности да интервенират при цар Борис Трети и при министър-председателя. Вследствие на тази намеса вътрешният министър бива принуден да отложи акцията в пределите на България. При това правителството се позовава на несъответствието между започналите гонения и решението на кабинета, което изрично визира само македонските и гръц-

1 Норре: *Bulgarien*, стр. 283.

2 Пак там, стр. 284. Различното отношение, според Хопе, се обяснява с разграничаването между български и чужди граждани, което се прокарва в съответните укази.

3 Пак там, стр. 287.

ките евреи. Пред германските власти се обръща внимание на факта, че евреите били необходими за строежа на пътища и железопътни линии в страната.[1] В окупираните територии обаче депортацията протича без да предизвика големи вълнения. Там около 11 500 души[2] са събрани насилствено в нощни акции, след което са изпратени във влакове към лагерите на смъртта, минавайки през българска територия.[3]

От този момент нататък българското правителство прилага един вид тактика на протакане спрямо германския райх. Очевидно вече никой не възнамерява сериозно да предаде на националсоциалистите евреите, живеещи в пределите на България. Обратът в хода на войната и смъртта на цар Борис в началото на август 1943 г. предотвратяват по-нататъшни депортационни мерки. Със смяната на кабинета и назначаването на нов комисар по еврейските въпроси настъпва същинският завой в българската политика спрямо евреите. От лятото на 1944 г. постепенно се отменят законите, засягащи съдбата на евреите.[4]

В последвалите години многобройни български публикации застъпват позицията, че вината се състои в нещастливо стечение на редица обстоятелства, а народът е спасил българските евреи и че България е единствената страна, където еврейското население е запазено от унищожение. Особено показателен в тази връзка е следният цитат от Тодор Живков, с който започва един сборник от документи върху „спасяването на българските евреи“[5]. Тук ясно се вижда начинът, по който БКП иска да се интерпретира времето на Втората световна война:

> *„Българският народ винаги е бил чужд на расовите предразсъдъци. В най-трудни моменти той е оказвал помощ на жертвите на расизма и националното потисничество. Позволете ми да припомня само един факт от близката история на моята страна. През време на Втората световна война българският народ, вдъхновяван от Комунистическата партия, се противопостави на плановете на монархофашистката клика да съдействува на хитлеристката Германия за унищожаване на еврей-*

1 Пак там, стр. 189.

2 Цифрите се колебаят, според различни източници, между 11343 и 11800. Сравни Норре: *Bulgarien*, стр. 298.

3 Норре: *Bulgarien*, стр. 298.

4 Troebst: *Antisemitismus*, стр. 196, сравни също Норре: *Bulgarien*, стр. 300 ff.

5 *Борбата на българския народ за защита и спасяването на евреите в България през Втората световна война (Документи и материали)*, София 1978.

ското население в България. Благодарение на борбата на нашия народ България се оказа единствена от европейските страни, прегазени от хитлерофашизма, където животът и сигурността на евреите бяха напълно запазени. Това е един всепризнат исторически факт.“[1]

Оценката за този период от западни историци обаче е доста амбивалентна: Българското правителство е било принудено да възприеме един „политически антисемитизъм“[2] поради съюза си с германския райх. В заключението на известната си книга Чари релативира ролята на българските комунисти и на правителството за „спасяването“ на евреите и подчертава значението на външнополитическите фактори, които са повлияли на това решение.[3] Трьобст също дава критична оценка на периода 1939-1944 г. Според него, българските евреи са се разминали на косъм от депортиране само поради едновременното действие на различни фактори като хода на войната, алармирането на евреите и личните контакти с влиятелни кръгове в правителството. Равносметката на холокоста се оказва поне амбивалентна, защото не са спасени всички евреи в България, а само четири пети от тях. Нали окупираните територии де факто са били анексирани от България.[4] В по-новата българска литература върху спасяването на евреите до голяма степен се приема западната гледна точка. Спорове се водят най-вече по второстепенни въпроси като например ролята на царя.[5]

1 Цитат по: *Борбата на българския народ за защита и спасяването на евреите в България през Втората световна война*, стр. 13.

2 Chary: *Final Solution*, стр. 198.

3 Пак там, стр. 200.

4 Troebst: *Antisemitismus*, стр. 196.

5 Сред по-важните източници: Барух, Н.: *Откупът. Цар Борис и съдбата на българските евреи*, София 1991. Барух приписва спасяването на евреите най-вече на инициативата на някои еврейски личности. Сравни също Бояджиев, Х.: *Спасяването на българските евреи през Втората световна война*, София 1991. Докато Барух смята, че царят не се е застъпил за спасяването на евреите в окупираните територии, то Бояджиев специално подчертава ролята му при спасяването на евреите от вътрешността на страната.

2.1.2 Следвоенният период 1944-1952 г.

2.1.2.1 Политическите течения сред еврейското население

Днес трудно може да се прецени кое политическо течение е имало преобладаващо влияние сред евреите в годините преди войната. От различните еврейски организации и институции в следвоенния период отговорност за духовните и светските работи носи Централният консисториум на евреите в България. С политическото представителство са натоварени Единната ционистка организация (ЕЦО) и Еврейският Отечествен фронт (ЕОФ). Политиката на ЕОФ се контролира от Централната еврейска комисия при ЦК на БРП (к). Освен това съществуват и редица други, по-малки обединения, които имат по-скоро характер на културни или благотворителни организации. Основните контрагенти в тази констелация си остават масовите организации ЕЦО и ЕОФ.[1] Докато ционистите се застъпват за емиграция в Палестина, доминираният от комунистите ЕОФ отхвърля емиграцията до момента, когато Сталин се съгласява със създаването на независимата държава Израел през 1947 г.[2] От друга страна членовете на ЕЦО и ЕОФ все по-често започват да сътрудничат помежду си, особено когато става въпрос да се повлияе на международното обществено мнение преди мирните преговори в Париж.[3] В крайна сметка постепенното сближаване на различните позиции води дотам, че представители на ЕОФ предлагат цялата ЕЦО да стане член на фронта.[4] Това става през месец май 1946 г. и съществена роля изиграва без съмнение засилването на комунистическото влияние по това време.[5] По-късно, когато Отечественият фронт се превръща в масова обществена организация, всички еврейски организации, включително и ЕОФ, трябва да се обединят в рамките на ЕДФ, Еврейския демократичен фронт. Това предложение обаче е отхвърлено от Георги Димитров. Накрая ЕОФ бива разпуснат през май 1948 г. в полза на Еврейския комитет към Националния съвет на Отечествения фронт, а на Централния кон-

1 Василева, Б.: *Евреите в България 1944-1952*. София 1992, стр. 11, и Troebst: *Antisemitismus*, стр. 197.

2 Василева, Б.: *Евреите*..., стр. 102 и 104.

3 Meyer, P.: *Bulgaria*, in: *The Jews in the Soviet Saellites*, Syracuse 1953, стр. 594, и Василева, Б.: *Евреите*..., стр. 52.

4 Василева, Б.: *Евреите*.., стр. 30.

5 Пак там, стр. 33.

систориум е признато правото единствен да представлява еврейското малцинство. За разлика от ЕОФ и ЕЦО в миналото, сега консисториумът вече е лишен от възможността да поддържа международни контакти.[1]

2.1.2.2 Социални и икономически проблеми на еврейското население

Първото статистическо проучване след войната през 1945 г. показва един необичаен резултат: вместо очакваните около 44 000 евреи по данни на „Комисариата по еврейските въпроси“, се регистрират 49 172. Това вероятно се дължи на факта, че по време на войната са пристигали евреи от съседните на България страни, предполага Майер. Около 27 700 евреи живеят в София, 5 800 – в Пловдив, 1 927 – в Русе, 1 223 – във Варна и 1 100 – в Кюстендил, където са най-големите общности.[2]

Най-неотложните проблеми на еврейското население са връщането на отчужденото вследствие на антиеврейското законодателство имущество и високата безработица. Само няколко месеца след завземането на властта от Отечествения фронт, правителството предприема стъпки за уреждане на реституционния въпрос. Поради многото пропуски обаче скоро след публикуването на документа възникват протести сред различните еврейски групи. Поначало условията за връщането на имуществото се оказват неприемливи за засегнатите: те трябва да доизплащат ипотеки и данъци за отчуждените имоти. Освен това е предвиден само двумесечен срок за издирване на бившите собственици. Връщането на отнетите от данъчните власти имоти е също така зле уредено, както и обезщетяването на евреите, принудени да продадат имущество, за да могат да платят извънредния данък. Възстановяването на платените суми за този данък става без лихвите, а повишаването на стойността на определени имоти не се взема под внимание.[3]

През есента на 1945 г. първият секретар на БКП Трайчо Костов обещава да съдейства за коригирането на тези пропуски. През август 1946 г. е издадена нова наредба, чиято цел е да отстрани най-важните основания за недоволство. Причината за относително бързото решаване на конфликта за обезщетенията вероятно се крие в предстоящото откриване на мирната конференция в Париж, където правителството разчита на

1 Пак там, стр. 105.

2 Meyer, P.: *Bulgaria*, стр. 575.

3 Василева, Б.: *Евреите*.., стр. 22.

международните контакти на еврейските организации, смята Василева. Освен това в България предстоят избори за Велико народно събрание и комунистите се надяват да спечелят по този начин подкрепата на евреите.[1] От друга страна обаче един проектозакон, обявен през юли 1946 г. и имащ за цел да възобнови еврейската банка Геула чрез държавен кредит с благоприятна лихва, потъва в пълно забвение. По всичко личи, че правителството е искало да прехвърли тази инвестиция на благотворителната организация Джойнт.[2]

Едно изследване на икономическото положение на българските евреи, поръчано от Централния консисториум през 1945 г. показва следната картина: 70% от занаятчиите и 80% от търговците в провинцията са без работа, докато в столицата броят им достига дори 90%. От търговските и работни помещения около половината са били отчуждени, а четвърт от тях са продадени, се посочва в изследването.[3] Още през 1947 г. чуждестранните наблюдатели в страната добиват впечатлението, че сред евреите цари масова безработица, противно на официалната статистика, която отчита за този период само 5% безработица.[4]

По всичко личи, че правителството допринася твърде малко за да се подобри това тревожно състояние. Политиката му в това отношение се свежда дотам, да не обременява с ненужни ограничения чуждестранните помощни организации, най-активната от които е еврейско-американската Джойнт. Благодарение тъкмо на тази организация между 1947-ма и 1949 г. се създават редица еврейски или смесени еврейско-български занаятчийски и производствени кооперации, в които членуват общо 2 700 души.[5] Със средства на други еврейски хуманитарни групи се изграждат също редица професионални училища, осигурява се снабдяването на учениците от възстановените еврейски училища с учебни помагала и храна, финансира се медицинското обслужване на еврейските общности.[6]

1 Пак там, стр. 39.

2 Meyer, P.: *Bulgaria*, стр. 585.

3 Василева, Б.: *Евреите*.., стр. 22.

4 Статистическите данни са били пълни с грешки. Така например, в категорията „притежател на магазин“ са били записвани хора, които в дадения момент въобще не са притежавали магазини и най-вероятно са били без работа. Сравни Meyer, P.: *Bulgaria*, стр. 579.

5 Подробности за това, къде какви кооперации и с какъв капитал са били създавани, се описват във: Василева, Б.: *Евреите*.., стр. 70.

6 Пак там, стр. 81.

2.1.2.3 Училища и религиозна организация

Забраната на еврейските училища по време на Втората световна война представлява друг важен проблем за евреите в следвоенния период. Естествено най-напред училищата трябва да бъдат отново открити, за да продължи учебното образование. Освен това пред учениците стои въпросът с признаването на изгубените учебни години. Правителството на Отечествения фронт приема съответен закон само два месеца след идването си на власт.[1] Законът си поставя за цел, да се приспособи учебното съдържание на еврейските училища към българската учебна система. Както при другите училища на малцинствата, и тук се утвърждава учебен план, който предвижда преподаването да се извършва и на староеврейски (иврит), макар че това не е майчин език на повечето български евреи. В преобладаващата си част те са сефаради и говорят вкъщи джудезмо, т. е. „еврейско-испански". Въвеждането на преподаване на иврит по желание на ционистите цели да възпита у децата специфично еврейско чувство за идентичност и да ги подготви по този начин за желаната емиграция в Палестина. И еврейските училища, които са одържавени през юни 1946 г., не са пощадени от общата идеологизация на учебното дело. Четенето на тора изчезва от учебните планове, а броят на часовете с преподаване на иврит се съкращава. Освен това единствената разрешена организация в училищата остава комунистическият детски съюз „Септемврийче", след като зачестяват съобщенията за предполагаеми сбивания между деца, членуващи в ционистката младежка организация „Ецхалуц" и техните другари от „Септемврийче".[2] Еврейските училища първоначално се подпомагат от отделните еврейски общности, по-късно започват да получават финансова помощ от чужбина, особено от Джойнт, чийто пратки продължават и след одържавяването на училищата. Както посочва Василева, през май 1948 г. е предприет нов опит

1 Съответните разпоредби са публикувани в ДВ No.217, от 4.10.1944 г. и ДВ No.254 от 16.10.1944 г. Виж също и Василева: *Евреите*.., стр. 40. Условие за създаването на еврейско училище е наличието на 36 ученици, за които било осигурено медицинско обслужване и хранене в учебно време. Първоначално учебното съдържание включва еврейска литература, природни науки, занаятчийски курсове и четене на тора. Сравни в тази връзка и един доста некритичен текст от Peter Bachmaier: Assimilation oder Kulturautonomie. Das Schulwesen der nationalen Minderheiten in Bulgarien nach dem 9. September 1944, in: Österreichische Osthefte 26 (1984), стр. 391-404.

2 Василева: *Евреите*.., стр. 42.

за промяна в учебното съдържание, който не предизвиква протести, защото подготовката за емиграция на българските евреи в Израел вече се намира в напреднала фаза.[1]

За разлика от въпросите около обезщетението, емиграцията или училищата, религиозната реорганизация на еврейските общности в България не заема толкова централно място. Въпреки че главният равин на Лондон предлага на българските общности голяма парична сума за съхраняването на синагогите, от това предложение никой не се възползва. Освен това възникват различия между позициите на върховния равин на България и централния консисториум, дължащи се на стремежа на върховния равин към по-голяма власт и обществена подкрепа. Влиянието на еврейското духовенство намалява още повече с началото на емиграцията през 1948/1949 г. и с приемането на „Закона за вероизповеданията“[2]. С този закон състоящото се вече само от комунисти правителство възнамерява не да раздели вероизповеданията от държавата, както се казва в текста, а тъкмо обратното – да засили държавния контрол върху тях. Законът задължава вероизповеданията да изработят устав за своите организации. Еврейската общност изпълнява това задължение през 1951 г. Този устав обаче едва ли има някакво влияние върху религиозния живот на евреите, тъй като останалите в България около 6 000 евреи са слабо религиозни, както посочва Пундев.[3]

2.1.3 Exodus (Изселване)

Както вече споменах по-горе, сред българските евреи съществува голям спор по въпроса дали да останат в страната след горчивия опит по време на Втората световна война или да предпочетат емиграцията в Палестина. Още от 1944 г. най-напред в Русе и Пловдив се създава комитет, който да подготвя изселването в Палестина с легални или - при нужда – с нелегални средства. По-късно комитетът се премества в София. Негова главна задача е да снабдява желаещите да емигрират с входна

1 Пак там, стр. 43.

2 ДВ No. 48 от 1.3.1949 г. За общите последствия от този закон виж също Pundeff, M. V.: *Churches and Religious Communities*, in: Grothusen, K.-D. (Hg.): Bulgarien, (Südosteuropa-Handbuch, Bd.6) Göttingen 1990, стр. 551. Пундев специално обръща внимание на факта, че „законът за вероизповеданията“ е правен по подобие на съответния съветски закон от 1929 г.

3 Pundeff: *Churches*, стр. 557.

виза за Палестина. Непосредствено след 9. септември 1944 емиграционният комитет организира отпътуването на над 700 души, предимно семейства и неженени юноши.[1] Това „нелегално“ преселване се оказва по принцип възможно, но бива възпрепятствано от различни фактори. Така например Съюзническата Контролна комисия (СКК) въвежда строг разрешителен режим за влизане и излизане от страната, без да се взема под внимание произхода на лицата. Освен това турското правителство скоро започва да изисква транзитни визи за преминаване през турска територия.

Василева споменава в тази връзка цифрата 33 000 издадени разрешения за напускане, без да става ясно обаче кой е издал тези документи. В същия пасаж се казва, че до края на 1944 г. са емигрирали само 1 346 души.[2] Според решението на СКК по това време е могло да става дума единствено за разрешенията за влизане в Палестина. Ако се позовем на факта, че от октомври 1948-ма до май 1949 г. са емигрирали в крайна сметка около 32 000 евреи, то това може да означава само едно – почти три четвърти от всички български евреи е трябвало да чакат четири години, докато най-после получат разрешение да напуснат страната.

Изселническият проблем се решава през 1947 г., когато съветският посланик в ООН Андрей Громико се съгласява със създаването на независимата държава Израел пред Общото събрание на Обединените нации. БКП реагира на промяната в курса на Сталин по палестинския въпрос с решение на Секретариата на ЦК от 9. март 1948 г. В него изрично се посочва, че решението за независимата държава Израел и позицията на Съветския съюз изискват от комунистите „да се застъпват публично и недвусмислено за една свободна и независима република Палестина и да работят за нейното изграждане.“[3] С решението на Секретариата на ЦК комунистите разрешават свободното отпътуване на евреите. От това решение не са изключени и членовете на компартията с еврейски произход. Единствената разлика е че те са задължени „като дисциплинирани партийни членове да поискат разрешението на ЦК на партията“.

1 Василева: *Евреите..*, стр. 114.

2 Пак там, стр. 119.

3 Решението е отпечатано във: Василева, *Евреите*, стр. 159. Интересно събитие в тази връзка е назначаването на един евреин, д-р Нисим Меворах за български посланик в САЩ. Сравни Огнянов, Л.: *Държавно-политическата система на България 1944-1948*, София 1993, стр. 191.

И освен това изселващите се комунисти трябвало да продължат да се борят с англо-американския империализъм и да агитират еврейското население в този дух.

Решението на ЦК засяга също и интересите на евреите, които желаят да останат в България. В точка 4-та се казва, че евреите могат да продължат да получават финансова помощ от международни организации; тези организации обаче са длъжни да посочват, че помощите са предназначени и за части от българското население. Нали в крайна сметка евреи и българи заедно са се борили срещу фашизма. Точка 7-ма постановява разпускането на Еврейския Отечествен фронт и на Еврейския комитет при Отечествения фронт. Същевременно се набляга, колко важно е от този момент нататък, „в чии ръце се намира ръководството на Консисториума“, който заедно с комисията по малцинствата при Националния съвет на Отечествения фронт е отговорен за еврейското малцинство. Еврейската общност е дотолкова засегната от това решение, доколкото там се подчертава, че „като самостоятелна стопанска и управленческа единица тя няма място в нашата страна. В тази връзка може да става дума само за еврейска културна автономия (език, училища, читалища и т.н.).“ Решението е подписано от Георги Димитров, който изглежда освен това е заличил и един пасаж в документа.[1]

На това развитие на нещата българските евреи реагират като възлагат на Централния консисториум да се заеме с организацията на преселването. Към него през септември 1947 г. се образува една комисия по емиграцията, която трябва да изяснява технически въпроси, издаването на паспорти, митнически и транспортни проблеми. Отпътуването трябва по идея да стане на няколко вълни и без да предизвиква голям шум, за да се избегне впечатлението, че евреите едва ли не са изгонени. От 1950 г. организацията на изселването се поема от Министерството на вътрешните работи, тъй като основната преселническа вълна вече е преминала. Както споменах по-горе, от октомври 1948 г. до май 1949 г. напускат България 32 106 евреи[2], според Василева, последвани през следващите три години от още емигранти. Резултатът е че в края на 1951 г. в

1 Василева: *Евреите..*, стр. 160.

2 Пак там, стр. 123.

България живеят само 7 676 евреи[1], а преброяването на населението през 1952 регистрира още по-малко – 6 027.

Много се спекулира в литературата относно мотивите за емиграцията. Тук няма да се спирам подробно на тях, а ще скицирам само две основни линии на аргументация, които са най-широко застъпени. Според едната позиция, възможните основания за правителството да разреши преселването са стремежът да се избегне по този начин уреждането на реституционните искове, да се натрие носа на англичаните и да се хомогенизира етнически страната.[2] Другата линия, развита от Василева, посочва сред основните мотиви за емиграция стремежа на ционистите да засилят националното чувство към новата еврейска държава, икономически мотиви, а също така и отчасти оказваната принуда от страна на правителството.[3] Ако си припомним, че правителството не предприема особени усилия да подпомогне икономическото възстановяване, а дори заплашва да заличи с колективизацията постигнатите благодарение на чуждестранна помощ успехи, то емиграцията за евреите вероятно е изглеждала като по-малкото зло. Освен това, възобновените ограничения върху частната икономика сигурно са събудили сред части от българските евреи неприятните спомени от годините на войната.

В годините след голямата емиграционна вълна броят на евреите в България непрекъснато намалява, което най-вероятно се дължи на силното застаряване на тази група от населението. На възрастни хора (с някои отделни изключения) властите не разрешават да емигрират, въпреки свободата за преселване.[4] Последното преброяване на населението през 1992 г. регистрира 3 461 евреи.Според устава, залегнал в приетия през 1949 г. закон за религията, „Централният израелтянски духовен съвет“ се грижи за религиозните въпроси на евреите. През 1955 г. от Секретариата на ЦК отказват правото на Централния консистори-

1 Василева: *Евреите*.., стр. 142. Тези цифри приблизително съответстват на посочените от Meyer: Bulgaria, p. 620, който се позовава на данни от Джойнт ( ). Според него, от общо 48000 души еврейско население след войната около 44000 емигрират и само 4000 остават в България. Разликата може да се обясни с това, че Майер дава по-голяма цифра за нелегалните емигранти (3000), броят на легално емигриралите обаче, според него, е по-нисък (41000). За съжаление книгата на Василева не разполага с по-подробни данни за развитието на еврейската емиграция във времето.

2 Hoppe: *Bulgarien*, стр. 308 и Meyer: *Bulgaria*, стр. 621.

3 Василева: *Евреите*, стр. 125.

4 Пак там, стр. 121.

ум да представя еврейското население. Основание за това е твърдението, че „ народната власт е представителят на евреите в България, а не Консисториумът“.[1] На мястото на Централния консисториум през 1957 г. се създава „Обществена културно-просветна организация на евреите“ (ОКПОЕ).[2]

Според оценката на Василева, фактическото разпускане на специалните еврейски организации отнема възможността на останалото, и без това числено отслабено, еврейско малцинство да се изявява като етническа група. То е до такава степен асимилирано, че едва ли може да се възприема повече като национално малцинство.[3] Този извод според мен още по-добре характеризира евреите като „показно малцинство“: едно удобно за показване пред света, асимилирано, и по тази причина вече незабележимо малцинство, служещо като образец за другите етнически групи.

1 Пак там, стр. 144.

2 Сравни Troebst: *Antisemitismus*, стр. 198.

3 Василева: *Евреите*, стр. 144.

2.2 Екскурс: БКП и мюсюлманската верска общност в България

Преди да се спра на политиката спрямо отделните ислямски малцинства в България, би било уместно да направя кратък обзор на най-важните моменти, характеризиращи отношението между официално признатата общност на всички мюсюлмани и партийното и държавно ръководство.

Отношението на мюсюлманската религиозна общност към българската държава е уредено в един устав от 1919 г. Тя се ръководи от един главен мюфтия в София, който контролира различните регионални мюфтии на областите, населени с мюсюлмани. Главният мюфтия е едновременно посредник между *şeyhülislam*, върховния мюфтия на османската империя и регионалните мюфтии от една страна, и между българското правителство и мюсюлманската верска общност, от друга. Той се избира непряко от съвкупността на мюсюлманите, в същото време обаче той е подчинен на дирекцията по вероизповеданията към външното министерство, която трябва да потвърди неговото избиране и може да го отстрани, ако обстоятелствата налагат това.[1] Други важни органи за мюсюлманската общност са общинските съвети, които представят мюсюлманите пред държавните власти и ръководят духовните фондации (вакъф), с чиято помощ се поддържат училища и джамии.[2]

В първите години след 1944 г. атеистичната пропаганда се засилва, но все пак факултативното изучаване на религията остава в училищата на официално признатите малцинства, макар преподаването там да се извършва не от духовници, а от светски учители. В първите следвоенни

1 Simsir, B.: *The Turks of Bulgaria* (1978-1988), London 1988, стр. 45.

2 Simsir: *The Turks*, стр. 52. Общинските съвети всъщност трябвало да представят всички мюсюлмани, но от края на 20-те години – под влияние на засилващия се национализъм в Турция – те биват постепенно национализирани и считани за представители само на турското малцинство. Така може да се обясни факта, че Първият Турски конгрес в България взема решение да не приема повече мюсюлмански роми в общинските съвети.

години ръцете на българското правителство в това отношение са вързани, понеже България е победена страна във войната и се намира под наблюдението на Съюзническата контролна комисия (СКА), която пък до голяма степен е доминирана от съветските представители.[1] Когато СКА приключва работата си след подписването на Парижкия мирен договор през 1947 г., правителството на Георги Димитров получава пълната възможност да взема решения по верските въпроси. Първата стъпка е направена с приемането през декември 1947 г. на новата конституция (т. нар. Димитровска конституция). Там, в параграф 78 се казва:

„Правното положение на религиозните общности, въпросите по тяхната поддръжка, както и правото да установяват своя вътрешна организация и самоуправление, се урежда със специален закон.“[2]

Въпросният закон е обнародван на 1.9.1949 г. В него не само се постановява, че българското православие е традиционното вероизповедание на българския народ, но се изтъква също и особената роля на българската православна църква.[3] Признаването на останалите верски общности става след проверка на техните устави от един държавен служител – председателя на „Комитета по църковни въпроси и религиозни култове“.[4] Законът предава надзора върху всички религиозни общности в ръцете на държавата, която по този начин разполага с властта да назначава или да сменя духовниците. Освен това комитетът отговаря и за финансовия контрол на верските общности. Първите последици от този закон върху религиозното ежедневие на мюсюлманската общност не закъсняват: На имамите се забранява да отправят поканата за молитва; през 1950 г. се одържавяват духовните гимназии в Шумен и Пловдив и се превръщат в светски училища.[5]

Наред с това се забраняват и редица ритуали и действия, имащи пряко отношение към мюсюлманскта вяра: през 1959 г. Министерството на народното здраве и социалните грижи постановява, че „по хуманитарни причини“ обрязването може да се извършва само от квалифицирани лекари. Това постановление има характера на забрана, тъй като по

1 Pundeff: *Churches*, стр. 548.

2 Цитат по: Volksrepublik Bulgarien. *Staat – Demokratie – Leitung. Dokumente.* Ausgew. von W. Lungwitz. Berlin 1979, стр. 119.

3 Pundeff: *Churches*, стр. 552.

4 Пак там, стр. 552.

5 Държавен вестник No. 138, 13.6.1950 г.

това време почти няма мюсюлмански лекари.[1] Също и традиционното ислямско погребение върху дървена носилка бива забранено поради хигиенни причини.[2] Райтер коментира тези забрани на култови действия по следния начин:

Ако едно двусмислено действие носи характера на нежелан култ и на нежелана религия и ако искаме да накараме хората да се въздържат от тях, то трябва едновременно с това да се стремим да направим профанно неизвършването на тези действия; понеже въобще не можем да бъдем сигурни, какво си мислят хората в такива моменти.[3]

След завземането на властта от Отечествения фронт вмешателството в личния живот на мюсюлманите е последвано и от едно постепенно разграждане на ислямската духовност и на джамиите. Тази тенденция се засилва особено след смяната на курса в политиката към малцинствата на Партията в края на 50-те години. В началото на 1960 г. „Комитетът по вероизповеданията“ към външното министерство получава указание от Политбюро да предприеме структурна реформа на ислямската верска общност. Вследствие на тази реформа ислямските области се разделят номинално на 500 административни единици за турски и 80 – за помашки духовници.[4] Действително броят на духовниците рязко намалява: ако първоначално общият им брой е 2 715 през 1956 г.,[5] през 70-те години те наброяват само 462 души – повечето от тях са платени имами, шест мюфтии, двама ислямски съдии и един главен мюфтия.[6] Затварянето на джамии изглежда също е от голямо значение за Партията – тези форуми, които събират на едно място мъжката част от населението, представляват духовното и политическо средище на мюсюлманската общност.[7] Под предлог да освободят място за нови жилищни блокове, много джамии са разрушени.[8]

1 Troebst: *Partei, Staat*, стр. 249, бел. под линия 65.

2 Höpken: *Modernisierung und Nationalismus: Sozialgeschichtliche Aspekte der bulgarischen Minderheitenpolitik gegenüber der Türken*, in: Südosteuropa 35 (1986) 7/8, стр. 452.

3 Reiter, N.: *Gruppe, Sprache, Nation*, Berlin 1984, стр. 181 f.

4 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10.

5 Pundeff: *Churches*, стр. 563.

6 Тахиров, Ш: *Българските турци по пътя на социализма*, София 1978 г., стр. 70. Сравни също Troebst, S.: *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien, 1956-1986*, in: Schönfeld, R. (Hg.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, München 1987, стр. 239, бел. 29.

7 Благоев, Г.: *Съвременните религиозни изменения в живота на на мюсюлманското население от източните Родопи*, в: *Етническата картина в България*, София 1993 г., стр. 84.

8 Pundeff: *Churches*, стр. 563.

Въпреки това усилията на Партията да отслаби религиозността и влиянието на ислямското духовенство[1] завършват с провал. Напук на атеистичната пропаганда и държавното вмешателство в културния живот на мюсюлманите, в средата на 80-те години за религиозни се смятат 2-3 пъти повече мюсюлмани[2], отколкото православни българи (виж табл. 23, 24 и 25 в приложението).[3]

1 Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, стр. 454.

2 В този случай става дума само за турците, но цифрите за ромите и помаците вероятно са сходни, понеже те в същата степен са засегнати от антиислямските мероприятия.

3 Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, стр. 455.

2.3 Ромите

Ако проследим преброяванията на населението през последните петдесет години (Табл. 5) прави впечатление, че общият брой на хората, смятащи се за цигани, се колебае между 170 011 (през 1946 г.) и 313 396 (през 1992 г.). В таблицата не са отбелязани резултатите от 1975 г., които в това отношение са особено изненадващи: тогава в графата „цигани“ попадат само 18 323 души.[1] Според едно изследване, поръчано от ЦК на БКП през 1989 г.[2] в момента в България живеят между 577 000 и 600 000 роми (срв. също табл. 6).[3] Тези цифри са в пълно противоречие с официалните резултати от последното преброяване на населението през 1992 г., които посочват една два пъти по-малка цифра. Данните изглеждат особено неправдоподобни, ако си припомним, че в последните години към България се стичат роми от други страни, най-вече от Румъния.[4] Съотношението между градски и селски жители при ромите, 52 на 48 процента през 1992 г., е доста равномерно, за разлика от данните за българската част от населението, където делът на градските жители е значително по-

1 Резултати от преброяването на населението. Т.2, Демографски характеристики, София 1994, стр. 106, табл. 9.

2 *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*. A Helsinki Watch Report, New York 1991, p. 19.

3 Разликата между резултатите от преброяването на населението и неофициалните оценки се обяснява с различните методи, използвани при получаване на данните. Докато при преброяването се регистрира самоидентификацията на запитаните, то неофициалните цифри се базират на външна оценка на етническата принадлежност. Сравни Марушиакова/Попов: *Циганите в България*, стр. 93. Авторите хранят подозрения и към двата метода на изследване и изхождат дори от 800000 цигани в България. Един научен сътрудник към българската полиция описва различията в методите на класификация по следния начин: „Второто (гражданското изследване на циганите – У.Б.) класифицира хората по тяхното самосъзнание, а ние – според нашата собствена преценка. Тук бихейвиоризмът е по-удачен от интеракционизма.“ Цитат по: Dimitrov, R.: *Sicherheitspolitik und ethnische Konflikte aus bulgarischer Sicht*, in Seewann, G. (Hg.): *Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa*, München 1995, стр. 179, бел. 3.

4 Marushiakova, E.: *Ethnic Identity Among Gypsy Groups in Bulgaria*, in: Journal of the Gypsy Lore Society, Vol. 2 (1992) No. 2, p. 112.

голям – 72 процента.[1] Интересна е и възрастовата структура през 1992 г. - 66% от ромите са под 30 години, 28,9% са между 31 и 59 и само 5,1 на сто са по-възрастни от 60 години. За другите две големи етнически групи цифрите са както следва: турци - 51,4% / 37,0% / 11,6%, българи – 37,3% / 40,5% / 22,2%. Виждаме, че възрастовата структура на ромите ясно се различава от тази на другите две групи. Томова посочва в тази връзка, че ромите имат „типична прединдустриална възрастова структура“, отличаваща се с висока раждаемост и кратка продължителност на живота.[2]

Причината за разликите в общия брой на ромите при преброяванията се крие във вътрешната структура на тази част от населението. Българските роми не са затворен етнос, както би могло да се тълкува заглавието на тази глава, а една вътрешно разпокъсана, много комплексна група от населението. Марушиакова отбелязва по този повод:

„Етническата идентичност на циганите е изключително комплексна и многопластова. Единственото ясно разграничение е между „наши хора“ и „чужди хора“, където „наши“ са само членовете на същата група, а всички останали са „чужди“, както останалото население, така и другите цигански групи.“[3]

Поради това дори най-прецизно направеното преброяване на населението не може да събере точни данни за ромите. Тяхната етническа идентичност може да се опише, според Марушиакова, с помощта на един тристепеннен модел: 1) чувство за принадлежност към собствената група, 2) чувство за принадлежност към общността на всички цигани и 3) възприета етническа идентичност. В България сред ромите се срещат само две степени на този модел на чувството за принадлежност, а именно, груповата принадлежност и възприетата етническа идентичност. Чувството за принадлежност към общността на всички цигани е оформено само у тънкия слой на ромската интелигенция.[4] Под „групи“ авторката разбира най-малките, определени по един каталог от критерии, единици, които само в много редки случаи изпълняват всички критерии. Под „възприета идентичност“ се подразбират две неща: първо, тен-

1 При турското малцинство съотношението е обратното: тук само 32% от населението живее в градовете, а в селата техният дял възлиза на 68%. Резултати от преброяването на населението. Т.2, Демографски характеристики, София 1994, стр. 106, табл. 9.

2 Tomova, Ilona: *The Gypsies in the Transitional Period*, Sofia 1995, p.30.

3 Marushiakova: *Ethnic Identity*, p.107.

4 Пак там, стр. 109.

денцията сред някои роми да развиват в противовес на чуждите една идентичност, която да им предостави по-висок обществен престиж; второ, това може да е истинска промяна в етническата идентичност – така например, днес много роми се обозначават като *agupti* „египтяни“ и не се възприемат от заобикалящото население като цигани.[1]

Данните от едно по-ново, обширно емпирично изследване показват следната картина:

47,3% от запитаните се смятат за „български цигани“, 46,2 на сто – за „турски цигани“, около 5% са власи или „румънски цигани“ и 1,5% – кардараши или ловари (в миналото водещи чергарски, а днес уседнал начин на живот роми). Двете големи ромски групи взети заедно се обозначават като йерлии (уседнали).[2] Религиозната принадлежност на горните групи съответства в общи линии на разделението между „български“ и „турски“ роми: 44% са православни християни, 39% – мюсюлмани (шиити и сунити). Освен това около 15% наброяват протестантите (предимно членове на петдесятната църква, но също адвентисти и баптисти), както и 0,5% евреи. За свой майчин език 75% от „българските цигани“ посочват ромски[3], 20% – български; от „турските цигани“ обаче само 34% посочват ромски като първи език, затова пък 61% имат турски за майчин език; при власите (румънските цигани) 14% говорят ромски и 84% – влашки (балкано-романски език, родствен с румънския); кардарашите и ловарите имат най-висок дял ромски за майчин език, а 10% от тях посочват български. Тази картина се обърква допълнително от факта, че 22% от запитаните роми сами се наричат турци а 10 на сто се смятат за българи.

От горното описание става ясно, че сред различните ромски групи се наблюдава различна степен на готовност за асимилация. Докато „тур-

1 Пак там, стр. 110.

2 Йерлиите от своя страна могат да се разделят според социално-професионални критерии на няколко подгрупи, напр. калайджии или кошничари. Трябва да се отчита обаче, че само две трети от „турските цигани“ дават данни за социо-професионалните различия. Също така трябва да се има предвид, че това обозначение няма нищо общо с днешната професионална заетост на хората. Tomova: *Gypsies*, p. 19 ff.

3 Ромски (Romani или Romanes) най-общо се нарича езика на ромите, а също и на синти. Това е индоевропейски език, който съдържа много индийски елементи, но също и такива от заобикалящия ромите език. В България има редица диалекти на този език, които само частично могат да се разбират един друг. Един кратък, но прецизен преглед върху ромския език се намира в Reemtsma, K.: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*, München, 1996. S. 69 ff.

ските цигани“ (предимно чрез езика) се приспособяват към заобикалящото ги турско население, то кардарашите съхраняват затвореността на своята група. Тези различия се дължат на два взаимно свързани фактора. Кардарашите имат една относително стабилна вътрешна социална структура, която остава до голяма степен недокосната от асимилационните посегателства на държавата[1], докато тъкмо „турските цигани“ са подлагани непрекъснато на принудителни административни мерки и по този начин загубват част от първоначалната си групова сплотеност. Тук ще оставя засега открит въпроса, дали държавната принуда е била насочена специално към „турските“ роми, или целта на тези мерки не е била по-скоро да се противодейства на едно побратимяване между различните етнически групи.

2.3.1 Политическо развитие преди 1944

Наред с евреите ромите също са засегнати от расисткото законодателство на българското правителство по време на Втората световна война. За този период има сравнително малко информация, тъй като в официалните документи, като например „Закона за защита на нацията“, циганите не се споменават изрично. По всичко личи обаче, че е имало няколко лагера[2], където са интернирани цигани. Освен това тяхното ежедневие изглежда е било подложено на строги ограничения. Забранено им е да посещават централните квартали на София, да се возят в трамваи; те получават и значително по-малки количества хранителни стоки с купони дори от евреите.[3] От често цитираните лични спомени на ромския активист и народен представител след 1989 г. Мануш Романов става ясно, че през 1942 г. насилствено са покръстени мюсюлман-

1 Това зависи също и от техните ценностни представи, които строго забраняват сътрудничеството с властите. Тук вероятно става дума за един остатък от времето, когато кардарашите още не са водели уседнал начин на живот и са преживявали предимно от просия, амбулантна търговия по домовете на хората и от кражби (дали не играят роля и определени стереотипи на тяхното възприемане, тук не може да се провери). Сравни Tomova: *Gypsies*, p. 24.

2 Например лагерът в Дупница, където съществувал и преходен лагер за евреи. Дали не става дума за един и същи лагер, не е изяснено.

3 Сравни Kenrick, D./Puxon, G: *The Destiny of Europe's Gypsies*, London 1972, p.124, особено стр. 130-131.

ски роми в софийския квартал Факултета.[1] Сега трудно може да се каже, дали правителството на Отечествения фронт след 1944 г. е платило обезщетения на ромите за изтърпените нещастия. Във всеки случай те не се споменават с нито една дума в използваната литература. Има обаче основание да смятаме, че спрямо ромите се прилага политика, чийто главни черти се наблюдават и при другите етнически и религиозни малцинства в България. Общият процес на политически преобразования в първите следвоенни години изисква от управляващите да си осигурят лоялността на всички граждани. Тази цел те могат да постигнат най-вече като предложат отстъпки и като дадат на дотогава потиснатите граждани едно ново самочувствие.

2.3.2 Общо развитие на политиката на БКП спрямо ромите

Политиката на БКП спрямо ромите претърпява различни промени; тук ще обобщя най- напред по-важните преломни моменти, опирайки се на досега публикуваните документи. Конкретните последствия на генералната линия ще представя по-нататък в отделни подглави.

В първите години след войната ясно се открояват усилията на доминираното от комунистите правителство на Отечествения фронт да провежда сред ромското население един вид социалистически *nation-building*. Как БКП си представя това национално изграждане можем да прочетем в една статия на вестник *Romano esi*, където през 1948 г. се отправя следния призив към ромите:

> *„онези, които досега са се срамували да се нарекат цигани и които са преминали към турското малцинство, или пък са били кръстени като християни, нека да свалят маските от лицата си, да вдигнат глави и да покажат, че са цигани…“*[2]

През този период от българската история на етническите малцинства се признават повече права и свободи, отколкото в по-късни времена. На тях е дадена дори ограничена културна автономия. За ромите това означава създаване на културни организации, изграждане на специални училища и на собствени вестници. От горния цитат става ясно, че правителството иска да насърчи националното изграждане сред ромите като противодействия на тенденцията, част от ромите да се ориенти-

1 Марушиакова/Попов: Циганите в България, стр. 87.

2 Цитат по: Crowe: History, p. 20.

рат към турското малцинство. Затова е необходимо да се утвърди у тях чувство за етническо съзнание, отделено от религията. Тъкмо предполагаемата или реална „опасност“ от асимилация в турското малцинство, чиято етническа идентичност се крепи на езика и религията, застава винаги на преден план и при по-късните решения на правителството.

С политиката на форсирано модернизиране на българското общество посредством колективизация и индустриализация и с издигането на Вълко Червенков на върха на партията и държавата настъпва промяна – поне временна – и в политиката спрямо малцинствата. Една от първите прояви на смяната в курса е изселването на част от турското малцинство през 1950/1951 г., на която ще се спра подробно по-долу. Сред турските преселници тогава се намират и около 100 роми, заради които турското правителство затваря границата. Дали ромите са били принудени от българското правителство да напуснат страната, не може да се каже. Общо са емигрирали в Турция по това време около 5000 роми.[1]

След 1954 г. начинът на живот на част от все още чергаруващото население в България застава на мушката на държавната политика. Найнапред се провежда една програма за заселване на каракачаните. В хода на тази програма около 20 000 ромски семейства предимно от Дунавската равнина също получават земя и изгодни кредити, за да могат да си построят собствени жилища. Според Кроу, тогава са възникнали ромски гета в 160 от общо 237 града и в 3 000 от общо 5 846 села.[2] Програмата за заселване трябва да се разглежда във връзка с промяната в целите на малцинствената политика на БКП, която се очертава от средата на 1958

1 За изселването на ромите виж Crowe: *History*, p.21.

2 Crowe: *History*, p.22. Каракачаните – говорещи гръцки език високопланински овчари – трябвало да влязат в селскостопанските кооперативи, където били назначавани за овцевъди. Отчуждаването на последните частни стада овце през 50-те години ликвидира само отчасти традиционния поминък на тези овчари, понеже в областта на „неформалната“ икономика те продължавали да обслужват пазара и след това. Министерското постановление за заселване на каракачаните е публикувано в ИПНС No. 25, 26.3.1954 г., стр. 2 и предвижда между другото да се предоставят на каракачаните къщи на емигрирали от страната турци. Сравни за политиката на БКП спрямо каракачаните Пимпирева, Ж.: Каракачаните в България, София 1995 г, стр. 94.

г.[1] Тя е приета с постановление на Министерския съвет „за уреждане на въпроса с циганското население в България“ в края на 1958 г.[2]

Това постановление обаче надхвърля далеч рамките на една чисто заселническа политика. По-скоро тук става дума за един обширен документ, изразяващ политическата воля на БКП: Ромите трябва да вземат участие в „големия скок напред“, амбициозната програма за модернизиране на българското народно стопанство. В това стопанство някак не пасва фактът, че

> *(...) и сега все още известна част от циганското население изостава от общото развитие на страната, не е заето с постоянен труд, не се задържа на едно място, а води скитнически живот, занимава се с просия, гадаене, кражби и други нарушения на обществения ред. В много случаи циганското население става разпространител на болести и се явява носител на най-голяма изостаналост.“*[3]

В съответствие с този документ, местните ръководства на общините и предприятията получават указания не само да се грижат за подобряване на хигиенните условия в ромските квартали, но и да осигуряват работни места за ромите в селското и горско стопанство, както и в занаятчийските кооперации. Едновременно с това трябва да се набави жилищна площ за ромите, за което са предвидени кредити за общините и за отделни семейства. Тъй като явно изпълнението на министерското постановление се забавя, секретариатът на ЦК на БКП се вижда принуден през юни 1959 г. да обясни още веднъж смисъла на тези мерки в писмо до местните партийни комитети.[4] Там изрично се оборват съществуващите предразсъдъци срещу ромите с указанието, че те както и другите национални малцинства, най-тясно са свързани със съдбата на българския народ и са „неразделна част“ от него. На сближаването на част от ромите с турското население трябва да се оказва решителен от-

1 Особено важни в тази връзка са „Тезисите на ЦК на БКП за работата сред турското население“, които се разработват малко след 7. Партиен конгрес през юни 1958 г. Виж Troebst: *Verhältnis*, стр. 236.

2 Откъс от цялото разпореждане е публикуван в: ИПНС, No. 104, 30.12.1958 г., стр. 2-3. Точки 9-11 липсват в публикацията.

3 ИПНС, No. 104, 30.12.1958 г., стр. 2.

4 Писмото е отпечатано в превод на английски в *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*. Appendix A, p. 61 ff.

пор.[1] Постановлението на Министерския съвет трябва да се изпълнява точно, а партийната работа сред циганите на всички нива трябва да се засили.

Три години по-късно ръководството на партията отново се занимава с ромите, макар и в по-широк контекст. Приетото през април 1962 г. Решение на Политбюро А 101[2] засяга освен ромите, също помаците и татарите. Както се казва в началото на документа, правителството вече е постигнало голям напредък при преодоляването на стопанската и културна изостаналост на ромите. В следващия пасаж обаче се изтъкват причините, които препятстват това засилване на моралното и политическо единство на народа и служат като инструмент на вражеската пропаганда:

> *„Значителна част от циганите, татарите и българските мюсюлмани все още клонят към самоопределяне с турците под най-различна форма – една тенденция, която особено се улеснява от мюсюлманската религия и турските и арабските имена. Подкрепяни от реакционната турска пропаганда и религиозен фанатизъм, и насърчени от погрешните действия на редица органи на народната власт, повече от 130 000 цигани и десетки хиляди татари и български мюсюлмани в много региони на страната се регистрират като турци.“*[3]

Ориентирането на циганите (и на другите споменати малцинства) към турското население се дължи предимно на контактите между новобранците в армията и на агитацията на турското духовенство, смятат в Политбюро. За да отстрани това нежелано явление и да засили патриотичното възпитание сред помаците, татарите и циганите, Политбюро решава да предприеме спешни мерки. Към тях спада систематичната борба на различните организации (БКП, Отечествен фронт, Профсъюзи и др.) срещу турската религиозна и шовинистична пропаганда и нейните пантюркистки и панислямистки цели.

В това решение Политбюро нарежда на упълномощените органи да въведат ограничения в заселването на цигани и помаци в места с компактно турско население, да забранят преподаването на турски език и назначаването на турски учители в училища, където преобладават та-

1 Пак там, стр. 64.

2 Отпечатано в Destroying *Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*. Appendix B. p. 69 ff.

3 Курсивът мой, У.Б. Цитат по: *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, стр. 69.

тари, помаци и роми. Освен това Министерството на отбраната получава указание да следи за разделянето на съответните етнически групи в поделенията на строителните войски, а упълномощеният отдел на Външното министерство трябва да следи ислямските духовници да не разпространяват турска пропаганда.

От гледна точка на историческата наука представлява особен интерес онази част в документа, която се отнася до българската Академия на науките: към нея се отправя призив да изпраща експедиции, съставени от етнографи, историци и филолози, в съответните райони с малцинствено население. Експедициите трябва да изследват същинския етнически произход и национални особености на засегнатите от решението групи, като централно място заемат масовите потурчвания по време на османското господство. Академията на науките откликва на този призив с желание и доставя исканите резултати, поне що се отнася до турското и помашко население. За насилствено ислямизиране сред ромите или дори за техния „същински етническо-български произход“ не се откриват обаче никакви доказателства.[1]

Главно съдържание на този документ представляват обаче пасажите, засягащи регистрирането на помаците, татарите и ромите. Именно тук се създава не само идеологическата база за многобройните преименувания, влезли по-късно в българската история с евфемистичното название „възродителен процес“, но се формулират също (и то преди всичко) практически мерки за провеждането на тази насочена към асимилация идеология. На Министерството на правосъдието се дава указание да измени процедурата при регистрация на семейното положение по такъв начин, че лица с небългарски произход да получат възможност да сменят имената си без писмена молба до общинската управа.[2] Освен това лицата, които са се записали като турци по силата на писмото на Министерство на вътрешните работи от 11. май 1950 г., трябва сега да получат възможност да се регистрират със своята „истинска“ националност.[3]

1 Все пак няколко години след решението на Политбюро издателството на Отечествения фронт пуска в печат една брошура, която хвали успехите на политиката на БКП спрямо ромите: Генов, Д./Маринов, В./Таиров, Т.: *Циганското население в Народна Република България по пътя на социализма*, София 1964 г.

2 Процедурните условия са променяни многократно още преди това. Промените са публикувани в ИПНС No. 2, 5.1.1960 г., стр. 1 и ИПНС No. 18, 1.3.1960 г., стр. 7.

3 Сравни за този текст и Kertikow, K.: Die *ethnonationale Frage in Bulgarien (1944-1991)*, in Bulgarian Quarterly 1(1991) 3, стр. 88.

По този повод на местните органи и партийни организации изрично се обръща внимание да спазват действащите закони във всички случаи и да не се упражнява никакъв натиск при регистрацията на лицата с небългарски произход (подробно за това в главата „Преименувания“).

Наред с първите мащабни, официално обосновани кампании по преименуване през 60-те години, се провеждат и редица мероприятия в образователната сфера, които засягат ромите. Ниският образователен статус на ромското население вероятно е накарал правителството да отвори множество специални училища, които по начало не са били предназначени само за роми; те обаче де факто се превръщат в „цигански училища“. Тук става дума за „Основните училища със засилено трудово обучение“, допълнително се откриват и интернати за ромски деца. В съответната глава по-долу ще се спра подробно на възникването и задачите на отделните видове училища.

Ръководството на партията отново се вижда принудено да действа след като в края на септември 1978 г. Секретариатът на ЦК на БКП обръща внимание върху следните факти: само 30% от ромите завършват училище, една пренебрежимо малка част от тях минават в по-горна степен или завършват висше образование, а над половината от възрастните са просто неграмотни.[1] Тласък „за по-нататъшното подобряване на работата сред българските цигани и тяхното активно привличане в изграждането на развито социалистическо общество“ трябва да даде едноименното Решение номер 1360 на Секретариата на ЦК на БКП от 9.10.1978 г.[2] Както и в предходните решения и този документ подчертава волята за модернизация на компартията. БКП трябва да насочи своето внимание към въвличането на ромите в обществено-полезен труд, да повиши тяхното образование и да засили тяхното самочувствие и комунистическо съзнание.

Наред с общите призиви към партията, текстът съдържа и редица конкретни решения: трябва да се повиши трудовата квалификация на работниците; да се създаде мрежа от детски градини и ясли със задача колкото се може по-рано децата да научат български език; специалните училища следва да се закрият, а освен това ромите трябва да бъдат приемани в колективите за художествена самодейност. Жилищният въпрос

1 Тук става дума за бележка No. 850 на Секретариата на ЦК на БКП. Виж *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, стр. 30.

2 Марушиакова/Попов: *Циганите в България*, стр. 90.

също отново застава на дневен ред. Въпреки че Министерският съвет нарежда изпълнението на решението на ЦК няколко месеца след обнародването му, на практика политиката явно се оказва доста противоречива. Не само че специалните училища за цигани продължават да съществуват, но и творческата свобода си остава само на книга. През 1980 г. властите разпускат една група за художествена самодейност, защото нейният ръководител се осмелил да използва думата „циганин“ в обявата за един концерт.[1] През 1984 г. публичното изпълнение на циганска музика изцяло е забранено.[2]

Тази забрана ясно показва посоката, в която се движи политиката на БКП спрямо ромите през 80-те години: понеже няма доказателства за българския етнически произход на ромите (и които няма как да бъдат внушени на засегнатите), то властите решават да „убият“/покрият тази част от населението с мълчание. Официалното засекретяване на това малцинство намира видим израз и в строителството на масивни бетонни стени около ромските квартали на някои градове (напр. Казанлък).[3]

Когато кампанията по насилствено преименуване на турското малцинство достига своя връх през 1984/85 г., сред засегнатите са и онези роми с турско-арабски имена, които не са се възползвали от възможността за „доброволна“ смяна на името в миналите години. Около 180 000 предимно мюсюлмански роми са засегнати от тази акция и получават тогава българско-християнски имена.[4] В тази отровена от асимилационната кампания атмосфера през втората половина на 80-те години се появяват табели по някои ж.п. гари, предупреждаващи пътниците да се пазят от джебчии, и по-точно – от цигани джебчии. В някои кафенета и ресторанти на ромите е отказван достъп.[5]

Тъй като съществува много малко материал за резултатите от цялостната партийна политика, по-долу ще разгледам по-подробно още веднъж само три основни момента: организациите и културните институции на ромите, посещаваните предимно от тях училища, заселническите програми и смените на имената.

1 Наредба No. 7 от 26.1.1979 г. За практическото изпълнение на плановете на правителството виж Марушиакова/Попов: *Циганите в България*, стр. 91.

2 Crowe: *History*, p. 26.

3 Марушиакова/Попов: *Циганите в България*, стр. 92.

4 Crowe: *History*, p. 27; Марушиакова/Попов: *Циганите в България*, стр. 91.

5 Crowe: *History*, p. 27.

2.3.2.1 Организации и културни институции на ромите

Поради оскъдните данни засега не може да се провери дали първият опит за създаване на ромска културна организация е направляван от правителството или е самостоятелна инициатива на ромски активисти. Според Марушиакова и Попов, на 6. март 1945 г. се основава Общоциганска организация за борба против фашизма и расизма и културното издигане на циганското малцинство в България под председателството на Шакир Пашов. Названието навежда на мисълта за определено комунистическо влияние. Това влияние личи още по-ясно в основаната през 1946 г. и спомената от Кроу Културно-просветна организация на циганското малцинство в България[1], чието име прилича на името на една подобна еврейска организация, създадена обаче 10 години по-късно. Двете организации могат и да са идентични, тъй като и Кроу, и Марушиакова и Попов дават еднакво описание: тези съюзи разполагат с местни групи и по-късно биват активно подпомагани от правителството, след като са приети с ранг на секции в местните структури на Отечествения фронт.[2]

Наред с културните организации през 1947 г. е създаден единственият ромски театър в България, който просъществува твърде кратко време – само след няколко години той е разпуснат.[3] Споменатият вече Шакир Пашов[4] издава от 1946 г също и първия вестник за ромите в следвоенния период Романо еси (ромски глас).

С приемането на ромските културни съюзи в Отечествения фронт в края на 40-те години се ограничава и тяхната самостоятелност. Те биват окончателно разпуснати в началото на 50-те години, когато българското правителство вече е направило първия си завой в хода на малцинствената политика. Смяната на курса засяга и Романо еси: вестникът е

1 „Културно-просветна организация на циганското малцинство в България“. Виж Crowe: *History*, p. 20.

2 Марушиакова/Попов: *Циганите в България*, стр. 88.

3 Образец за този театър е бил московският цигански театър. Пиесите се изпълняват на ромски език от аматьори и професионални артисти. Виж Bachmaier: *Assimilation oder Kulturautonomie*, стр. 400.

4 Пашов изпада в немилост след преизбирането му в Парламента през 1949 г. и е изпратен в концентрационния лагер Белене. Виж Марушиакова/Попов: *Циганите в България*, стр. 89, и *История на ромските вестници*, в Романо ило – циганско сърце, No. 1, януари 1995, стр. 5.

преименуван през 1949 г. в Нево дром[1] (Нов път), а след една година излизането му е преустановено. През 1957 г. в хода на българското „размразяване“ след Априлския пленум Сульо Метков започва да издава едно ново месечно списание за роми Неве рома (Нови роми). Издаването се финансира първоначално от него самия, а по-късно – от негови приятели роми.[2] През 1959 г., когато ръководството на компартията отново ограничава краткото „размразяване“, Неве рома е поставен под опеката на Националния съвет на ОФ и излиза от този момент до 1988 г. с името Нов път вече само на български език.[3]

В следващите години правителството потиска всички опити за самостоятелно организиране от страна на ромите, та дори и под формата на футболни клубове. Когато в началото на 60-те години членовете на един организиран по сръбски образец дискусионен кръг решават да основат футболен клуб и назовават отборите с ромски имена, те биват извикани от властите и принудени да приемат в отборите и нецигани. В отговор клубът се саморазпуска.[4]

2.3.2.2 Образователни институции за ромите

Делът на неграмотните сред ромите през 1946 г., според първото преброяване на населението след Втората световна война, възлиза на 81 процента.[5] Затова една от най- неотложните задачи на новите властимащи естествено става ограмотяването на това малцинство. Дали правителството е провеждало сред ромите специални курсове по ограмотяване, както при помаците и турците, не може да се твърди със сигурност. Може обаче да се предположи, че в тези курсове са вземали участие и роми.

Въпреки недостатъчната литература по въпроса за образователните институции на ромите, смятам че е редно да се спра поотделно на раз-

1 Crowe: History, p.20; Марушиакова/Попов: Циганите в България, стр. 88.

2 История на ромските вестници. В библиографията: Български периодичен печат. Анотиран библиографски указател, София 1969 г. Списанието се води като орган на ромската народна общност.

3 Марушиакова/Попов: Циганите в България, стр. 89.

4 Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria, p.14. За сръбските образци виж и Pekelský, V.: Die Zigeunerfrage in den ost- und südosteuropäischen Ländern, in Osteuropa 20 (1970) 9, S.617.

5 Tomova: The Gypsies, p.58.

личните видове училища, посещавани почти изцяло или изключително от роми.

2.3.2.3 Основни училища (ОУ)

Основаването на първото училище за роми в София е поздравено от споменатия по-горе депутат Шакир Пашов пред Народното събрание със следните високопарни думи:

„Ние трябва да изкажем нашата благодарност на правителството на Народна Република България, което ни третира като равноправни граждани. Преди 9-ти септември нас не ни смятаха за хора. (...) Но след 9-ти септември 1944 г. правителството на Отечествения фронт ни даде пълна свобода и ни равнопостави с другите граждани. То ни даде пълна свобода за културен възход. През 1947 г. бе открито първото училище за циганското малцинство в софийския квартал „Под Факултета“, за което бяха отпуснати 3 150 000 лева. През тази година нашето циганско училище ще започне първата си учебна година, в която нашите деца ще учат. От първото циганско училище ще излязат добри граждани на Народна Република България.“[1]

Това училище първоначално има твърде слаба популярност. В първата година едва 40 ученици посещават новото училище във Факултета, но само 4 години по-късно неговите възпитаници са 500.[2] В хода на една започната през 1954 г. правителствена програма за заселване се основават редица нови специални училища за роми и в други части на страната, особено в Дунавската равнина. Целта ѝ е да даде елементарно образование на децата на новозаселените цигани.[3] Споменатото постановление на Министерския съвет номер 258 от декември 1958 г. освен че съдържа мерки за заселване и забрана на чергарския начин на живот, нарежда на Министерството на народната просвета и упълномощените местни органи на властта да осигурят „целокупното приемане на децата в училищна възраст от цигански произход в български училища“[4], за да могат те да получат поне

1 Цитат по: Bachmeier: *Assimilation oder Kulturautonomie*, стр. 400.

2 Crowe: *History*, p.20.

3 Crowe: *History*, p.22.

4 Специалните училища за ромски деца изглежда са съществували до 1959 г. Сравни Генов/Маринов/Таиров: *Циганското население*, стр. 45.

елементарно образование. В училищата в ромските квартали се оборудват специални стаи, където след края на учебните занятия децата трябва да приготвят домашните си под учителско наблюдение. Предвижда се освен това и построяването на детски градини в ромските квартали. Друг важен момент в документа е осигуряването на една годишна квота за приемане на роми в професионалните училища и техникуми.[1]

Не е известно, колко специални основни училища за роми са били предвидени. Очевидно изпълнението на министерското постановление създава значителни трудности и резултатите от него се забавят. Половин година след публикуването му, през юни 1959 г., ЦК на БКП се вижда принуден да обясни още веднъж смисъла на постановлението пред районните, градските и окръжните комитети на партията и да им съобщи, че тяхната помощ при неговото изпълнение е остро необходима. Обръща се внимание на факта, че част от ромите предпочитат да изпращат децата си в турски училища, което занапред трябва на всяка цена да се предотврати. Организациите на партията, Комсомола и Отечествения фронт са призовани да следят всички деца да получават правилно образование и комунистическо възпитание; за целта е наложително те да посещават български училища.[2]

От началото на учебната 1958/59 година постепенно българският се утвърждава като първи език на преподаване във всички училища, включително и в тези на турското малцинство, където дотогава преобладава турският като първи език на преподаване в основните училища. Тук трябва да споменем, че ромският език всъщност никога не е бил език на преподаване, поне не официално, което се дължи на липсващото до ден днешен стандартизиране на този език. Това пренастройване не минава без проблеми, както разкрива директорът на едно смесено училище в печатния орган на българския учителски съюз Народна просвета. Той се оплаква, че преподаването в смесени класове предизвиква допълнител-

1 Извлечение от постановление No. 258 на Министерския съвет от 17 декември 1958 г. за уреждане на въпрсите за циганското население в България, в: ИПНС No. 104, 30.12.1958, стр. 3.

2 Писмото е отпечатано в: *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p.61-67; тук: 66.

ни трудности и голям разход на време у учителите, които трябва да учат децата на език, различен от техния майчин.[1]

През 1965 г. Министерството на народната просвета прави едно „важно съобщение“ в своя орган Бюлетин на Министерството на народна просвета (накратко: бюлетин), от което става ясно, че правителството не желае повече да провежда смесено преподаване. Цитирам съобщението изцяло:

> *„Важно съобщение*
> *Министерството на народната просвета съобщава, че, съгласно писмо No. III-1304 от 14.V.1965 г. на Министерството на финансите, в селищата с компактно циганско население обучението с децата-циганчета следва да се диферинцира и индивидуализира. Там където има възможност, по преценка на окръжния народен съвет, респективно отдел „Народна просвета“, да се сформират самостоятелни паралелки с не повече от 30 деца, а в смесените паралелки, в които се обучават повече от 10 циганчета, общият брой на учениците в паралелка да не надвишава 36.*
> *Трансформирането на паралелките да се извърши в рамките на плановия им брой, установен по бюджета на окръжния народен съвет.*
> *Трябва да се потърсят различни начини за осъществяване пълното обхващане на децата- циганчета, подлежащи на задължителното обучение, като например в ученически занимални, полуинтернати, общежития и др.*
> *Освен с бюджетни средства на окръжния народен съвет, за осигуряване на безплатна храна да се потърси възможности и от родителските комитети, извънбюджетни средства на училищата, помощ от общинските народни съвети, ТКЗС, предприятия и др.“*[2]

От текста става ясно, че до този момент на властите не се е удало да наложат задължителното образование сред ромите. Също и планът от

1 Миланов, Б.: *За работата с учениците-турчета и циганчета в смесените училища*, в: Народна просвета 16 (1960) 6, стр. 74-76.

2 Бюлетин на МНП 2 (1965) 6, стр. 32. В същото издание, между другото, е публикувана и наредбата за преподаване на майчин език на турски ученици, на която ще се спра по-нататък.

1958 г. да се оборудват стаи за подготовка на домашните(занимални) в ромските училища явно още не води до желаните резултати. Освен това цитираното съобщение показва в какви образователни институции трябва да бъдат приемани ромските деца. Дали с това се полагат основите и на описания по- долу вид училища, не може да се каже със сигурност. Във всеки случай обаче, в ръководството на БКП изглежда си пробива път едно различно виждане за ромските училища, най-вероятно вследствие на постановлението от 1962 г. и на неуспеха на досегашната образователна политика. Това ново отношение предвижда отново разделяне на училищата и благоприятства провеждането на експерименти.

2.3.2.4 Основни училища със засилено трудово обучение — ОУЗТО

Тези училища[1] възникват от средата на 60-те години. През 1966 г. местният народен съвет в Пловдив решава да проведе експеримент в населения предимно с роми квартал Столипиново. В учебния план на училището влиза и предметът „трудово обучение“, в който децата трябва да се научат на един по-висок трудов морал и да добият основни познания по различните професии. Освен това новият предмет трябва да направи посещаването на училище по-привлекателно; така високият процент на отсъствията, който дотогава варира между 60-70%, трябва да се намали и да се подобрят слабите оценки на учениците „с нисък бит и култура“. Понеже експериментът в Пловдив протича обнадеждаващо – процентът на отсъствията спада до 20-30%, моделът, съкратено наречен ОУЗТО, се възприема в цялата страна. За съжаление няма данни за броя на тези училища и на учениците в тях през изследвания период от време. За учебната 1990/91 г. цифрите са следните: общо в страната

1 Най-точните сведения за този вид училища произхождат от българското министерство на образованието. Става дума за едно съобщение, подписано от Д. Димитров и датирано от 26.2.1991 г. за развитието и проблемите на ОУЗТО, към което са прибавени списък на наличните ОУЗТО и препоръка за преструктурирането на наблюдението върху тези училища. Копие от този текст, който е изпратен и на организацията „Рома“, ми бе любезно предоставено от Е. Марушиакова. Съдържанието му допълва откъслечните информации на Tomova: The Gypsies, p. 58., Crowe: *History*, p. 25 f. и *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p. 30. Показателно е, че този вид училища не се появява в нито един от известните ми публикувани закони за учебното дело или в съответните разпоредби.

съществуват 31 училища от този тип с почти 18 000 ученици и малко повече от 1 400 учители.[1]

Освен основите на различните професии, учениците в тези училища усвояват и съответните практически умения в областта на металообработката (шлосери, стругари), дървообработката, обущарството, шивашкия занаят, а също и в селскостопанските професии, ако трябва да посочим няколко примера. Практически ориентираното образование е за сметка на предметите: руски език, математика, изобразително изкуство и музика. Суровините и машините се предоставят от държавата, която иззема и готовата продукция. Тук не бива обаче да забравяме, че при учениците става дума за деца на възраст най-много 13-14 години! Завършилите училище трябвало да получат възможност или да започнат работа по изучаваната професия, или да преминат в по-горна степен на образование. Тъй като българското основно училище продължава осем, по-късно дори само седем учебни години, възникват редица проблеми. Завършилите училище, които искат да работят, не получават разрешение за работа, защото българският Кодекс на труда забранява труда на деца под 16 години. Много абсолвенти на тази комбинация от труд и училище биват обезкуражени и принудени да си търсят друго препитание или пък работят в нарушение на закона.

За да избегнат проблема с ниската възраст на завършващите, десет години след въвеждането на основните училища със засилено трудово обучение властите решават да открият допълнителни класове по желание на родителите и учениците. Тяхната цел е да осигурят по-високи дипломи на заинтересованите ученици, а също и да се противопоставят по този начин на „детската безработица“. Няма данни за особен успех на тази мярка.

1 В литературата се споменават и други основни училища без „засилено трудово обучение“ за такива деца. За съжаление не е ясно, дали и тук става дума за „цигански училища“ или не. Виж Марушиакова/Попов: *Циганите*, стр. 90, където се казва: „Макар решението (на Политбюро от 1978 г., У.Б.) изрично да подчертава, че „специални училища не се допускат“, те на практика получават собствена правна форма с евфемистичното название „училища за ученици с нисък бит и култура“. Тяхната главна цел е „елементарното образование и овладяването на трудови навици и способности“, т.е. всички тези училища, 131 на брой, са основни училища и 31 от тях са „със засилено трудово обучение.“ УЛИ, текст от бълг. Извор

2.3.2.5 Интернати

В използваната литература често се срещат сведения, че много ромски деца в училищна възраст от 60-те години насам усилено се приемат в интернати. Според Трьобст, през 1975 г. има 145 интерната, където принудително живеят около 10 000 ромски деца от полу- чергаруващи семейства.[1] Твърди се че тези интернати за роми са създадени по лична инициатива на Тодор Живков през 1961 г. Тяхна цел е асимилирането на ромските деца, както откровено се констатира в една брошура от 1964 г. Отделени от семействата и обичайната си квартална среда, поставени в добри условия, децата за броени месеци щели да се променят. Така щяла да се създаде здрава основа за превръщането на най-младите циганчета в пълноценни граждани и убедени строители на социализма и комунизма.[2]

В доклада си на Петия конгрес на ОФ през март 1963 г. председателят на Националния съвет на Отечествения фронт Енчо Стайков посочва, че по решение на ЦК на БКП през 1962 г. 3000 ромски деца са били подслонени в интернати. През 1963 г. според Стайков, броят им вече надхвърля 5000[3], а през 1967 те наброяват 9000 души.[4]

Освен интернатите важно значение имат и домовете за деца и юноши. В една по-нова студия на българския Национален институт за изследване на младежта (НИИМ)[5] се обръща внимание на факта, че в до-

1 Например у Troebst, S.: *Nationale Minderheiten*, in: Grothusen, K.-D. (Hg.): Bulgarien. (Südosteuropa- Handbuch, Bd.6), Göttingen 1990, p.482; Crowe: *History*, p.26; При интернатите като училищна форма трябва да се има предвид, че в България съществуват различни видове – ученически общежития, интернати, полуинтернати и домове за деца и юноши. Дали гореспоменатите занимални също спадат под категорията интернат обаче е слабо вероятно. Тук става дума за помещения, където учениците остават след края на учебните занятия за да подготвят домашните си, без обаче да пренощуват и да живеят в занималните.

2 Генов/Маринов/Таиров: *Циганското население*, стр. 47/48.

3 Отечествен фронт от 15.3.1963 г., стр. 4. Основата за откриването на интернатите за роми вероятно е една непубликувана наредба 2071 / 2.11. 1961 на Министерския съвет, според един списък на Е. Марушиакова.

4 Изказване на Юла Каменова от Видин на 6-тия конгрес на ОФ през май 1967 г. 6-и Конгрес на Отечествения фронт, 15-17 май 1967 г., София 1967, стр. 195.

5 Национален институт за изследвания на младежта: Деца в извънредни условия. (година и място на публикуване не е известно), стр. 11.

мовете за деца и юноши най-голям дял, по-висок дори от този на сираците, имат децата от многодетни семейства, предимно цигани.

От горното изложение се вижда, че децата от ромски семейства са били разпределени в различни институции, като остава под въпрос какъв е бил абсолютният и относителен дял на ромите в съответните образователни заведения. В едно публикувано през 1995 г. изследване на условията за живот на ромите, всеки десети от запитаните твърди че е посещавал интернат.[1]

2.3.2.6 Специалните ромски училища — един успех?

Успехите в ограмотяването на ромите на пръв поглед оправдават тази политика на специално образование. От 1946 до 1992 г. броят на неграмотните спада от 81 до малко повече от 11 процента.[2] Този видим успех обаче не бива да ни подвежда, че въпреки различните усилия на БКП – било то създаване на специални училища, било то налагане на дисциплинарни мерки срещу родителите при отсъствие на децата от учебни занятия – не се постига целта, ромите да приемат „образованието“ като такова в тяхната ценностна система.[3] С този факт можем да обясним и резултатите от едно изследване, проведено в края на 70-те години, което показва следната картина: само 0,6% от запитаните имат полувисше или висше образование, 41% имат завършено основно училище, 31,4% са посещавали средно училище, но само 8,8 на сто от тях са го завършили; още тогава делът на неграмотните възлиза на около 11%. Тези цифри не се променят съществено при изследването в средата на 90-те години. В селищата, компактно населени с роми, делът на неграмотните е дори по-висок, а именно – 16 на сто.

Томова, от която са взети горните данни, смята че една от главните причини за това стагниращо развитие се крие в коренно различните от тези на българското общество представи на ромите за училищната възраст на децата. Докато българското законодателство предвижда за децата задължителна училищна възраст между 6 и 16 години, то според представите на много роми, тази възраст започва едва на 8 или 9 годи-

1 Tomova: *The Gypsies*, p. 57.

2 За 1992 г.: *Резултати от преброяването на населението*. Т.2, Демографски характеристики, София 1994, стр. 303, табл. 36; за 1946 г.: Tomova: *The Gypsies*, p. 57.

3 Tomova: *The Gypsies*, p. 58.

ни и завършва с навлизането в пубертета, когато децата вече са годни за женене. При момичетата тази възраст настъпва още на 13-14 години.[1] Оттук можем да направим извода, че успехите в модернизационната политика на БКП спрямо ромите – поне що се отнася до образователния сектор – имат само повърхностен характер.

2.3.3 Мерки по заселване

Два месеца след като през 1958 г. в ЧССР е приет закон, засягащ освен близо 6000 чергаруващи власи също и водещите неуседнал начин на живот роми в ЧССР[2], в българския държавен вестник Известия на президиума на Народното събрание е публикуван откъс от едно постановление на Министерския съвет „за уреждане на въпроса с циганското население в България“.[3] Фрапиращото съвпадение във времето и в съдържанието на законодателството навежда на мисълта, че става дума за мярка, надхвърляща рамките на отделната държава. Това подозрение се засилва и от факта, че през 50-те и 60-те години се предприемат сходни мероприятия и в други държави от Източна и Югоизточна Европа, членки на Варшавския договор.[4]

С постановлението от 17.12.1958 г. аграрното министерство се задължава да провери в кои държавни ТКЗС-та има недостиг на работна сила. Освен това министерството трябва до началото на 1960-та година да осигури работа в съответните отрасли на „не по-малко от 1000 цигански семейства“. За целта то трябва да установи съществуващите възмож-

1 Пак там, стр. 60.

2 Kalvoda, J.: *The Gypsies of Czechoslovakia*, in: Crowe, D./ Kolsti, J. (Hgg.): Th*e Gypsies of Eastern Europe*, Armonk, NY 1991, p.97.

3 ИПНС No. 104, 30.12.1958 г., стр. 2-3. Според Марушиакова/Попов: Циганите, стр. 89, решението се позовава на непубликуваното постановление No. 1216 на Министерския съвет „За решаване въпроса с циганското малцинство в България“, от 8.10.1957 г. Под публикувания вариант стои бележката: „На No. 1216/8.10.1958 г.“ Според Crowe: *History*, p.22, програмата за заселване е започнала още през 1954 г.; тогава ромите били заселвани предимно в Дунавската равнина. Виж също и Poulton, Hugh: *The Balkans. Minorities and States in Conflict*, London 1993, p.116.

4 В Унгария подобна програма е приета през 1965 г.; тя обаче има за цел не толкова заселването, а премахването на тежките условия за живот в ромските селища. Сравни Crowe, D.: *The Gypsies in Hungary*, in: Crowe, D./ Kolsti, J. (Hgg.): *The Gypsies of Eastern Europe*, Armonk, NY 1991, p.121 ff. В Полша процесът на заселване е уреден законодателно през 1964 г. Сравни Pekelský: *Die Zigeunerfrage*, стр. S.618.

ности за изграждане на нови или разширяване на стари предприятия в планинските райони и в зоните, заплашени от ерозия. Семействата трябвало да бъдат приемани като местни жители в селищата, където са разположени стопанските предприятия. На аграрното министерство следва да се отпуснат и необходимите средства, за да може да построи в съответните населени места „евтини и хигиенични“ жилища за ромите. Ръководствата на ТКЗС-тата и изпълнителните комитети на народните съвети на всички нива трябвало също да действат в тази насока.[1] Централният съюз на производителните кооперации трябвало да осигури създаването на занаятчийски кооперации за ромите, в които да се приемат предимно кошничари, тъкачи и шлосери. За целта било предвидено и оборудването на нови работилници.

Що се отнася до същинската политика на заселване, то общинските ръководства трябвало най-вече да подобрят хигиенните условия в съществуващите ромски квартали и да следят за спазването на санитарните изисквания при строежа на нови блокове. При новите строежи или преселвания общините трябвало да „разселват“ ромите, тоест хората трябвало да се настаняват в различни части на квартала, за да се подобри техния „бит и култура“ под влияние на заобикалящите ги български съседи. За строителство на нови жилища за бившите чергаруващи и преселени роми трябвало да се предоставят от общините безплатни строителни площи, където ромите да започнат постоянна работа. На онези роми, които желаят, трябвало да се предоставят кредити със срок на изплащане 20 години за строеж на нови жилища (парите обаче се раздавали не на ромите, а на общинските ръководства).

Особено внимание в постановлението се отделя на жителите на различните ромски квартали в столицата (а именно Коньовица и кварталът около булевард Стамболийски), които трябвало в близките години да бъдат преселени в други райони на голяма София. Строителният материал за новите блокове на преселниците трябвало да се достави от разрушените къщи в София. За да се подобри здравното обслужване и просветата на ромите, упълномощените здравни органи са призовани

1 Вследствие на решението 1000 семейства от окръзите Софиия, Враца, Стара Загора и Димитрово са приети в ТКЗС-та и държавни кооперативи в Добруджа (Толбухин/Добрич), други 1500-1600 – в окръзите Пловдив, Сливен, Русе и Варна. Въпреки това явно не е било възможно да се привържат всички бивши чергари към новите условия. Виж Генов/Маринов/Таиров: Циганското население, стр. 33.

да предприемат съответни мерки. На преден план тук застава борбата срещу лошите хигиенни условия и заразните болести. Една интересна подробност: в министерското постановление има дори указание за преструктуриране на извозването на боклука, без да се дава обяснение за връзката с останалите мерки.

Краят на постановлението е оптимистичен:

> *„Социалистическият труд и грижите на народната власт са в състояние да превърнат за кратко време изостаналите слоеве на циганското население в съзнателни строители на социализма в нашата родина."*[1]

Официалният оптимизъм обаче явно не се споделя от всички участници в тази политика. В споменатото вече писмо до регионалните и местните комитети на БКП[2] трябва още веднъж да се обясни спешността на мерките. Централно място тук се отделя не само на предразсъдъците на някои директори на предприятия, които, смятайки ромите за мързеливи и неспособни да се учат, отказват да ги назначават на работа или ги уволняват веднага при най-малкото провинение. Такива постъпки – както и пренебрегването на превъзпитанието на ромите[3] – всъщност противоречат на марксистко-ленинската теория, според която конкретните материални и социални условия определят положението и качествата на дадена личност или етническа група.[4]

По отношение на заселването и преселването на ромите в документа още веднъж изрично се подчертава, че концентрацията на много роми на едно място трябва да се избягва; същото важи и при назначаването им на работа. През 1962 г. това указание се доуточнява: сега ромите не бива повече да се заселват в места с компактно турско население.[5]

---

1 ИПНС No. 104, 30.12.1958 г., стр. 3.

2 *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p.68 ff.

3 Дали под „превъзпитание" следва да се разбира и депортация в трудови и концентрационни лагери, тук не може да се провери. Изглежда обаче в края на 50-те и началото на 60-те години е имало такива случаи, при които роми от Русе са транспортирани в зловещия лагер край Ловеч, където някои от тях са били убити. Виж в тази връзка сведенията в: *Българският гулаг – свидетели. Сборник от документални разкази за концлагерите в България*, София 1991, стр. 372.

4 *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p. 64. Очевидно в този пункт позоваването на Маркс и Ленин не е достатъчно, за да се преодолеят съществуващите предразсъдъци. На национално равнище се аргументира, че ромите са „неразделна част" от българския народ.

5 *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p.72.

От постановлението са засегнати близо 14 000 чергаруващи роми[1], както и неизвестен брой жители на ромските квартали, които са разрушени или презастроени. Въпреки че много роми преживяват тежко атаката срещу техния начин на живот, с течение на времето те се възползват от шанса да придобият модерно жилище. Мнозина от тях явно виждат в това позитивен ефект за децата си, а именно шанса те да получат по-добро образование.[2] При раздаването на жилища се обръща внимание да не се настаняват твърде много роми в новите жилищни блокове, най-често по едно до две семейства във всеки вход. Така трябвало да се засили ефектът на акултурация със заобикалящото българско население. Тази политика понякога води до напрежения между българи и роми, особено когато все повече членове на семействата се настаняват в жилищата.[3]

Наред със заселването в смесени жилищни блокове, през 60-те години за ромите се построяват самостоятелни къщи във всички по-големи градове и села – най-често в края на населеното място. В хода на урбанизацията по-късно тези поселища се срастват с градовете и селата. Къщите, които първоначално са планирани за едно семейство, имат по две спални. Скоро обаче тази жилищна площ се оказва недостатъчна, затова ромите достройват нови помещения за всеки оженен син. Властите скоро престават да се чувстват отговорни за тези поселища. Необходимата канализация и снабдяването с питейна вода се занемаряват, боклукът се извозва само спорадично, строителството на нови пътища се преустановява. Така с течение на времето тези добре замислени селища се превръщат в пренаселени, мизерстващи гета.[4]

По всичко изглежда, че ръководството на партията дълго време не забелязва или поне недооценява тези проблеми. Едва през 1978 г. то реагира с решение номер 1360 на секретариата на ЦК „За по-нататъшното подобряване на работата сред българските цигани, за тяхното по-активно привличане в строителството на развитото социалистическо общество“, което между другото предвижда ликвидирането на ромските

1 Марушиакова/Попов: *Циганите*, стр. 89; *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p. 63.

2 *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p.20 ff.

3 Димитров, А.: *Циганите в България – идеи и стойности*, в: *Аспекти на етнокултурната ситуация в България*, стр. 114.

4 Tomova: *The Gypsies*, p. 65 ff. Сравни също Kalvoda, J.: *The Gypsies of Czechoslovakia*, стр. 99 ff., където се описват сходни проблеми за ЧССР.

квартали в близките 10-12 години. Макар че Министерският съвет издава съответно нареждане, до ден днешен това желание остава неизпълнено. От съществуващите 547 ромски квартали са освободени само 36, според една информация на отдел „Идеологически“ на Секретариата на ЦК през 1984 г.; при това някои от премахнатите квартали се възстановяват бързо.[1]

Накрая трябва да отбележим, че мерките по заселване на ромите постигат само частичен успех – някои групи продължават и през 80-те години да живеят от сезонна работа, търговия с коне, мечкарство и т.н. като прекарват цели месеци на път.[2] Казаното дотук дава основание да приемем, че тази част от официалната политика се проваля. Като паметници на този провал се изправят днес бетонните стени и високите огради около многобройните ромски гета в цяла България.[3]

2.3.4 Смени на имената при ромите

По-голям успех постига БКП в усилията си да смени арабско-турските имена на мюсюлманските роми. Както вече споменах, тази политика в никой случай не е измислена от БКП. В действителност насилствените покръствания преди войната и по-късните преименувания (без обръщане на вярата) имат дълга история в българската национална държава – на това ще се спра по-обстойно във връзка със смените на имената при помаците. Изобщо наложените от партията преименувания при мюсюлманските роми могат да се разберат само в тяхната връзка с преименуванията при помаците и татарите. Тези три малцинства заради мюсюлманското си вероизповедание са смятани за особено податливи на – действителната или въображаема – националисти-

1 Марушиакова / Попов: *Циганите*, стр. 90. Виж също Tomova: *The Gypsies*, p. 66 ff. Е. Марушиакова любезно ми предостави извадка от тази информация, датирана на 5.12.1984 г., взета от партийния архив. Документът е подписан от „заместник ръководител на отдел „идеологическа политика на ЦК на БКП“ Г. Ганчев. Този текст сигурно е бил доста фрустриращ за партийното ръководство, тъй като в него се изброяват почти само неуспехи на партийната политика спрямо ромите. Вината за това отчасти се приписва и на бездействието на някои кадри. Според информацията, на ромите са раздадени около 8000 апартамента и около 6400 парцели за строителство. Поради грешки на властите в много селища се настаняват по 3-4 ромски семейства във вход, дори възникват чисто ромски блокове.

2 Troebst: *Nationale Minderheiten*, стр. 482.

3 Описание на най-големите гета се намира в Tomova: *The Gypsies*, p. 93 ff.

ческа турска пропаганда, и затова – по- склонни да се ориентират към турското малцинство, отколкото към българското мнозинство. Това би означавало за българското правителство, турското малцинство да стане още по-многочислено, отколкото то без друго вече е.

Усилията за откъсване на ромите от турците проличават още от края на 40-те години (виж цитата от Романо еси от 1948 г. на стр. 29) и придобиват все по-голямо значение през 60-те години. Ако през 40-те години стремежът е да се даде на ромите едно специфично етническо съзнание, то по-късно тази линия се променя и категорично доказателство за това е многократно цитираното вече решение на ЦК от 1962 г. Тук за първи път експлицитно се поставя въпросът за турско-арабските имена и така стават очевидни усилията на БКП да даде на ромите този път едно българско национално съзнание. Българското съзнание трябва да се постигне посредством смяна на имената и регистриране на ромите в регистъра за гражданско състояние като българи.

Това не е първият опит да се регистрират ромите с „фалшива“ националност. Най- зловещата мярка от този род датира от 1950 г., когато отдел „Регистрация“ на Министерство на вътрешните работи изпраща до адресните служби писмо, в което се настоява ромите и татарите да бъдат регистрирани като турци. Около 130 000 души е вероятният брой на засегнатите.[1] Според мен обаче, това писмо и регистрацията като турци нямат нищо общо с политиката по смяна на имената. Много вероятно е по това време определени кръгове в ръководството да са имали друг план: да използват предстоящата изселническа вълна сред турското малцинство като пратят заедно с тях и тези прясно „потурчени“ лица за Турция.

Още преди смяната на имената да стане официална доктрина с решението на Политбюро от 1962 г., има сведения че по различни начини мюсюлманските роми са приканвани да сменят имената си в хода на заселническата програма от 1958 г.[2] Правното основание за преименуването е създадено с две изменения в служебния правилник за водене на регистъра по гражданското състояние в началото на 1960 г. Изменения предвиждат децата да се регистрират като българи, дори ако

1 Kertikow: *Die ethnonationale Frage*, стр. 88. Тогава в регистъра за гражданско състояние наред с общите данни за лицето като дата на раждане, семейно положение и месторождение, се води и категорията „народност“.

2 Crowe: *History*, p.22.

родителите имат небългарски произход. Освен това се създава възможност за лица с небългарски произход да се регистрират като българи с подаване на писмена молба и да променят техните собствени, бащини и фамилни имена.[1]

Правната основа представлява една точка, на която се опира решение А 101 на Политбюро от 5. април 1962 г: в точка 2-ра се нарежда на министерство на правосъдието да изработи правилник за прилагането на действащата наредба, от която да произтича, че религията и името не са критерии за националност на засегнатите лица и че смесените бракове не засягат националността на брачните партньори. Деца от смесени бракове трябва да могат да се регистрират като българи, ако родителите го желаят. Освен това документът изисква да се облекчи процедурата по смяна на имената и националността чрез отпадане на съдебното разрешение. От сега нататък е достатъчно само да се подаде писмена молба до съответната служба. Тази последна точка изглежда доста нелогична, защото същата регулация вече е въведена с промяната на служебното предписание през 1960 г. Замяната на имената трябвало да се съпровожда от масова просветителска кампания. И преди всичко преименуването трябва да протича без принуда или „перверзии“.[2] С решението на Политбюро се коригира и залитането от 1950 г.: по „погрешка“ регистрираните тогава като турци помаци, роми и татари трябва да бъдат убедени да се запишат отново с „истинската“ си националност – изключение се прави за лицата, които вече са се регистрирали като българи.[3]

Едва ли може да се пресметне колко точно роми са се отказали от турско-арабските си имена след 1962 г. по време на различните вълни на кампанията. Преобладаващата част от мюсюлманските роми очевидно са получили нови български имена до края на 70-те и началото на 80-те години.[4] В един доклад, засягащ преименуването на турското мал-

1 ИПНС No. 2, 5.1.1960 г., стр. 1 и ИПНС No. 18, 1.3.1960 г., стр. 7; измененията изключвали възможността, лица от небългарски произход да могат да се регистрират като турци.

2 *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, p.71.

3 Пак там, стр. 72.

4 За това свидетелства статия от един том, издаден през 1983 г. по случай 1300-годишния юбилей на страната, където се казва: „Имената на това население (на ромите) не се различават от българските, с малки изключения на онези, които смятат себе си за турци. (...) УЛИ, бълг. Оригинал.“ Дечева, Тодорка: *Влияние на социалистическата държава върху българските цигани*, в: България 1300, т.3, Институции и държавна традиция, София 1983 г., стр. 573.

цинство и представен в Политбюро от бъдещия министър-председател Георги Атанасов през януари 1985, за смяната на имената при ромите се казва следното:

„През последните няколко години в съответствие с обективната тенденция на тежнение на българските цигани към българската социалистическа нация, диктувана от целия ход на нашето обществено развитие и във връзка с подмяната на паспортите, около 250 хил. цигани приеха български имена. По този начин беше пресечена тенденцията към турчеене на една част от тази група и се създадоха предпоставки за нейната консолидация в българската социалистическа нация.“[1]

Смяната на паспортите в България започва през 1981 г. и трябва да завърши, разпределена по години на раждане, до края на 1985 г., като постарите набори получават последни новите документи за самоличност. В новите паспорти отсъства дотогава съществуващата рубрика народност. Цялата обменна акция се обосновава с въвеждането на ЕСГРАОН (Единна система за гражданска регистрация и административно обслужване на населението) и с уеднаквяването на паспортното дело във всички социалистически страни.[2] Последните лица, които държат на своите турско-арабски имена, са обхванати в хода на преименуването на турците през 1984/85 г.[3]

За разлика от помашкото или турското малцинство, смените на имената при ромите очевидно протичат без голям шум и остават почти незабелязани от обществеността. До голяма степен това сигурно се дължи на описаната в началото на главата и подчертавана от различни автори готовност на ромите да се приспособяват (поне привидно) към заварените обществени условия. Към тези обществено установени норми спада заедно с официалната религия и формата на имената. Друг въпрос е, доколко новите имена се използват и в частния живот. У К. Силверман, една от най-добрите познавачки на българските роми, от-

1 Доклад на Георги Атанасов на среща с първите секретари на ОК на БКП – 18 януари 1985 г., в: Права и свободи, No. 4 от 11.3.1991, стр. 9.

2 Паспортите трябвало да се подменят по ред на наборите: 1958-64 през 1981 г. (т.е. 17-23 годишните); 1949-57 през 1982 г. (24-33 годишните); 1940-48 през 1983 г. (34-43 годишните); 1930-39 през 1984 г. (44-54 годишните); преди 1930 (над 55 годишните) през 1985 г. Виж Tönnies, B.: Bulgarien/Bevölkerung: Umtausch der Personalausweise, in: WDSOE 12 (1980), стр. 283.

3 Попов: Българи и цигани, стр. 22.

криваме следния виц, който точно описва отношението на ромите към асимилационната политика на БКП:

> *„Един циганин стои на пътя и налага своето магаре с тояга крещейки: „Стани кон! Стани кон!“. В това време един полицай минал покрай него и му казал: „Как може да си толкова глупав и да мислиш, че може да превърнеш магаре в кон?“ Циганинът отвърнал: „Е, щом като може да превърнеш циганин в българин, значи със сигурност може и от магаре да направиш кон.“*[1]

Ако трябва да обобщим най-важните моменти в описаното дотук развитие на политиката на БКП спрямо ромите от 1944-та до 1989 година, то могат да се откроят следните два подхода:

Смятаният за изостанал и неадекватен на социалистическото общество начин на живот на ромите трябва да бъде модернизиран. За тази цел чергаруващите групи са принудени да се заселят, образователният статус на ромите следва да се повиши и да се насърчи тяхното навлизане в трудовия живот. По такъв начин трябва да се преодолее социалната бариера между ромите и титулярното население на страната и да се улесни асимилацията.

Пред сближаването на част от ромите с турското малцинство трябва да се спусне преграда. За тази цел през 40-те години властите се опитват да събудят у ромите самостоятелно етническо съзнание, без да е ясно на каква основа то може да се формира/опре. От 60-те години насам започват да се провеждат смени на имената, чрез които да се премахне един външен белег на мюсюлманската идентичност. Преименуванията са съпроводени от един вид политика на апартейд между турците от една страна и останалите мюсюлмански малцинства (помаци, татари и част от ромите) – от друга.

1 Цитат по Silverman, C.: Bulgarian Gypsies: Adaptation in a Socialist State, in: Nomadic Peoples 21-22 (1986), p. 59.

2.4 Помаците

Помаците са една група от населението в югоизточна Европа, която представлява част от историческото наследство на Османската империя. По всяка вероятност те са потомци на онова население на южния Балкански полуостров, което по различни причини в хода на многовековното османско господство преминава към ислямското вероизповедание като запазва обаче части от първоначалната си култура и говори днес на един български диалект. Дискусията за техния етнически произход е силно политизирана поради две основни причини. Първо, защото помаци има не само в България, но и в Гърция, в Република Македония и в Турция. Второ, въпросът за техния произход играе важна роля и вътре в България, когато става дума за определяне на официалната политика спрямо това малцинство.

Названията на помаците в отделните страни са различни. Докато в Македония се срещат названията торбеши и аповци, в Гърция те се наричат *pomakoi*.[1] В България се добавят още и названията ахряни, потурнаци, ерули, чараклии[2], и българи-мохамедани, съотв. българомохамедани, като при израза „българомохамедани“ става дума за една приписана отвън идентичност, целяща да подчертае принадлежността на помаците към българската нация. В настоящото изследване понятията „помаци“ и „български мюсюлмани“ се употребяват като синоними, без да се влага в тях по този начин някаква оценка.

Етимологичният произход на използваните в България названия е изяснен само в един случай. Според Менаж думата ахряни е навлязла в османския и новогръцкия лексикон едва чрез един български диалект, макар нейният произход да е старогръцко-византийски. Гръцката фор-

1 Kalionski, A.: *The Pomak Dilemma*, in: *La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique*. Lettre d'information 13 (mars 1993), стр. 123. Струва ми се обаче доста проблематично, да се поставя знак за равенство между торбеши и аповци в Македония и живеещите в Гърция помаци. Този въпрос се нуждае от допълнителни изследвания.

2 Vakarelski, Ch.: *Altertümliche Elemente in Kultur und Lebensweise der bulgarischen Mohammedaner*, in: Zeitschrift für Balkanologie 5 (1966) 4, S.152.

ма гласи *agarenys* и означава „турчин, мюсюлманин, потомък на библейския Хагар“.[1] Първоначално думата е използвана от местното население за назоваване на османските завоеватели, а по-късно от християните – за обозначаване на сменилите вярата си. В османските източници думата се появява за пръв път през 15 век и първоначално също означава хора, обърнали вярата си. В някои извори обаче има припокриване между християни, *kafir*, и *ahiryan*. Другаде се прави разлика между мюсюлмани и *ahiryan*. Това налага сравнението с босненските мюсюлмани, смята Менаж, за които също имало официално название – *potur*, което за разлика от *ahiryan* се е запазило, докато последното е било изоставено с течение на времето.[2]

От друга страна при различните етимологии, посочвани за думата помак, трябва да се прави разлика между такива, които са донякъде научно издържани, и названия, спадащи в категорията „народни“ етимологии, което обаче не ги прави по-малко интересни. В една своя статия Б. Панайотова обобщава най-важните от тези народни етимологии. Те се простират от производни на помагач, през помамвам и пометнал се („мамя“, съотв. „абортирам“) в смисъла на „сменили вярата си“, и помъкна се, „влача бреме“, за да стигнат до грубо пейоративни производни, например от помия.[3] Затова пък досега няма научно обяснение за етимологията на думата помак. Нещо повече, помак се оказва една относително нова дума, появила се едва през 19 век в османски източници, и за първи път била употребявана в областта около Ловеч.[4]

Етническият произход на българските мюсюлмани е точно толкова оспорван, колкото и генезиса на названието „помаци“. Теориите за техния произход силно се различават и зависят от националната принадлежност на съответния изследовател. Докато гръцки и турски учени се мъчат да докажат небългарския произход на тази група от населението[5],

1 Ménage, V.L.: *On the Ottoman Word „Ahriyan / Ahiryan“*, in: Archivum Ottomanicum 1 (1969), p.197-212. Сравни също значението на ахрянин в: Речник на българския език. Том 1, А-Б, София 1977 г., стр. 354.

2 Ménage: *Ottoman Word*, p.207 f.

3 Панайотова, Б.: *Българи-мохамедани и християни – в Централните Родопи – поглед върху техните взаимоотношения*, в: Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите, София 1992 г., стр. 33-46, тук стр. 35.

4 Kalionski: *Pomak Dilemma*, S.122 f.

5 Така например смята гръцкият антрополог Ксиротирис, който се опитва да докаже произхода на помаците от автохтонното население на Западна Тракия. Сравни за гръц-

от българска страна се изтъква, че при помаците става дума за насилствено ислямизирани българи.[1] Идеята за насилственото ислямизиране напоследък отново бе повдигната от бившия секретар на ЦК на БКП по въпросите на пропагандата и агитацията Стоян Михайлов, въпреки че днес мащабът на насилствените ислямизирания се смята за преувеличен.[2]

Българската турколожка Антонина Желязкова още през 1985 г. дава значителен принос в изследването на ислямизирането в Родопите, т.е. в един период, когато „насилственото ислямизиране“ отново се прилага като политическо средство за оправдание на асимилационната кампания срещу българските турци. Тогава тя публикува в списание *Etudes Balkaniques* една статия върху социалните причини за ислямизирането на християнското население по време на османското господство. Там авторката специално подчертава, че насилствени ислямизирания е имало, но далеч не в такива размери, каквито някои източници се опитват да покажат.[3] Малко след свалянето на Живков Желязкова публикува в същото списание друга статия, в която още веднъж се анализират изворите, върху които най-вече се базира тезата за насилственото ислямизиране – хрониката на свещеника Методи Драгинов, селската хроника от Голямо Белово и хрониката от Баткунино. И трите източника са написани през 19 век, като селската хроника е послужила като чернова за другие две хроники. Още тогава тези текстове са били написани с цел да се мобилизира политически населението срещу османското гос-

ките теории Seyppel, Tatjana: *Das Interesse an der muslimischen Minderheit in Westthrakien* (Griechenland) 1945-1990, in: Seewann, G. (Hg.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, München 1992, стр. 377-392. Турската наука от своя страна фаворизира версията, че помаците произхождат или от старотурски племена като печенеги, кумани или юрюци, или пък са потомци на турски колонисти. Сравни Sarides, E.: *Ethnische Minderheit und zwischenstaatliches Streitobjekt*. Die Pomaken Nordgriechenlands, Berlin 1987, стр. 31 f.

1 Тезата усилено се разпространява особено в навечерието на промени в политиката на БКП спрямо помаците в края на 50-те и началото на 60-те години от Василев, К.: Родопските българи мохамедани, София 1961 г., и в издадения от Българската академия на науките сборник „Из миналото на българите мохамедани в Родопите, София 1958 г.

2 Михайлов, С.: *Възрожденският процес в България*, София 1992, стр. 37. (Зная, че тази книга строго погледнато е пропаганден материал. Все пак тя съдържа някои сведения за политиката на БКП спрямо помаците, които аз съм използвал в моето изследване, освобождавайки ги, доколкото е възможно, от идеологическия баласт.)

3 Zeljazkova, A.: *Social Aspects of the Process of Islamization in the Balkan Possessions of the Ottoman Empire*, in: Etudes Balkaniques 21 (1985) 3, p.107-122.

подство; така тезата за едно всеобхватно, насилствено ислямизиране се оказва неиздържана. Много по-важна роля са играли данъчни и социални предимства, които са мотивирали населението да приеме исляма.[1]

Дали помаците сами са разработили някаква теория за произхода си, тук за съжаление не може да се установи. Тяхното самоопределение възниква в пресечените точки на няколко фактора. В обширното си изследване Константинов, Алхауг и Игла пишат по този повод следното:

„Един основен фактор, свързан с проблема за помашката идентичност, произтича от различния културен подход, който прилагат помашкото малцинство и българското мнозинство спрямо концепцията за идентичност. Докато за мнозинството основният фактор тук е етническата деноминация, за малцинството релевантният фактор е религията. (...) Този факт се прояви по време на нашето изследване на терен. Първата част от анкетата съдържаше въпроса: „Каква е Вашата религия?“ Стандартният отговор беше: „Ние сме помаци“, което доста ни удиви в началото, докато разберем, че в съзнанието на тези хора помак и мохамеданин са еквивалентни понятия.“[2]

На базата на това заключение Константинов, Алхауг и Игла предлагат следния двустепенен модел за описание на помашката идентичност, при който първата степен отразява религиозно-ориентираното, а втората – етнически-ориентираното виждане за принадлежност:[3]

	помаци	турци	българи
1.степен (ислямска) (ислямска)	помак = мюсюлманин	турчин = мюсюлманин мюсюлманин	българин = не-мюсюлманин мюсюлманин
2. степен (етническа) (етническа)	помак = „нечист“ турчин турчин	турчин	българин

Тази двустепенна идентичност е възникнала чрез контакта с българското мнозинство от населението, което вече не мисли и не действа в идващите от османско време религиозни, донационални категории,

1 Zeljazkova, A.: *The Problem of the Authenticity of some domestic sources on the Islamization of the Rhodopes, deeply rooted in Bulgarian History*, in: Etudes Balkaniques 26 (1990) 4, p.105-111.

2 Konstantinov, Yu. / Alhaug, G. / Igla, B.: *Names of the Bulgarian Pomaks*, in: Nordlyd 17 (1991), p. 26. Подчертано в оригинала.

3 Konstantinov / Alhaug / Igla: *Bulgarian Pomaks*, p. 27.

ами в национални. Приравняването на „помак“ с „българин“ затова представлява проблем за помаците, защото тогава те би трябвало да се идентифицират като не-мюсюлмани.

Според берлинския етнолог Караянис, този модел не е достатъчен за описание на етничността на помаците, защото отразява само в ограничен обхват действителните отношения в помашката общност, доколкото въобще може да се говори за такава. Рзличните подходи за въздействие върху етничността на помаците, които ще разгледам по-нататък, не остават без последствия за самоидентификацията на тази група от населението. Карагянис успява да разкрие различни „образци на реагиране“ върху заобикалящата помаците политическа и религиозна среда. Той разграничава една светско-българска, светско-помашка, турска, мюсюлманско-помашка, съотв. българомохамеданска опция от една политическо-помашка и една християнско-българска опция на етническата самоидентификация.[1] В допълнение на тези твърдо установени образци, книгата на Карагянис показва, че съществуват и ситуативни образци на поведение, т.е. помаците променят (или нагласяват външно) самоидентификацията си според ситуацията. Така например някои жени слагат ферадже, когато се движат в определени места, и ходят без ферадже, когато се намират на друго място.[2] От казаното дотук става ясно, че помаците като обособена група съществуват само за външния наблюдател, и точно такава една външна перспектива определя и политиката на БКП спрямо тази част от населението. Същевременно определени тенденции на асимилация и съотв. на дисимилация сред помашкото население биват възприемани и отчасти подсилвани и съответно инструментализирани от властите, например когато става дума да се попречи на сближаването на помаците към турското малцинство, или пък да се подпомогне приближаването им към българското мнозинство. В тези случаи обаче невинаги може ясно да се разграничи причината от следствието.

1 Karagiannis, Evangelos: *Zur Ethnizität der Pomaken Bulgariens*. Münster 1997. Книгата на Караянис предлага също многобройни сведения за историята на помаците.

2 Пак там, стр. 105 ff.

2.4.1 Демографска и социална структура на помашкото население

Още през 1924 г. българският географ Малеева обръща внимание на принципните проблеми, с които се сблъсква и до днес изследването и описанието на тази група от населението:

„Да се посочи точният брой на помашкото население е невъзможно, първо, защото липсва каквото и да е преброяване на населението и второ, защото голяма част от тези хора са били поданици на турската империя до 1912 г. Техният брой на българска земя надхвърля 30 000 (...). Делът им в днешните турски родопски области обаче явно е значително по-голям. (...)“[1]

Както и през 20-те години, и до днес почти няма официални статистически данни за помаците. Оценките за техния брой в изследвания период варират силно: Вранчев посочва цифрата 80 000 души[2] за 1948 г., според една неофициална оценка на вътрешното министерство през 1989 г. помаците са около 270 000[3]. Между тези данни попадат цифрите на Трьобст: 130 000 (1956 г.) и 170 000 души (1970 г.), които се базират на официалната статистика от съответните години.[4] Интересна особеност тук е, че официалната цифра от 1970 г. почти съвпада с данните от най-новото преброяване на населението през 1992 г. Според една таблица, в която населението се групира, разпределя по майчин език и религиозна принадлежност, близо 171 000 души с български майчин език посочват сунитската мюсюлманска вяра за своя религия. Към тях могат да се прибавят и около 5 800 шиити, които също посочват български за майчин език.[5] Понеже в преброяването на населението не фигурира самостоятелно категорията „българомохамедани“ или „помаци“[6], което не изключва възможността, неопределен брой от запитаните да са се запи-

1 Maleewa, S. T.: *Beitrag zur Anthropogeographie des mittleren Rhodopengebirges*. Auszug aus der Inaugural- Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde, vorgelegt 1924, Zürich 1928, p.7.

2 Вранчев, Н.: *Българи мохамедани (помаци)*, София 1948 г., стр. 17.

3 Konstantinov: *Pomak Conversions*, p.344. При цитираната от Константинов цифра става дума за същия източник, посочен и от Марушиакова и Попов. При неофициалните оценки трябва да се има предвид, че става дума не за самоидентификация, а за идентификация от други, т.е. от чиновници. Сравни също табл. 6 в приложението.

4 Troebst: *Nationale Minderheiten*, S.477.

5 Резултати от преброяването на населението, Т.1, Демографски характеристики, стр. 222.

6 Затова пък в резултатите от последното преброяване фигурира един етнос, чиято идентичност също се намира между турската и българската, а именно турскоговорещите,

сали именно по този начин, то тези данни следва да се приемат с голяма доза предпазливост. Българският социолог Р. Димитров обобщава проблема по следния начин:

„Колко са помаците? Във всеки случай повече, отколкото са установени по критерия „етническа принадлежност“. За мнозина от засегнатите думата „помак“ еднозначно се разбира като обидна. Това поставя въпроса, дали въобще са адекватни категориите, които се приписват на/с които се назовават българските мюсюлмани? Не играят ли често пъти интерсубективни фактори решаваща роля по време на запитването? Дали не се е образувало още едно ясно етническо съзнание на тази малцинствена група? Или пък тя разполага със собствено разбиране за себе си, което се изплъзва от другите, артикулирани във въпросника, значения на мнозинството?“[1]

Изложените от Димитров фактори явно са допринесли за политическия „скандал“, избухнал след последното преброяване на населението. Тогава цели помашки села се регистрират като турци и различни обществени сили настояват в тези селища допитването да се проведе отново.[2] В началото на 1993 г. една парламентарна комисия препоръчва да се анулират тези резултати.[3] Между другото, според последни гръцки данни, в България живеят само 66000 помаци, без обаче в публикацията да се посочва източника на тази информация.[4]

Неофициалната оценка на вътрешното министерство дава добра представа и за териториалното разпределение на помашкото население в България, независимо от спорния характер на цифрите и начина на тяхната обработка. В таблица 6 се вижда, че най-голяма част от помаците живеят в Родопите[5], и то предимно в бившите окръзи Смолян и

православно-християнски гагаузи. За етничността на гагаузите виж Градешлиев, И.: Гагаузите, 2 издание, Добрич 1994 г.

1 Dimitrov, R.: *Sicherheitspolitik und ethnische Konflikte aus bulgarischer Sicht*, in: Seewann, G. (Hg.): *Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa*, München 1995, p.179. Що се отнася до „етническата принадлежност“, то Димитров явно е разполагал с вътрешни информации, които не са издадени в официалните резултати от преброяването.

2 Dimitrov, R.: *Sicherheitspolitik*, p.181 ff.

3 Gjuzelev, B: *Die Minderheiten in Bulgarien unter Berücksichtigung der letzten Volkszählung vom Dezember 1992*, in SOE 43 (1994) 6-7, p.362 f.

4 Dodos, D.: *Eklogike geographia ton meionoteton* (Електорална география на малцинствата), Athena 1994, стр. 96.

5 Сравни също по въпроса за отграничаването на Родопската област Мичев, Н. / Младенов, Ч.: *Географски особености и тенденции в развитието на населението в Родопите*, в: Родопски

Кърджали, в източната част на окръг Благоевград (предимно в долината на река Места), а също и в южните планински райони на окръг Пазарджик. Само в бившия Смолянски окръг помаците надхвърлят 70% и представляват мнозинство от населението през 1989 г. В Благоевградски окръг техният дял е около 16 на сто, а в останалите окръзи – под 10% от населението. Изброените окръзи, заедно с бившия Ловешки (разположен между София и Велико Търново), където помаците наброяват 4% от населението, в литературата се обозначават като „традиционни“ региони, населени с това малцинство. Освен това има още няколко по-малки анклава, които могат само най-общо да бъдат локализирани. Те се намират в бившите окръзи Бургас, Шумен, Разград, Търговище и Стара Загора. Анклавите възникват отчасти едва след Втората световна война, на което ще се спра по-долу.

Ако искаме да изследваме социалната структура или демографската характеристика на тази група от населението, поради липсващите точни цифри за етническа или религиозна принадлежност, единственият начин е да привлечем статистическите данни за съответните окръзи, където помаците имат висок дял от състава на населението. Това е така само в Смолянски окръг; все пак можем да приемем, че социалната структура и демографската характеристика на помаците – поне в Родопите – не се различава съществено от тази на другите етнически групи, най-вече на турците, населяващи същите планинските райони.

Родопите отдавна се смятат за една от най-слабо развитите и изостанали области в България. До Втората световна война населението тук е заето главно в селското стопанство: тютюн, картофи, царевица и ръж са културите, които виреят в тази бедна почва и които с неблагоприятните си условия за отглеждане осигуряват прехраната на дребните селяни. Планинското животновъдство е подложено на сериозни ограничения още след Балканските войни, тъй като местата за презимуване на добитъка по топлите южни склонове на Родопите и по Егейското крайбрежие стават недостъпни за селяните поради нововъзникналите/прекрояването на държавни граници. Освен това работа в региона предлагат някои дървообработващи предприятия, предимно дъскорезници по ус-

сборник, т. 6, София 1987 г., стр. 5-42, тук стр. 5, и Дончев, Д.: *Физическа и социално-икономическа география на България. Сборник материали за средношколци и кандидат-студенти*, Велико Търново 1994 г., стр. 143.

тията на реките, а също и малки частни мини за добив на цинк и олово, отчасти финансирани с германски капитал.[1]

Амбициозната модернизационна политика на Отечествения фронт и по-късно на БКП предизвиква фундаментални структурни промени в Родопите. Първостепенните цели са най-напред да се подобри инфраструктурата и да се изгради мрежа от язовири, която да захранва региона с електроенергия и да снабдява с вода поречието на Марица. Проектите за строителство на язовири не само успяват да намалят скритата безработица сред селското население, но и създават предпоставките за мащабно разширяване на добива и преработката на цветни метали. От средата на 50-те години този отрасъл заема второ място по заетост на работна ръка в окръзите Смолян и Кърджали след селското стопанство.[2] Самата колективизация на селското стопанство в тези окръзи по различни причини приключва едва в края на 50-те години. На първо място оскъдният размер на използваемата земя и вида на отглежданите култури (тютюнът по това време е важен източник на твърда валута) обясняват относително късната намеса на правителството. На второ място съпротивата срещу колективизацията от страна на мюсюлманското население явно е била особено силна. Упражненият натиск по време на колективизацията е и една от причините за изселническата вълна на турците в началото на 50-те години, за което ще стане дума по- нататък. Официалното обяснение за забавянето, дадено от Монов, според който първоначалният слаб успех на колективизацията се дължал на липсата на примери в Родопите, които биха могли да ускорят влизането на селяните в кооперативите, изглежда по-скоро като едно безпомощно оправдание.[3]

Мерките за модернизиране на българското правителство оказват силно въздействие върху структурата на населението в Родопите. Съот-

1 Монов, Ц.: *Икономически и социални изменения в Родопския край (1944-1977)*, в: Родопски сборник Т.5, София 1983 г., стр. 6. Книгата на Монов, при всички необходими уговорки, фундирано обобщава усилията на БКП да модернизира Родопите.

2 Монов: *Икономически и социални изменения*, стр. 15. За експлоатация на рудните находища през 1950 г. се основава съветско-българското обединение „ГОРУБСО“, което през 1956 г. окончателно преминава в български ръце като Държавен миннодобивен комбинат „ГОРУБСО“. Преобладаващата част от мините се намира в окръг Смолян.

3 Монов: *Икономически и социални изменения*, стр. 22; Мизов, Н: *Ислямът в България (същност, модернизация и преодоляване)*, София 1965 г., стр. 172 обръщат внимание на факта, че предимно планинските райони са изоставали в процеса на колективизация; освен това голяма роля играят ниските доходи в съществуващите кооперативи, които явно не са подтиквали селяните да изоставят своите частни стопанства.

ношението между градско и селско население се променя еднозначно в полза на градските жители: ако през 1946 г. 8,3% живеят в градовете, а 91,7% – в селата, то през 1979 г. съотношението е 38% на 62%.[1] Все пак степента на урбанизация в Родопите изостава от средната за страната, която е 58% градско население (виж табл. 1 в приложението). Освен това може да предположим, че нарастването на дела на градските жители се дължи главно на издигането в ранг на град/обявяването за градове на малки селища с население до 20 000 жители.[2] За съжаление няма статистически данни за промяната в броя на заетите лица в различните стопански сектори през 40-те и 50-те години, когато са провеждани най-големите мероприятия за модернизиране. От 60-те години насам съотношението на заетите в промишленото производство (включително рудодобив) спрямо селското стопанство се променя леко в полза на индустрията. В Смолянски окръг през 1960 г. в индустрията са заети 27,8%, в селското стопанство – 54,3% (7,5% се падат на строителството). Десет години по-късно, през 1970 г., съотношението вече е доста изравнено – 35,4% на 37,8%, като делът на заетите в строителството е нарастнал на 12,5%. Общо взето тук наблюдаваме тенденция към отслабване на селското стопанство, което не води обаче непременно към засилване на заетостта в индустриалното производство.[3] В Кърджалийски окръг абсолютният брой на заетите в селското стопанство силно намалява между 1970-та и 1977 г. (с близо 46 000 души)[4]; тук обаче едва ли става дума за следствие от структурна промяна – много по- вероятно е спадът да се дължи на изселническата вълна сред турците между 1969 и 1978 г.

В следвоенните години генеративното поведение на родопското население се променя, макар и не в степента, която се иска на българското правителство. Традиционно ориентирано към помощта на членовете на семейството в селското стопанство, след войната „прединдустриалното“ генеративно поведение на населението се запазва. То се отличава с висока раждаемост, висока детска смъртност и къса продължителност на живота при по- възрастните поколения. Подобреното здравеопазване довежда в началото на 50-те години до намаляване на смъртността при

1 Мичев / Младенов: *Географски особености*, стр. 28, табл.6.

2 В тази връзка Мичев и Младенов пишат за въздигане, което може да означава както издигане, така и изграждане.

3 Монов: *Икономически и социални изменения*, стр. 29 f.

4 Пак там, стр. 30.

кърмачетата и едновременно с това до увеличаване на продължителността на живота. Наред със запазената висока раждаемост тези промени пораждат растеж на населението, значително по- висок от средния за страната – 5,2 на хиляда живородени деца(промила). В Родопите през втората половина на 70-те години населението нараства с около 13 промила, както в селата, така и в градовете.[1] Тъй като високата раждаемост се откроява особено при мюсюлманското население на Родопите – турците и помаците[2] – то БКП търси начини да отслаби влиянието на исляма, защото „коранът забранявал безбрачието и противозачатъчните средства и призовавал към многодетство.“[3]

Етническата структура на Родопите също се изменя в резултат на мерките по модернизиране. Наличните статистики не дават точна информация за големината на потока от специалисти и висококвалифицирани работници (в повечето случаи българи), които пристигат в индустриализиращите се области. Не може също така да се определи, доколко изселването на българското християнско население от някои части на Източните Родопи (главно Ивайловград) и от отделни области с компактно българско население се уравновесява с притока на нови работници от вътрешността на страната. Много от миграционните процеси към и от Родопите остават обаче ограничени във времето: квалифицираните работници трябва да се заместят с местни, а учащите – да се завърнат в родните си места. Съществена роля за трудовата миграция играе и сезонната работа, която е препитание предимно за строители в големите градове София и Пловдив, както и за берачи на тютюн, помагащи при събирането на реколтата извън Родопите.[4]

2.4.2 Политическо развитие преди 1944 г.

Няма сведения за специална политика на българските правителства спрямо помаците преди 1944 г. Сред общите за всички мюсюлмански малцинства мерки изпъкват обаче два момента, при които участието на държавни органи е поне спорно. Тези процеси /явления са важни и за разбирането на политиката на БКП спрямо българоезичните мюсюлма-

1 Мичев / Младенов: *Географски особености*, стр. 14.
2 Пак там, стр. 11 ff.
3 Пак там, стр. 11.
4 Пак там, стр19 ff.

ни и затова по-нататък ще се спра на тях. Става дума за 1) покръстването на мюсюлманското население в Родопите през есента на 1912 и пролетта на 1913 г., и 2) дейността на културната организация „Родина“ от 1937 до 1944 г.

Масови покръствания на помаци се извършват по време на първата Балканска война предимно в региона на Неврокоп (днес Гоце Делчев), а също и в новозавладените тракийски области около Ксанти и Драма, като общият брой на засегнатите варира между 150 000 и 200 000 души. Доброволният характер на покръстванията, съпроводени и от промени в имената и в традиционното облекло, се подчертава в един поверителен доклад на „комисията по покръстването“ през 1912 г.[1] Дали тази комисия представлява орган на държавата, е точно толкова неясно, колкото и ролята на църквата.[2] Един „комитет за подпомагане на покръстването“ обобщава причините за тази мярка по следния начин: угризенията на съвестта на част от българските мюсюлмани заради престъпленията през 1876 г. и помощта, оказвана от тях на турците по време на Балканските войни; взаимната неприязън между турци и помаци; липсата на възможност да се изселят в Мала Азия; и накрая обещанията, че ако се покръстят, помаците ще получат морална, материална и стопанска помощ.[3] Със започването на втората Балканска война масовите покръствания са прекратени, а през 1914 г. правителството на Радославов ги отменя със задна дата, за да спечели гласовете на българските мюсюлмани в предстоящите избори. Фактът, че този шахматен ход дава резултати (Радославов е преизбран), навежда на мисълта, че покръстванията все пак не са били съвсем доброволни.

1 Konstantinov: *Pomak Conversions*, p.345.

2 По Трифонов, С.: *Строго поверително!*, в: Поглед, No. 18 от 6.5.1991 г., стр. 10. Според него, в покръстването са участвали мисионери на православната църква, обществени и политически организации, както и поделения на ВМРО. За покръстванията през балканските войни виж също Георгиев, В. / Трифонов, С.: *Покръстването на българите мохамедани 1912-1913*. Документи. София 1995.

3 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 80. От турска страна се отрича доброволността на тази стъпка като се посочват примери за извършени насилия. Виж Memisoglu, H.: *Bulgarian Oppression in Historical Perspective*, Ankara 1989, p.14, където той пише: Мюсюлманските помаци, които са оказвали съпротива на покръстването и не приемали славянските имена, били разпъвани на кръст.“ В българската литература също дълго време се смята, че кръщаването е извършвано насилствено – навярно с цел да се обоснове по-добре политиката на БКП. Една макар и малко едностранчива подборка от по-стари оценки на тези събития се намира у Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 76 ff.

Докато масовите покръствания по време на Балканските войни са насочени най-напред срещу мюсюлманската вяра на помаците, което от своя страна довежда до смени на имената и отхвърляне на носиите, то дейността на културната организация Родина през 30-те и 40-те години поначало е насочена срещу имената и носиите на помаците, но не и срещу мюсюлманското вероизповедание.[1] Когато през 1937 г. няколко интелектуалци основават в Смолян Родина, техните усилия са отправени най-напред срещу културната изостаналост и ниското самочувствие на помаците.[2] Преди всичко обаче целта е да се изтласка смятаното за реакционно турско влияние върху това население и то да се приближи към българското мнозинство, понеже основателите са убедени в българския етнически произход на помаците. Първа стъпка в тази насока е борбата срещу названието „помак“, смятано за пейоративно, и заместването му с „българомохамедани“ или „ислямизирани българи“. За да се намали турското влияние се предвижда богослуженията в джамиите да се провеждат вече не на арабски, а на български език.[3]

За да се осъществи сближаването на помаците с българското мнозинство, организацията започва идеологическа борба срещу традиционното помашко облекло: мъжете трябвало да престанат да носят фес, а жените – да свалят фереджето. Кампанията носи показателното название разфереджеване и намира своя израз в публичното изхвърляне на въпросното облекло от активистите на „Родина“ и членовете на техните семейства.[4] С течение на времето турско-арабските имена също попадат

1 Фактът че „Родина“ не се противопоставя на исляма като такъв, дава основание на А. Калионски да вижда в „Родина“ само една религиозна организация: Kalionski: Pomak Dilemma. p.125.

2 Публичната дейност на „Родина“ в началото се ограничава до провеждането на културни вечери и готварски курсове. Виж за това: Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 135 ff. Няма данни за броя на членовете в организацията.

3 С течение на времето дейността на организацията се насочва към отделяне на помашките области от зоната на влияние на главния мюфтия в Пловдив, за когото се смятало че е яростно про-турски настроен. През 1942 г. главното мюфтийство се разделя, тогава се назначава отделен мюфтия за помаците. Стоянов вижда причината за това разделяне във връзка с преименуването на помаците, а също и на ромите в София. Той смята, че става дума за „концентрирана акция“. Stojanov, V.: *Die türkische Minderheit Bulgariens bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, in: Österreichische Osthefte 36 (1994) 7, p.279-294, hier p.291, FN 44.

4 Борбата срещу фереджето вероятно е била повлияна от подобни процеси в кемалистка Турция. Сравни Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 148.

в полезрението на организацията. В началото на 40-те години тя препоръчва на родопчани да кръщават новородените деца с български имена. През 1942 г., когато Родина успява да издейства от правителството правно облегчаване на смяната на имената, активистите на движението първи дават личен пример като сменят имената си.[1] Дали тази акция протича без принуда, дали местните управи вземат участие, и колко хора сменят тогава имената си, не може да се установи със сигурност.

Родина очевидно е имала добри контакти с правителствени кръгове. Най-вече смяната на имената явно е срещнала пълната подкрепа на държавата, като се има предвид, че през 1934-та и 1942 г. се провеждат широкомащабни преименувания на селища. И в тези кампании се сменят предимно турски или ислямски имена с български. Особено показателно е съвпадението във времето на смените на помашките имена с вълната през 1942 г., когато се сменят и над 300 турски имена на селища, предимно в наскоро присъединената към България Южна Добруджа.[2] Един допълнителен „подтик“ за смяна на имената представлява и „Законът за защита на нацията“, който налага ограничения на всички граждани с небългарски произход.

2.4.3 Политиката на БКП спрямо помаците след 1944 г.

Скоро след идването си на власт доминираното от компартията правителство на Отечествения фронт започва да отменя водената от Родина политика. Още на 29. Декември 1944 г. Родина е заклеймена като „фашистко движение“ на едно съвещание на ЦК на БРП (к), посветено на „българомохамеданския въпрос“. Впоследствие в редица вестникарски статии организацията се обвинява в това, че наливала вода в мелницата на фашистите и великобългарските шовинисти, разпространявайки тезата за българския етнически произход на помаците. Освен това се

1 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 148. Законът за гражданския регистър е изменен и публикуван в ДВ No. 147, 5.7.1942 г. Преименуванията явно са били подкрепени и от мюфтията в Смолян, който в едно писмо от 30.4.1942 г. нарежда на имамите в общините незабавно да почнат да кръщават новородените с български имена. За целта бил издаден и съответен списък с имена.

2 Виж за преименуванията на населените места Krause, S.: Ortsumbenennungen in Bulgarien 1978-1987. Betrachtung des ideologischen Hintergrunds von Ortsnamensänderungen am Beispiel Bulgariens. Magisterarbeit, Berlin 1991 (непубликувана), тук особено стр. 47 ff.

изтъква, че при преименуванията е използвана принуда.[1] Закономерно през 1945 г. на помаците се разрешава да си върнат отново старите турско-арабски имена.[2] Друг въпрос е дали при тази акция правителствените кръгове са се сетили/мислели за тактиката на Радославов.

В периода до Петия конгрес на компартията образователната политика спрямо помаците е доста противоречива. От една страна се провежда мащабна чистка сред учителския състав от „фашистки елементи" (особено в Родопите), което поражда недостиг на учители. Все пак част от заклеймените като фашисти учители запазват местата си. За да се мотивират помаците да изпращат децата си на училище (където учебната програма и без това е бедна), първоначално се запазва преподаването на корана[3], без да е ясно докога. Елемент от тази доста толерантна политика спрямо исляма е и съществуването на средното духовно училище за помаци в Пловдив. С изключение обаче на указа, с който през 1950 г. училището е превърнато в пансион за ученици от Родопите, други данни за него няма на разположение.[4]

За съжаление не може да се прецени, дали до своя Пети конгрес през декември 1948 г. БКП преследва една специална политика спрямо помаците, която подобно на случаите с евреите, ромите и македонците, да е насочена към изграждане на собствено/специфично помашко самосъзнание. Фактът, че при преброяванията на населението помаците никога не са били записвани като самостоятелна категория, води до заключението, че те не са били признавани за национално малцинство (и то нито в смисъла на националност, нито – на народност).[5] Утвърждаването на помашката етничност е могло безпроблемно да се впише в концепцията

1 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 176.

2 Konstantinov/Alhaug/Igla: Bulgarian Pomaks, стр. 24. За връщането на имената се настоява в един доклад до ЦК от Раденко Видински, представител на БРП (к), след една конференция на помаците в Пловдив през март 1945 г. Виж Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 177.

3 За развитието на образователното дело в Родопите до края на 60-те години сравни (с някои ограничения) Монов, С.: *Просветното дело сред българите с мохамеданска вяра в родопския край през годините на народната власт (1944-1968)*, в: Родопски сборник, Т.3, София 1972, стр. 17 ff.

4 Указ за преобразуване на Българо-мохамеданско (помашко) средно духовно училище в гр. Пловдив в пансион за ученици от Родопския край, публикуван в: ДВ, No. 138, 13.6.1950 г., стр. 1.

5 Това става ясно най-късно в изявления от 60-те години като „българските мюсюлмани и националните малцинства", например в Чичовска, В: *Борбата на народната власт за*

на запланувана федерация между България и Югославия. В използваната литература няма сведения за това, в първите следвоенни години да е имало обособена културна организация или пък специален отдел при Отечествения фронт за българските мюсюлмани. Връщането на турско-арабските имена обаче навежда на мисълта, че властта поне не е възнамерявала да подкопава основаната на принадлежността към ислямската вяра идентичност на помаците. Дори да приемем, че БКП е имала намерение на насърчава изграждането на помашко самосъзнание, то този план е изоставен най-късно по време на пленума на ЦК на 4. януари 1948 г. На пленума, който всъщност стои под знака на вътрешнопартийната дискусия около решенията на първата конференция на Коминформбюро[1], се взема решение за преселване на турците – и вероятно на помаците – от гръцко-българските гранични области. Когато една година по-късно Политбюро най- после подготвя изселването на турците, изрично се подчертава, че „българомохамеданите са част от българския народ, която е била насилствено турцизирана“[2]. По такъв начин БКП се доближава плътно до становището на преследваната от нея Родина, чийто водачи и организатори по това време са осъдени на най-тежки наказания. Един от основателите на движението, Камен Боляров (Ариф Бейски), първо е вербуван за сътрудник на Държавна сигурност в Смолян, след което арестуван като гръцки шпионин през 1949 г. и разстрелян на 10. април 1951 г.[3] Двадесетгодишна присъда лишаване от свобода получава неговият съратник Камен Каменов.[4] Други са осъдени на принудителен труд по язовирите в Родопите или пратени в зловещия лагер на дунавския остров Белене. При осъдените преди 1949 г. очевидно става дума за хора, отказали да се подчинят на политиката за повторно преименуване.[5]

„Чистката“ на сътрудници на Родина от 1949-та до 1951 г. съвпада във времето със засилената намеса на държавата в работите на мюсюлманската верска общност посредством приемането на закона за религията

ограмотяване на населението след 9.9.1944 г., в: Известия на държавните архиви, Т.9, София 1965 г., стр. 134-139; авторката многократно използва тази формулировка.

1 Hatschikjan: *Tradition und Neuorientierung*, S.335.ff. и 412.

2 Цитат по Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10.

3 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 174.

4 Пак там, стр. 171.

5 Например учителят Асен Зеров, който преди 1944 г. е бил арестуван, защото прикривал комунисти, след 1944 г. пак е арестуван, защото отказал да си върне старото име. Виж Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 173.

през 1949 г. и мащабните мерки за преселване сред ислямските малцинства. На една част от турското малцинство е „разрешено“ да емигрира в Турция (виж глава 2.5.5.). В изселването вземат участие и помаци, макар че техният брой не може да бъде установен.[1] С твърдението, че помаците са част от българското население, явно БКП цели да предотврати по-голямото участие на това малцинство в емиграционната вълна на турците. Как да се гледа в тази връзка на вече споменатото регистриране на хиляди помаци (а също роми и татари) като турци по заповед на вътрешното министерство, тук за съжаление не може да се прецени. През 1948/49 г. се провеждат и преселвания на хора от граничните райони, на които по-долу ще се спра подробно. Тези мерки най-вероятно са мотивирани от съображения за национална сигурност.

В средата на август 1951 г., когато се очертава края на разрешението за емиграция на турското малцинство, Политбюро взема решение, което ясно маркира промяната на политическата линия спрямо помаците. След чистката и преселванията сега започва да се пропагандира подобряването на условията за живот в областите, населени от помаци. Поважно тук е указанието, според което отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК, съвместно с Академията на науките, трябва да събират материали за българския етнически корен на помаците. Тези материали трябвало после да се поставят на разположение на местните партийни организации за развитие на просветната работа сред помаците и за даване на отпор на пантюркизма. Същевременно ръководството на БКП в този период явно се въздържа от по-твърди мерки. Така партийните комитети в Златоград и Ардино са призовани да се противопоставят на всякакви форми на великобългарски шовинизъм. Това решение остава обаче без конкретни последици.[2] Все пак тук се проявява една тенденция в поли-

1 По този въпрос българските изследователи се изплъзват с извинения, като например в Мичев / Младенов: *Географски особености*, стр. 19, където се казва: „Населението на Родопите, така и в последно време се отличава с висока териториална мобилност. Но докато през капиталистическия период превес е имала външната миграция през годините на народната власт, като изключим периодите 1949-1951 и 1976-1978 г., когато значителен брой българи-мюсюлмани емигрира от страната, типична е вътрешната миграция. Външната миграция им политически предпоставки. Тя е свързана с промени в държавните граници, верски и националистични подбуди, и междудържавни споразумения. Обикновено за нея липсва подробна статистическа информация. Тя не се поддава на дългосрочни прогнозиране и регулиране.“

2 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 18 от 6.5.1991, стр. 10.

тиката на БКП, която през 60-те години става нейна главна линия в отношението ѝ към нетурските ислямски малцинства: опита да се изтласка турското влияние върху помаците чрез позоваване на техния български етнически произход. По такъв начин компартията се връща точно към тази идеология, която само преди няколко години е заклеймена от нея като фашистка.

По-нататък през 50-те години се правят отделни опити политиката на БКП спрямо помаците да се тласне в руслото на новата линия. Така например през юни 1953 г. два пъти отговорни функционери се събират за да подготвят решение на Политбюро относно подобряване на идеологическата работа сред помаците. Този план остава неосъществен. Друг подобен опит предприема лично първият секретар на БКП Тодор Живков. В един доклад от 2.2.1955 г. той подчертава следното: има помаци, които не желаят да получат нови паспорти, тъй като отказват да се регистрират като български граждани, а други пък поддържат тесни контакти с турското население и дори искат да отпътуват за Турция.[1] По всичко личи, че съображенията на Живков първоначално не са взети под внимание в борбите за власт в партията между него и Вълко Червенков. Факт е че първите конкретни решения, донесли дълбоки промени в живота на помаците, се вземат едва след „априлския пленум“ от 1956 г. и особено след Седмия конгрес на компартията през 1958 г.

Времето след априлския пленум променя в много отношения положението на помаците. Партията има основания да бъде недоволна от мерките за модернизиране – в годината на пленума само 3,5% от помашкото население е обхванато от колективизацията на селското стопанство. Причините за това, според партийното ръководство, се крият в следното: съществуващите кооперативи са лош пример за подражание и предлагат на членовете си много ниски доходи. Освен това пречка се оказва и реакционното ислямско духовенство, на което чрез колективизацията трябва да се отнеме стопанската и социална опора.[2] В тази връзка следва да се засили „научната“ антирелигиозна пропаганда, коя-

1 Пак там.

2 Мизов: Ислямът, стр. 172 ff.

то при Червенков била много занемарена.[1] За тази цел на 26.12.1957 г. Политбюро приема мащабен пакет от мероприятия.[2]

Още през есента на 1956 г. Политбюро провежда редица заседания, които се занимават с ислямските малцинства. Докато събранието на 15. септември 1956 г. третира по- нататъшната политика спрямо турците[3], то на 17. ноември 1956 г. на дневен ред идва бъдещата политика спрямо помаците. На това заседание се приема решение номер 303, което засяга преди всичко образователната политика в областите, заселени с помаци. Документът предвижда изграждането на училищното дело и, което е още по-важно, създаването на общежития и пансиони за учениците от помашки семейства (виж главата „Образование за помаците“).[4] На 13. декември 1958 г. с постановление номер 251 Министерският съвет отпуска и съответните средства за нови общежития и занимални[5] – само две седмици преди „постановлението за решаване на въпроса с циганското население“. Изобщо есента на 1958 г. изглежда е посветена на малцинствата, защото през октомври Политбюро представя и своите „тези за по-нататъшната работа сред турското население“, на които ще се спра по-долу.

Решение А 101 на Политбюро от 5.4.1962 г.[6]., което вече разгледах във връзка с ромите, отбелязва също и решаващ обрат в политиката спрямо помаците. Предишните решения на партийното ръководство си поставят най-вече задачата да модернизират начина на живот на въпросното малцинство посредством курсове по ограмотяване, насърчаване на образованието или (както в случая с ромите) посредством подобряване на жилищната и трудова ситуация. С решение А 101 от 1962 г. се поставя началото на една политика спрямо ромите и помаците, която цели вече не

1 Пак там, стр. 175.

2 Пакетът предвижда между другото провеждане на специални курсове за партийните кадри, засилване на природонаучните и обществените предмети в училищата и обучение на специални лектори по атеизъм. Във висшата партийна школа в София имало различни курсове за лектори по атеизъм сред помаците и турците. Виж Мизов: Ислямът, стр. 180 и 183.

3 Бейтуллов, М.: *Културният възход на българските турци при условията на социализма*, в: Известия на института по история при ЦК на БКП 40, София 1979 г., стр. 208.

4 Монов: *Просветното дело*, стр. 26.

5 Монов: *Просветното дело*, стр. 27. През юни 1958 г. Политбюро вече се е занимало с турското малцинство и е приело „тезиси на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население“. Виж Бейтуллов: *Културният възход,* стр. 211.

6 Текстът е публикуван на английски език в: Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria, p.69.

модернизацията, а сегрегацията на въпросните части от населението от турското малцинство. Това решение на Политбюро подготвя кампанията за смяна на имената, една кампания, която играе определяща роля за политиката на БКП спрямо помаците през следващото десетилетие.

В преамбюла на документа се обръща внимание на факта, че има помашки семейства, които се заселват в места, населени с компактно турско население и там биват тюркизирани. Също и смесените бракове между българомохамеданки и турци се заклеймяват в текста като средство за асимилация на помаците от турците, тъй като децата и съпругите приемали турска националност. Към това се прибавят още и влиянието на турското духовенство, съвместното обучение на турски и помашки деца, както и събирането на наборници от помашки и турски произход в едни и същи армейски поделения. Следователно идеологическата работа сред татарите, ромите и помаците трябва да се засили, за да се ограничи влиянието на турската пропаганда. Прави впечатление сходството между решението от 1962 г. и споменатия по-горе документ от 1952 г. Още в по- старото решение на Политбюро се посочва тенденцията към сближаване между турци и помаци и изрично се отправя призив към Академията на науките да продължи своите изследвания в Родопите и да докаже „същинския български“ произход на помаците:

> *„..(...) Изследването на историческото минало на българските мюсюлмани в Родопите, Ловечкия район и в други части на страната трябва да продължи, за да се направят нови разкрития на историческата истина за резултатите от асимилационната политика на турските поробители, за масовите и индивидуални преминавания към исляма.“*[1]

Ядро на документа обаче си остават смените на имената, за което помаците, татарите и ромите трябва да бъдат спечелени със специална пропагандна кампания. Целта на смените на имената е да се отстрани един външен белег на предимно ислямски ориентираната помашка идентичност, според В. Хьопкен. Чрез „доказателства“ за един основан на езика български етнически произход, трябва да се замести една религиозна идентичност с друга – езиково-национална.[2] Как изглежда тази кампания за убеждаване и как впоследствие протича преименуването на голяма част от помаците, ще разгледам в глава 2.4.6. Тук само

1 Цитат по *Destroying Ethnic Identity*: The Gypsies of Bulgaria, p.73.

2 Höpken: Türken und Pomaken, p.224.

ще обобщя накратко: Акцията по преименуване протича в два етапа. Първата, до голяма степен неуспешна вълна продължава до 1964 г., когато след масови протести старите имена се връщат. Втората мащабна вълна, така нареченият „възродителен процес“ протича от 1971 до 1974 г. И тогава избухват протести сред засегнатото население, които обаче са брутално пресечени от властите. Втората вълна е по-добре подготвена в организационно и идеологическо отношение[1] – тук връщането на старите имена става възможно едва след 1990 г.[2]

В периода между двете кампании ръководството на партията полага усилия да успокои помашкото население. Решението на Политбюро от 12. май 1964 г. остро осъжда поведението на отговорните партийни функционери, без обаче те лично да понесат някакви наказания. Някои от тях дори се издигат в йерархията през следващите години.[3] Същевременно партийното ръководство си прави самокритика като признава, че обявявайки смяната на имената за „непосредствена и важна задача“ на едно заседание на ЦК в началото на март, то само е предизвикало тези недоразумения с тежки последици в окръжния партиен комитет в Благоевград. За успокояване на обществеността Политбюро обявява мероприятия за по-нататъшно изграждане на училищното дело в областите, населени с помаци.

1 Един от идеолозите на преименуванията е Н. Мизов, който наред с трудовете си върху различните вероизповедания, често пише и за значението на имената – и то винаги когато помаците трябвало да сменят имената си. Виж Мизов, Н.: *Личните имена и тяхното значение*, София 1964 г.; също: *Мисли за имената*, София 1971 г., *Тайната на личното име (размисли и тревоги),* София 1975 г., тези книги за съжаление не са достъпни в Германия, от една рецензия на последната му книга обаче става ясно какво е неговото отношение към помаците: „тяхната истинска трагедия се изразява в назоваването им с „мюсюлмански“ имена“, което той определя като „важен елемент на тяхното де-българизиране“.

2 Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 349; Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 18 от 6.5.1991, стр. 10. и същия автор: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10. Amnesty International: Bulgaria. Inprisonment of Ethnic Turks, London 1986, p.5.

3 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10. Става дума за функционерите Кръстю Тричков, който по-късно става заместник председател на Държавния съвет и кандидат-член на Политбюро, и Петър Дюлгеров, който се издига до секретар на ЦК. За кариерата на другия важен участник в събитията Съботин Генов не можах да намеря сведения. Според Трифонов, Тодор Живков стоварва по-късно отговорността за провалената акция върху Пенчо Кубадински и отдела на ЦК „за работа сред националните малцинства“.

Повод за възобновените акции на партийното ръководство срещу българоговорещите мюсюлмани след 1969 г. е започналата изселническа вълна сред турското население във връзка с договора за събиране на разделените семейства. През лятото на 1970 г. ЦК провежда заседание, засягащо проблема за ислямския фанатизъм, който се проявявал в засилващото се турцизиране сред помаците, т.е. в стремежа на някои кръгове помаци да приемат турска националност чрез смесени бракове. Тяхна цел без съмнение е да емигрират в Турция. За да се противопостави на тази тенденция, ЦК препоръчва общо взето същите средства, както и през 1962 г.: на всяка цена да не се допуска смяна на националността, в армията да се спазва разделянето между помаци и турци. В отговор на това заседание на ЦК Министерският съвет приема редица мерки за модернизиране на областите, населени с помаци, където трябвало да се изградят нови цехове за производство на електротехника, машинни части и химически изделия.[1] Сърцевината на това решение на ЦК обаче си остава придържането към политиката за смяна на имената. Освен това се затварят редица джамии и се въвеждат социалистически ритуали за женитби и погребения, за да се измести влиянието на ислама. Тези нови ритуали са пропагандирани за пореден път през 1974 г. т.е. след извършените смени на имената, в доклада на тогавашния главен идеолог на БКП Александър Лилов на един пленум на ЦК по идеологическите въпроси. В същото време обаче той констатира, че „българите с мохамеданска вяра“ въпреки исторически доказания си български произход все още имали размътено национално съзнание, което не може да се просвети нито чрез административни мерки, нито с пасивност. За целта е остро необходимо по-нататъшно форсиране на икономическото развитие на съответните области, както и издигането на образователното равнище, на културното и политическото ниво, по-активната партийна работа сред това население и разбира се, борбата срещу реак-

1 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10. Мероприятията по модернизиране на промишления сектор започват още в края на 60-те години. Виж Монов: *Икономически и социални изменения*, стр. 24. Монов пише, че диверсификацията на индустрията станала необходима, за да се преодолее високия дял на суровино-добивната промишленост. Не е ясно, дали след заседанието на ЦК действително са започнати нови мероприятия или става дума за грешка на Трифонов.

ционната религиозна пропаганда, която според Лилов е главна причина за размътеното национално съзнание на помаците.[1]

С решение номер 980 на секретариата на ЦК от 7. юли 1978 г. „за подобряване на работата сред потомците на ислямизираните българи“ отново се следва поетата през 1974 г. посока и се настоява за подобряване на икономическото и социално положение на помаците. Същевременно се отправя предупреждение към окръжните комитети в Смолян, Благоевград, Ловеч, Пазарджик и Пловдив да вземат мерки срещу една новопоявила се тенденция сред помаците, имаща непосредствено отношение към емиграцията на турците от България: много помаци си закупуват на изгодни цени жилища в селата, от които се изселват турците.[2] Вероятна причина да се забрани такова заселване е страхът на партийното ръководство, че с толкова усилия българизираните и деислямизирани помаци могат отново да бъдат турцизирани от околното турско население. Във всеки случай прави впечатление фактът, че само три месеца след това секретариатът на ЦК приема решение с почти същото название, което съдържа конкретни предложения за подобряване на политиката спрямо ромите. За съжаление няма данни за резултатите от прилагането на решението, визиращо помаците, както е в случая с решението, засягащо ромите.

Все пак има някои сведения, че партийното ръководство по това време не изпуска от погледа си реакцията на помаците към асимилационната политика. Констатира се че в много случаи новородените се кръщават вече с по две имена: едно християнско-българско за официална употреба, и едно турско-арабско име за употреба в семейството. Освен това някои ходжи хранели надеждата, че старите имена скоро пак ще бъдат върнати, както е ставало и при по-раншните смени на имената.[3]

2.4.4 Образование за помаците

След завземането на властта през есента на 1944 г. Отечественият Фронт се изправя пред трудни задачи в образователния сектор. Това

1 Лилов, А.: *Да издигнем идеологическата работа на висотата на задачите, поставени от Десетия конгрес и новата програма на партията за изграждане на развито социалистическо общество*, в: Работническо дело от 14.2.1974 г., стр. 1-7, тук стр. 5.

2 Konstantinov: *Pomak Konversions*, p.350 f.

3 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10

важи в особено висока степен за Родопите, където трябва да се преодолее ендемичната неграмотност на населението. Сред християните в околия Смолян тя надхвърля 40%, а сред мюсюлманите е над 80 на сто, според данни за

1938 г. В околиите Девин, Златоград и Ардино цифрите са били явно още по- обезкуражаващи.[1] Българският историк Монов вижда през 1972 г. причините за тази висока степен на неграмотност в следния факт:

> *„Ограничаването на образуването на трудещите се бе една от основните линии на фашистката просветна политика в родопския край. Другата линия както в цялата страна, така и тук бе фашизиране и затъпяване на младежта чрез съдържанието на учебния материал и методите на обучение. (...) Училището бе инструмент за възпитание на подрастващото поколение във фашистки и великобългарски дух.“*[2]

Ето затова помашкото население оказвало съпротива срещу учебната политика и не пускало децата да ходят на училище. Друга важна причина, според Монов, е изключително тежката икономическа ситуация на родопското население.[3]

С оглед на това разбиране за образователната ситуация в Родопите след войната става ясно, защо българското правителство най-напред се посвещава не на изграждането на една функционираща образователна система в региона, а започва да прочиства учителския състав от „фашистки елементи“, при което и без това оскъдният брой на учителите се свива още повече. Нарочените учители или се уволняват незабавно и се изправят пред Народните съдилища, или (при по-леки случаи) се изпращат във вътрешността на страната, където трябвало да бъдат под особеното наблюдение на местните народни съвети и органите на ОФ. Понеже пълното уволнение на всички нарочени за „фашистки“ учители се оказва невъзможно, първоначалната радикална линия почва да омеква след 1946 г. Така може да се обясни обстоятелството, че през 1948 г. в Златоград все още 10 % от всички учители са били предполагаеми бивши членове на фашистки организации.[4] Прочистването на учителският персонал обаче не е единственият проблем, който се изправя пред

1 Монов: *Просветното дело*, стр. 15.
2 Пак там, стр. 14.
3 Пак там, стр. 15.
4 Пак там, стр. 20.

правителството на ОФ в първите следвоенни години. Тъй като много училища не са достатъчно оборудвани, преподаването трябва отчасти да се провежда в джамии; много селища в Родопите са трудно достъпни и това създава допълнителни пречки.[1]

Докато БКП в периода преди Петия конгрес разрешава създаването на специални училища за другите малцинства или одържавява и подпомага съществуващите малцинствени училища, то по отношение на помаците в Родопите такава политика не може да се забележи. Този факт очевидно е свързан с обстоятелството, че мнозинството от помаците говорят български. Единственото специално училище за помаци е средното духовно училище в Пловдив, което обаче след неговото одържавяване през 1950 г. е превърнато в светско училище без особено отношение към помаците.[2] Показателен пример за училищната политика спрямо това малцинство е преподаването на корана. По начало религиозното обучение се забранява със закон на 26.12.1944 г.; след протести сред мюсюлманското население обаче управата на Смолянска околия оповестява няколко дена по-късно, че местните ходжи могат да преподават факултативно корана след края на редовната учебна програма. Невъзможно е да се проследи точно колко дълго остава в сила това специално разпореждане, не е изключено тази практика да е продължила и след Петия конгрес.[3]

Основата за модернизирането на Родопите, Пиринския край и областта Странджа в югоизточна България се създава още преди конгреса – това е 38-то постановление на Министерския съвет от май 1948 г., с което всички министерства се задължават да предприемат мерки за подобряване на положението на населението в тези региони. Тук е включено и разрастването на съществуващото учебно дело.[4] Предполага се че лично Георги Димитров е поел инициативата за това решение. През октомври същата година се приема нов закон за образованието, а през декември 1948 г. Петият конгрес гласува за това, отсега нататък „възпитанието и образованието в училищата да се провеждат в социалисти-

1 Пак там, стр. 18.

2 Държавен вестник, No. 138, 13.6.1950 г.

3 В полза на това предположение говори критиката, на която впоследствие е подложено правителството на Червенков. Сравни Мизов: *Ислямът*, стр. 170 и Монов: Просветното дело, стр. 22.

4 Монов: *Просветното дело*, стр. 23. Сравни също Монов: *Икономически и социални изменения*, стр. 13.

чески дух“.[1] След като вече са създадени законовите и идеологическите основи започва мащабно разрастване на учебното дело в Родопите. Наличните училища трябвало да бъдат основно ремонтирани, освен тях трябва да се построят нови училищни сгради. Главната цел на правителството при това е да наложи задължителното образование и да ликвидира ендемичната неграмотност сред помаците и турците.

Борбата срещу неграмотността започва всъщност веднага след войната, но нейното систематично планиране и провеждане се разгръща едва след 1948 г. При това най-голямо внимание се обръща на образованието за възрастни, като се провеждат два вида курсове – един за неграмотни и един за мало или полуграмотни. Трудността за организациите, на които се възлага ограмотяването (преди всичко ОФ, Младежкия съюз и Профсъюзите), се състои в това, най-напред да издирят неграмотните и да проведат с тях информационни мероприятия, за да убедят хората в потребността от четене и писане. През 1949 г. ЦК взема решение да ликвидира неграмотността сред възрастните до края на петилетния план, т. е. до 1953 г. За съжаление няма данни за процента на неграмотните в следващите години, в средата на кампанията обаче (1951 г.) в Родопите са регистрирани все още 70 000 души с недостатъчни или липсващи умения да четат и пишат. Най-голям дял от тях живеят в населената предимно с турци околия Крумовград. Разработеният от Окръжния народен съвет в Пловдив план за учебната 1952/53 г. предвижда обаче ограмотяването само на около 20 000 неграмотни в централнородопските околии.[2]

Друг важен проблем, който през 40-те години все по-остро се изправя пред амбициозните образователни стремежи на българското държавно ръководство, е недостигът на учители, предизвикан отчасти и от извършените по-рано чистки на персонала. През 1947 г. само половината от всички работещи в Родопите учители са държавни служители и заемат планови бройки/места.[3] За да се справят с този недостиг, властите откриват институти за подготовка на учители в Кърджали и Смолян.[4]

1 Цитат по: Монов: *Просветното дело*, стр. 24.

2 Монов: *Просветното дело*, стр. 36, табл. 13 и 14; Чичовска, В: *Борбата на народната власт за ограмотяване на населението след 9. 9.1944 г.*, в: Известия на държавните архиви, том 9, София 1965 г., стр. 134-139.

3 Монов: *Просветното дело*, стр. 42.

4 Учителският институт в Кърджали е открит едва през 1951 г., т.е. след емиграционната вълна на турците. Виж Simsir: *The Turks*, стр. 190. Не е известно, кога е открит институтът в Смолян.

Причините за това неблагополучие правителството вижда най-вече в оскъдните материални стимули, които предлага професията на учителя. Затова в редица министерски постановления от 1948 и 1949 г. на учителите се предоставят допълнителни възнаграждения. След 1952 г. на учителите, които все така идват предимно от вътрешността на страната, се предлагат и специални привилегии – отпуска се обработваема земя, безплатно жилище и топливо.[1] Недостигът на планови бройки се запазва въпреки всичко до края на 60-те години. Това важи особено за тогавашния окръг Кърджали, където през 1968 г. над 30% от учителите все още не заемат планови бройки.[2]

В началото на 70-те години недостигът на учители отново става толкова остър, че министерството на народната просвета приема множество наредби за командирането на учители в съответните общини. И в този случай трябва да се създадат стимули, като например добавки към основната заплата от порядъка на 20%. Интересното е че сега могат да бъдат изпращани като учители и студенти, при условие че те се задължат да продължат следването си задочно. Самият дефицит на учители най-вероятно е свързан и с възобновеното изселване сред турското население, което започва след подписването на договора за събиране на разделени семейства от 1969 г. Това личи и от разпоредбите, където наред със Смолянски окръг, заселен предимно с помаци, се споменават най-вече окръзи с компактно турско население (Бургас, Кърджали, Шумен, Разград и др.)[3]

Община Мадан, където проблемите при налагането на задължителното училищно образование са най-големи, отбелязва още през 1949 г. значителни успехи. Въпреки това, и през 50-те години трудностите продължават, най-трудно се оказва да бъдат интегрирани момичетата в учебния процес. Главната причина за това положение се вижда в религиозните предразсъдъци сред населението и разпръснатите помашки селища.[4] Слабото посещение на училищата най-вероятно предизвиква и създаването на общежития за ученици от помашки произход, макар

1 Монов: *Просветното дело*, стр. 43.

2 Пак там, стр. 44.

3 Заповед No. 5278 от 9.10.1969 г. (Бюлетин МНП 7 (1970 г.) 1-2, стр. 63-64); Заповед No. 7829 от 1.12.1970 г. (Бюлетин МНП 8 (1971) 2, стр. 20-25); Разпореждане No. 445 от 27.8.1971 г. (Бюлетин МНП 8 (1971) 9, стр. 21-23).

4 Монов: *Просветното дело*, стр. 32.

в решение номер 303 на Политбюро от 17. Ноември 1956 г. да се изтъкват само идеологически мотиви и издигането на политическото съзнание на помашкото население. Тези цели трябва да се постигнат с ускореното изграждане на училищна система. Още тук се проявява променената политическа линия след Априлския пленум на БКП. Министерският съвет прилага решението на Политбюро през декември 1958 г. с издаването на постановление номер 251. Документът нарежда да се отпуснат значителни парични средства за строителството на училища в Родопите и на общежития и занимални за помашките ученици.[1] До началото на учебната 1968/69-та година броят на общежитията и пансионите за ученици в окръзите Благоевград, Кърджали, Пазарджик и Смолян нараства до 181. В тях по официални данни са настанени 7 200 ученици.[2] За съжаление няма данни за етническия състав на децата в тези общежития и затова не може да се смята със сигурност, че общежитията са били предназначени само за помаци. Възможно е в тази цифра да влизат и деца от ромски или от турски произход. На този фон изглежда малко непонятно защо комитетът за стопанска координация взема решение номер 253 „За изграждането на полуинтернати, интернати и общежития за ученици в общообразователните училища“ в отговор на един пленум на ЦК по образователните въпроси от 14. Август 1970 г. В документа се обяснява, че полуинтернати и интернати трябва да се построят в области, „населени от българи с мохамеданско вероизповедание“, а освен това и в такива региони, където „се изграждат ускорено големи производствени мощности“.[3] При това решение може обаче да се открие ясна връзка със заседанието на ЦК от 17. Юли 1970 г., на което се полагат основите за втората кампания по смяна на имената и се настоява за по-нататъшно изграждане на образователното дело с цел да се попречи на турцизирането сред помаците.[4]

Промяната в курса на образователната политика за българоговорещите мюсюлмани в края на 50-те години, която намира израз в решението за общежитията, може да се установи и в един друг факт, а именно във въвеждането на квоти за следване в определени ВУЗовски специалности и за приемане на помашки ученици в определени професионал-

1 Монов: *Просветното дело*, стр. 26.

2 Пак там, стр. 34, табл. 10.

3 Бюлетин МНП 7 (1970) 12, стр. 1-2.

4 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10.

ни училища и техникуми. В съответното разпореждане на министерство на образованието за квотите при приемане във ВУЗ под точка 4-та се казва:

> *„Определят се известен брой места:*
> *(...) б) по специалностите във Висшия лесотехнически институт, специалността зоотехника във Висшия селскостопански институт „Г. Димитров“, специалностите във висшите медицински институти, Висшия ветеринарно-медицински институт и по специалностите български език и литература, история и математика в Софийския държавен университет, за които места се състезават помежду си кандидат-студенти българи- мохамедани.“*[1]

От разпределението на специалностите става ясно, в каква посока според правителството следва да се развива икономиката в областите, населени от помаци. Следващата точка от разпоредбата определя също отпускането на студентски бройки по специалността „минно дело“ за студенти от Родопите. Тук обаче етническото разделение не може да се установи с точност, тъй като се изброяват и области, намиращи се в Пиринска Македония и такива в Източните Родопи, които са населени не само с помаци. Квотният принцип при разпределение на местата за следване се запазва дълго време; в следващите години се посочват само имената на окръзите, така че да не си личи етнополитическия характер на тази мярка. Разпределението на местата в техникуми и професионални училища протича по подобен начин: през 1959 г., според Монов, са раздадени на помашки ученици 375 места в 43 такива училища в цялата страна. С повече данни, за съжаление, не разполагаме.[2] Особено очевиден в тази връзка е фактът, че партийното ръководство използва квотния принцип като „захарче“ за помашкото население. Когато през 1964 г. „камшикът“ – първата вълна на преименуването – се проваля, с решение на Политбюро се увеличават квотите за приемане на помаци във висшите учебни заведения и техникуми.[3]

Според едно официално социологическо изследване от 1986 г. образователната структура на помаците се приближава до средната за стра-

1 Наредба за приемане на нови студенти във висшите учебни заведения за учебната 1957/58 г., в: ИПНС No. 27 от 7.5.1957 г., стр. 1.

2 Монов: *Просветното дело*, стр. 35.

3 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10.

ната, въпреки това обаче в областта на средното и висше образование остават забележими различия. Докато средно за страната около една четвърт от населението има средно образование, то при българските мюсюлмани цифрата едва надвишава 10%. При по-високите образователни степени положението е сходно. Средната цифра за страната тук е 10%, при помаците – само около 3%. Делът на неграмотните сред помаците е двойно по-голям от този на цялото население и възлиза на около 6%.[1] По такъв начин партийното ръководство може да се похвали с определени успехи в образователната политика. Не бива обаче да забравяме, че при помаците БКП няма такива проблеми, каквито възникват при другите малцинства: все пак на мнозинството от помаците не се налага да учат български език едва на училищната скамейка.

2.4.5 Мерки по националната сигурност

Няма сигурни данни за броя на онези български мюсюлмани, които след 1948 г. са преселени от гръцко-българската гранична област във вътрешността на страната. Върху мотивите, довели до тези преселвания, може само да се спекулира. Те обаче сигурно имат връзка със сериозните съмнения по опазването на националната сигурност, които Георги Димитров формулира на пленума на ЦК на БКП на 4. януари 1948 г.[2] От разсъжденията на Димитров по-нататък става ясно, че той има предвид най-вече турското население, но засегнати се оказват и редица помашки села по гръцката граница.

Както показват нови проучвания, през лятото на 1948 г. около 1000 души, обявени за нелоялни към властта, са пратени на принудителна работа в мините на Перник. Други, чийто брой не може да се определи дори приблизително, са принудени да се изселят във вътрешността на страната. По такъв начин наред с „традиционните“ заселнически области възникват и нови анклави близо до Велико Търново (в селищата Златарица и Стеврек) и до Казанлък (Павел Баня).[3] В края на 1949 г. започва нова преселническа вълна, в хода на която са обезлюдени цели селища.[4]

1 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 215.
2 Цитат в: Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10.
3 Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 346.
4 Пак там, стр. 347.

Тези принудителни мерки се отменят през 1954 г. В следващите години една част от преселниците се връща в Родопите, а други закупуват на изгодни цени недвижими имоти от турските семейства, които напускат страната по време на емиграционната вълна през 1950/51 г. Една група помаци след вдигането на забраната се премества по-далеч на север и се заселва в село Сливо поле недалеч от Русе.[1]

Засиленото строителство на съоръжения за охрана на границата от средата на 50-те години и въвеждането на зони за сигурност по протежение на границата носи допълнитени ограничения за живеещите там помаци. С министерско постановление от 9.7.1956[2] се определят различните видове гранични ивици и тяхната дължина. Има забранителна гранична ивица с дълбочина от 10 до 300 м., гранична ивица (2км. дълбочина) и гранична зона с дълбочина 15 км. Достъпът до тези ивици е строго регламентиран и за влизането в тях се изискват специални бележки в паспортите, освен това в определени участъци на граничната ивица може да се налага пълна забрана за преминаване. За построяването на една зона по протежение на границата с ширина между 20 и 30 км., която споменава Константинов, в документа не се казва нищо. Също така там не се споменават и граничните огради, които отделят двукилометровата ивица. Тъкмо тези огради обаче сериозно затрудняват стопанския живот на някои помашки села, особено когато нивите се оказват от другата страна на оградата. Този граничен режим естествено не насърчава преселниците да се завърнат в родните села. Напротив, по-вероятно е той да засилва желанието на хората да напуснат граничните райони.[3]

2.4.6 Смени на имената при помаците

Както вече споменах, през целия 20 век помаците многократно попадат под административен и обществен натиск, който цели те да заменят техните турско-арабски имена с български. Ако правителството на Отечествения фронт отменя в първите следвоенни години извършените под влияние на обединението Родина смени на имената по време на

1 Konstantinov/Alhaug/Igla: *Bulgarian Pomaks*, стр. 2.

2 Постановление на Министерския съвет от 9. юли 1956 г. за утвърждаване на гранични ивици и зона по държавната граница на НРБ, ИПНС, No. 60, 27.7.1956 г., стр. 1.

3 Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 347.

войната, то Политбюро на БКП с решението си А 101 от 5. април. 1962 г. създава основата за новите преименувания. Всъщност и преди тази дата в ръководството на БКП се обсъжда подобна стъпка (виж по-горе), но едва след това решение започва новата вълна на преименуването. То трябвало да се извърши само със средствата на убеждението, но се натъква отчасти на ожесточена съпротива сред помашкото население.

Следвайки решение А 101 смените на имената се провеждат в две фази, които тук ще разгледам отделно, тъй като освен времевите между тях има и някои качествени различия. Резултатите от двете фази също са напълно различни. Когато говоря за две „фази“, това не означава, че в периода между тях не са извършвани преименувания. Те просто протичат не така забележимо. Освен това трябва да подчертая, че за първата фаза има много малко известни факти.

Затова описаният по-долу пример следва да се тълкува просто като една крайност в рамките на по-мащабен процес. Колко хора са пострадали от тази първа кампания по смяна на имената, не може да се установи.[1]

2.4.6.1 Първи опит: Анархия

След решението на Политбюро от 1962 г. смените на имената първоначално изглежда че протичат съвсем незабележимо. По всичко личи, че ромите приемат тази мярка на Партията без особена съпротива. Също така части от помаците приемат новите смени на имената. Какъв е обхватът на преименуването по това време, не може да се прецени, неизвестно е и географското разпределение на кампанията, понеже досега няма подробно историческо изследване на този въпрос.

Около две години след решението на Политбюро положението се изостря. В Благоевградски окръг някои села оказват ожесточена съпротива и ситуацията заплашва да прерасне в анархия. Тези събития, които през 1964 г. сериозно разтърсват обществения ред в някои части на окръга, са

1 В литературата по този повод се споменава цифрата 130 000. В книгата на Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 348, този брой се посочва като фиктивен. 130 000 е общият брой на роми, татари и помаци, които в началото на 50-те години са регистрирани като турци въз основа на писмото на Вътрешно министерство.

предизвикани, според описанието на Трифонов[1], от една среща на партийните активисти в град Гоце Делчев на 22. март 1964 г. На това събрание, организирано от партийния комитет в Благоевград, Кръстю Тричков и Съботин Генов от окръжния комитет се изказват върху смяната на имената, която по техните думи вече била извършена в селищата Якоруда и Белица. (Не е ясно дали това става доброволно или не.) Партията била задължена да подкрепи това движение сред помаците и трябвало да призове към по-нататъшни смени на имената. Генов и Тричков се позовават на едно заседание на ЦК, състояло се в началото на март – факт, който впоследствие води до нови обърквания.

След събранието в Гоце Делчев тамошният градски комитет поема следващите мерки, начело със С. Генов, П. Дюлгеров и К. Малинов. Найнапред се оказва натиск върху помашките партийни активисти да сменят имената си с български – те трябвало да излязат с пример за запланованото преименуване. Въпреки че мюсюлманските активисти се опълчват срещу такива методи на действие и отхвърлят всякаква подкрепа на партията по този въпрос, в края на краищата те трябвало да отстъпят пред натиска. След тези „мерки по убеждаването“ на помашките партийни членове, комитетът в Гоце Делчев решава да създаде в общините специални комисии по преименуването. Към комисиите се прикрепват и сътрудници на милицията, явно защото са очаквали съпротива. Освен това се предвижда да бъдат блокирани селища, за което са привлечени подразделения на армията под предлог, че ще се провеждат учения. Самото преименуване трябвало да се проведе чрез оказване на натиск, ако е необходимо, но „без прилагане на сила (бой)“.

Трифонов цитира подробно един отчет, изготвен по-късно от комисията по разследване на случая, където се казва следното. Особено в село Рибново[2] се стигнало до оказване на ожесточена съпротива, когато ко-

1 Понеже няма други данни върху първата вълна на преименуванията, моите бележки се опират изключително на описанието на С. Трифонов, което той прави в Поглед, бр. 18, 6.5. 1991 и бр.19, 13.5. 1991 г., стр. 10. Въз основа на използвания архивен материал, описанието на Трифонов въпреки споменатите съмнения може да се приеме за достоверно. Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 348 смята, че първата вълна била насочена предимно срещу облеклото на помаците.

2 Тук вероятно има печатна грешка в статията на Трифонов. Село Рибнево не може да се открие в никоя карта, затова пък има село Рибново, на около 20 км. северно от Гоце Делчев. Другите села, споменати от Трифонов в тази връзка – Корница и Брезница, са на няколко километра от Рибново.

мисията по преименуването, съпроводена от милиция и армия, се опитала да влезе в селото. Разгневената тълпа препречила пътя на делегацията и категорично отказала да я пусне в селото. В отговор войниците стреляли във въздуха, а хората се нахвърлили върху пратениците и ги набили. След като положението се поуспокоило, делегацията се изтеглила от селото. Жителите на селото предявили искания и организирали денонощна вахта, за да посрещнат евентуална ответна реакция на държавата. Исканията на селяните засягали между другото и учителите – те изгонили българските и заплашили че ще повикат в селото турски учители. Освен това те разказали за случилото се на жителите от съседните села. От своя страна държавната власт реагирала с блокада на селото. Били преустановени водоснабдяването и доставката на хранителни стоки.[1]

След инцидента в ръководството на партията започват дискусии по въпроса как следва да се реагира на такава жестока съпротива. Докато Тричков се застъпва за насилствено решение на проблема, то Тодор Живков предлага да се отменят преименуванията, извършени насилствено, и да се върнат старите паспорти на пострадалите.[2] Освен това Тричков и Генов трябвало да обяснят на пострадалите, че всъщност нямало съответно решение на ЦК, както те твърдяли по-рано. Двамата първоначално отказват да направят такова признание, но накрая трябвало да отстъпят. Със задачата да предаде решението на партийната върхушка на непокорните жители на селото е натоварен депутатът Бъчваров. Той обяснява, че „би могъл да дойде и с танкове“ в селото и че селата трябва да са благодарни за отменянето на мероприятията лично на другаря Живков. В отговор въстаналите отстъпили и изпратили парламентариста с възторжени викове „Да живее другаря Тодор Живков!“

Няколко седмици след инцидента в Пирин, на 12 май 1964 г., Политбюро осъжда остро в свое решение отговорните функционери, като допълва в същото време че те са изпълнили погрешно решението на ЦК

1 Тук се получават несъответствия във времето според описанието на Трифонов: от една страна изглежда че партийното ръководство организира дългосрочна акция, за да сломи непокорните с глад, от друга страна съпротивата е прекратена само два дни по-късно. Lee, M.: *Die Verfolgung der Türken*, in: *Gegenstimmen 6* (1985) 21, стр. 25, споменава тези събития, без обаче да уточнява мястото и времето.

2 Сравни също Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 348, където обаче се казва, че са били отменени всички смени на имената. Съпоставено с описанието на Трифонов, това твърдение изглежда неправдоподобно.

от началото на март. В него се подчертава, че смените на имената са „важно и безусловно задължение“. Впоследствие на заседание на ЦК се отправя критика към окръг Благоевград, че не изпълнява именно това задължение. До персонални последствия от инцидента също не се стига. Напротив, двама от отговорните за случая, Тричков и Дюлгеров, правят бърза кариера в партийната йерархия.

В решението си Политбюро стига до заключението, че принудителните мерки не дават желания резултат, ами постигат тъкмо обратното. Оказаният натиск засилва турцизирането. Най-високият партиен орган не се отказва обаче от намерението си да противопостави на засилващото се сближаване между помаци и турци тактиката на „камшика и захарчето“. От една страна следва да се подобри икономическото и социално положение в областите с компактно помашко население, да се разрасне учебното дело (особено що се отнася до общежитията и пансионите) и да се увеличат квотите за приемане на помаци във висшите учебни заведения. От друга страна, решението нарежда да се „прилагат строго законите“ спрямо разбунтувалите се.

От използваната литература за съжаление не може да се проследи, дали са извършвани нови смени на имената в периода между 1964 г. и втората мащабна вълна. Не може също така и да се прецени, дали „строгото прилагане на законите“ е довело до арести или други подобни репресии.

2.4.6.2 Втората кампания за смяна на имената сред помаците

Отправна точка за втората вълна от преименувания сред помаците отново става едно решение на партийната върхушка. На 17 юли 1970 г. Секретариатът на ЦК приема решение „За изчистването на класовото и партийно съзнание и за патриотичното възпитание на българомохамеданите“.[1] В обосновката между другото се казва:

> *„Главно на основата на този фанатизъм (...) се формират и развиват различни форми на турчеене, турцизират се личните имена, засилва се стремежът за получаване на турска народност чрез смесени бракове на българки, изповядващи мохамеданска вяра, с турци и за изселване на българи в Турция.“*[2]

1 Така гласи заглавието на решението според Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 348.

2 Цитат в: Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10.

От текста става ясно, че партията отново възнамерява да затегне гайките на асимилационната политика. Близо половин година преди тази дата се подписва договорът за събиране на разделените семейства с Турция. С новата вълна партията очевидно иска да попречи на помаците също да напуснат страната покрай турците. Отново трябва да се променят външните белези на помашката идентичност, и отново не бива да се прилага насилие при тази операция:

> *„Замяната на турско-арабските имена с български и измененията в облеклото на това население да става без администриране и при пълна доброволност и убеденост.“*[1]

Както в по-раншното решение на Политбюро от 1962 г. окръжните комитети в областите, заселени с помаци, се призовават да вземат всички необходими мерки за засилване на българското национално съзнание сред населението и да спрат неговото турцизиране. Обръща се внимание на това, помашки новобранци да не се събират заедно с турци в армейските поделения; при никакви обстоятелства да не се разрешава на хората да се отказват от българската националност в полза на друга; да се дава автоматично българското гражданство на деца от смесени бракове; да се преследват най-строго обрязванията на момчетата извън държавните институции на здравеопазването.[2]

Само две седмици след решението на ЦК в регионалния смолянски вестник Родопски устрем излиза поредица от статии, които трябва да подготвят идеологически смяната на имената. В първите издания от август 1970 г. се разкрива реакционната същност на исляма и негативните последствия от него; особено внимание се обръща на вредата от ранните женитби, от обрязванията, от постенето и от погребалните ритуали. В броя от 6 август на вестника е отпечатан докладът, изнесен на пленума на окръжния комитет на БКП от Васил Зангов, отговорен за агитацията и пропагандата функционер в Смолянски окръг. Зангов бичува „размътеното“ съзнание на някои помаци и препоръчва по този повод да се разгърне в медиите просветителска кампания, в която да се наблегне специално на стопанската и социална мизерия в Турция. Във връзка с асимилационните стремежи на партията Зангов прави един интересен намек: той заклеймява съответни асимилаторски стремежи, изразени

1 Цитат в: Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10.

2 Пак там.

от православната църква, като реакционни метастази, които трябва да се оборват.[1]

Така подготвена, през 1971 г. вълната на преименуванията протича планомерно, от запад на изток, за да прескочи след това и на север, към по-малките заселнически области около Велико Търново и Ловеч, по описанието на Константинов. През 1972 г. кампанията в общи линии се смята за приключена.[2] Докато при първата смяна на имената след 1962 г. съпротивата на няколко села се оказва достатъчна, за да се отложи начинанието, то при тази кампания всяко надигане срещу натрапените нови имена се потиска брутално.

За разлика от първите опити през 60-те години обаче, втората, помащабна вълна не остава скрита от погледа на световната общественост. Преди всичко организациите за защита на човешките права обръщат внимание върху ситуацията на помашкото население. В доклада за България на Амнести Интернешънъл, който се публикува през 1986 г. след смяната на имената на турското малцинство, на базата на разкази на очевидци се описва и начина на действие при преименуването на помаците:

„Свидетел (...) на събитията в един град в южните Родопи през този период разказва следното. На градския площад, пред дома на културата била поставена голяма червена маса в присъствието на всички местни държавни и партийни служители. Въоръжени подразделения със заредени автомати били разположени наоколо за да осигурят реда. Българските мохамедани били накарани да се приближат към масата един по един, стъпвайки по дългия червен килим, и да предадат старите си паспорти. След което те трябвало да получат нови паспорти с отпечатани български имена и публично да благодарят на служителите.“[3]

Тук става дума само за един пример и не е сигурно, дали и в други случаи процедурата е същата; все пак ясно се вижда, че целта на властите е да инсценират ритуал. Отказът от участие в този ритуал в по-безобидните случаи носи предимно бюрократични последици – в един

1 RFE Bulgarian Situation Report 31, 29 August 1970, стр. 2.

2 Konstantinov: *Pomak Conversions*, стр. 349.

3 *Amnesty International: Bulgaria. Imprisonment of Ethnic Turks. Human rights abuses during the forced assimilation of the ethnic Tutkish minority*, London 1986, p. 27; в Konstantinov/Alhaug/Igla: Bulgarian Pomaks, стр. 23 се споменава, че някои селища са били обсадени с артилерия преди провеждане на смените на имената. Виж също Poulton: *The Balkans*, стр. 112.

момент властите просто отказват да признават старите паспорти. Това означава, че пенсии и заплати вече не се изплащат, а банковите сметки се блокират до момента, когато засегнатите лица не представят нови паспорти и нови свидетелства за раждане с български имена. Също така важно е и получаването на свидетелство за съдимост, без което в България не се дават работни места.[1]

В по-сериозни случаи на оказване на съпротива държавната власт реагира с тежки и най- тежки наказания. Така през 1971 г. са осъдени на смърт двама български мюсюлмани, други двама – на 15 години лишаване от свобода, след като при стълкновения в Пазарджик загиват двама партийни функционери. Когато група помаци се отправя за София за да протестира срещу тези присъди, тя е спряна при Самоков (южно от София), а във възникналата престрелка са убити двама и ранени 50 помаци.[2] По всяка вероятност избухва съпротива и в селата Корница и Рибново в Благоевградски окръг както през 1964 г. В Корница сред помаците има убити. Показателно е че в тези села не се провеждат „ритуали". Вместо това органите на властта обикалят от къща на къща и под дулото на оръжия хората трябвало да си „избират" ново име от предварително подготвен списък. Общо няколко стотин помаци от тази област са арестувани или депортирани, от тях около 500 са изпратени в печално известния лагер на дунавския остров Белене.[3]

След като БКП възражда с тези кампании по преименуване една традиция, която само няколко години по-рано тя е заклеймявала като фашистка, партията пристъпва към възраждането на още една традиция на организацията Родина*:* разфереджаването, тоест практикуваното като публичен ритуал снемане или дори разкъсване на фереджето (покривалото на помашките жени).[4] След тези засилени асимилацион-

1 Konstantinov/Alhaug/Igla: *Bulgarian Pomaks*, стр. 25, Amnesty International: *Bulgaria*, стр. 27.

2 Други примери в Amnesty International: *Bulgaria*, стр. 27, RFE Bulgarian Situation Report 5, 21.2.1973 г., стр. 4; RFE Bulgarian Situation Report 13, 28.4.1976 г., стр. 7. С възражения към горните извори е изложението на Memisoglu, H: Bulgarian Oppression in Historical Perspective, Ankara 1989, стр. 25. Тези насилствени реакции на държавната власт деликатно се премълчават в някои по-нови български публикации, с което трябва явно да се създаде впечатление, че преименуването на помаците през 70-те години е протекло доброволно. Като пример в тази връзка може да се посочат Трифонов: *Строго поверително!* и особено апологетично – Михайлов: *Възрожденският процес*.

3 Poulton: *The Balkans*, стр. 112.

4 В RFE Bulgarian Situation Report 13, 28.4.1976 г., стр. 9 се описва такъв ритуал в село Неделино (между Смолян и Момчилград) през есента на 1974 г. Сравни също и изказването

ни мерки през 70-те години борбата на БКП срещу външните белези на ислямската идентичност на помашкото население, тоест турско-арабските имена, облеклото, обрязването, ходенето в джамии и пр., може да се смята за приключена. Все пак през 1978 г. секретариатът на ЦК отбелязва, че няколко хиляди българоговорещи мюсюлмани са запазили турско-арабските си имена (най- вече жители на София и други големи градове), те обаче явно са смятани за „най- консервативните потомци на мохамеданизирани в миналото българи“[1] и като такива са останали недостигнати от влиянието на компартията. По всичко изглежда, че тази група е паднала жертва в кампанията по смяната на имената сред турското малцинство в средата на 80-те години.

Ако обобщим казаното за политиката на БКП спрямо помаците, може да очертаем следните моменти, които в сходна форма обуславят и политиката спрямо ромите:

Макар помаците да не са признати за малцинство, БКП винаги провежда обособена политика спрямо тази група от населението.

Жизненият стандарт, образователното ниво и социалната структура на помашкото население трябва да се приравни до средните показатели за страната. Мерките, които се провеждат за постигането на тази цел, винаги имат и характера на компенсация за натиска, упражняван върху това малцинство.

БКП иска на всяка цена да предотврати сближаването на помаците с турското малцинство. Затова тя възражда една политика, която е била практикувана още преди 1944 г. Смените на имената са обосновани с „научно доказания“ български произход на помаците. Посредством преименуването се цели да се отнеме последния атрибут на ислямска идентичност на българоговорещите мюсюлмани и в същото време да им се даде възможност те да се завърнат в лоното на техния български произход.

на Фатма Спахиева от село Кочан, Благоевградско на 6. Конгрес на Отечествения фронт през май 1967 г. Още тогава ОФ явно е упражнявал натиск върху помашките жени да свалят покривалата си. Разфереджаването очевидно е смятано за преходен ритуал. 6-ти Конгрес на Отечествения фронт, 15-17. Май 1967 г., София 1967, стр. 170.

1 Цитат по: Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10.

2.5 Турското малцинство

В литературата, посветена на турските малцинства в държавите от югоизточна Европа, въпросът за етничността на тези групи от населението най-често набързо се подминава. Изглежда мълчаливо се приема, че като турци се определят сами единствено тези лица, които рекламират за себе си двете категории, смятани за главни елементи на турската етничност, а именно – турския майчин език и ислямската религия. Тук обаче възниква въпросът, дали самоидентификацията „турчин“ кореспондира и с приписваната отвън категория „турчин“. От изложеното дотук за политиката на БКП спрямо ромите и помаците става ясно, че именно това припокриване на самоидентификация и приписвана отвън идентичност не винаги е налице при част от ромите и помаците. Както вече споменах в съответните глави, към положителните критерии език и религия се прибавят и отрицателни критерии: „турчин“ не е (поне от една външна гледна точка) някой, който „всъщност“ е ром, татарин или помак. От друга страна, двата положителни критерия език и религия дълго време с готовност се приемат от властите като елементи на турската етничност, защото те съвпадат с критериите за българска етничност – български майчин език и православно- християнско вероизповедание.

Чрез една засилена борба срещу исляма от 60-те години насам се правят опити да се отхвърли част от тази идентичност като се обръща внимание върху обстоятелството, че религиозната принадлежност в никой случай не бивало да се бърка с националната принадлежност.[1] Това е част от аргументацията, с която трябва да се вбие клин между различните мюсюлмански малцинства и да се предотврати сближаването между тях. В принципно съгласие със западното виждане обаче, и в България дълго време идентичността на турците като турскоговорещи мюсюлмани не се поставя под съмнение. Едва през 80-те години тази картина постепенно се променя. От „български турци“ стават – първоначално

1 Например Генов, Д.: *Братската дружба между българското и турското население в България*, София 1961 г., стр. 54 ff, и Мизов: Ислямът, стр. 117 ff.

на теоретично равнище – мюсюлмански, турскоговорещи българи.[1] С помощта на тази конструкция впоследствие се обосновава идеологически асимилационната кампания през 1984/85 г. Самата асимилационна кампания ще бъде разгледана подробно в главата „Смени на имената“. В началото твърдението, стоящо в основата на тази конструкция, се появява само в набързо написани официални брошури и в българската преса[2], а именно – тезата, че при турците „всъщност“ става дума за потомци на насилствено ислямизирани и турцизирани етнически българи. Научното обяснение на горната теза с готовност се доставя от историците в българската Академия на науките. Особено усърдие тук показват членовете на „изследователската група Родопи“, които вече са обосновали „българския корен“ на помаците и с това – смените на имената сред тази част от населението.[3]

Тезата за българския етнически произход на турците е развита още веднъж през 1992 г. от бившия секретар на ЦК на БКП по въпросите на пропагандата и агитацията Стоян Михайлов. В книгата си[4] той обвинява критиците на тази теза в „национален нихилизъм“ и „национално предателство“ – според него, етническият произход оказвал такова силно влияние върху етническото съзнание на хората, че не може да се омаловажава по никой начин. За доказателство на твърдението си авто-

1 Колко рязко настъпва тази промяна в официалното виждане личи и от факта, че още през май 1984 г. излиза една книга, в която авторът (емигрирал впоследствие в Турция) навсякъде говори за „български турци“: Мемишев, Ю.: *Задружно в социалистическото строителство на родината (Приобщаване на българските турци към изграждането на социализма)*, София 1984 г.

2 Например в изявлението на група интелектуалци и представители на обществеността, които са сменили имената си, отпечатано в: Отечествен фронт от 26.7.1985 г. и препечатано в брошурата: *Wer macht sich Sorgen um die bulgarischen Mohammedaner und warum? Fakten, Dokumente, Fragen, Antworten, Reportagen*, Sofia 1985; Die Wahrheit über die bulgarischen Moslems, Sofia 1986. Турската реакция на това изявление естествено не закъснява. Сравни в тази връзка Eminov, A.: *There are no Turks in Bulgaria: Rewriting History by Administrativ Fiat*, in: Karpat, K. (Hg.): *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Istanbul 1990, p.203-222; Тази статия излиза още през 1986 г. със заглавие *Are Turkish Speakers in Bulgaria of Ethnic Bulgarian Origin*, in: Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs 7 (1986) 2, p.503-518.

3 Резултатите са публикувани между другото и в сборника: Проблеми на развитието на българската народност и нация, София 1988 г. и Христов, Х. (ред.): Страници от българската история. Очерк за ислямизираните българи и националвъзродителния процес, София 1989 г.

4 Михайлов: *Възрожденският процес*.

ът се позовава само на българска литература от края на 70-те и особено – от 80-те години.[1] Михайлов привежда следните аргументи в полза на твърдението, че почти всички турци в България имали български етнически произход: 1) Броят на турските заселници бил много ограничен; 2) Част от заселниците се изселват отново още по време на османското господство; 3) Сред османските турци смъртността била много по-висока, отколкото сред българите. Тук авторът дори стига до „прозрението", че слабата хигиена и нездравият начин на живот на османското градско население – многоженство, педерастия, консумация на тютюн, опиум и кафе – били свързани с религията и правели турците по-податливи на чумни епидемии; 4) Почти всички османски служители и войници се били изтеглили от страната непосредствено след обявяване на независимостта на държавата. Така Михайлов стига до единствено възможния извод, че останалите в страната турци първоначално били българи, които са турцизирани чрез премането на исляма.[2] По такъв начин Михайлов възражда отново старата теза на БКП, разпространена в множество брошури от втората половина на 80-те години.[3]

Отричайки съществуването на турско малцинство, компартията достига върха на антитурската пропаганда. Тази идеологическа конструкция става необходима и заради силния международен натиск, упражнен върху българското държавно ръководство след смяната на имената през 1984/85 г.[4] Тук обаче не бива да се създава впечатлението, че идентичността на турското малцинство в България е оставала незасегната от държавно вмешателство по време на изследвания период. Борбата на БКП срещу влиянието на исляма вече бе спомената. На прицела на държавната политика след 1944 г. стоят преди всичко консервативният начин на живот, ниското образователно ниво и особеностите на демографската и социална структура на това малцинство. Чрез постепенното изравняване на тези белези на социалната структура с тези на цялото население, съотв. на българското мнозинство, се цели и посте-

1 Например Генчев, Н.: *Българско възраждане*, София 1981 г., Гандев, Х.: *Българската народност през 15 век*, София 1989 г., Петров, П.: *Съдбоносни векове за българската народност*, София 1988 г. и др.

2 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 38 ff.

3 Например в Sagorow, O.: *Die Wahrheit*, Sofia 1987, стр. 43 ff.

4 Сравни също Höpken, W.: *Im Schatten der nationalen Frage: Die bulgarisch-türkischen Beziehungen (II)*, in: SOE 36 (1987) 4, p.178-194.

пенното преодоляване на етническото разделение между турци и българи.[1]

2.5.1 Демографска и социална структура на турското население

Демографската и социална структура на турското население е подложена на дълбоки изменения от възникването на модерната българска държава в края на 19. век насам и особено в изследвания период от 1944-та до 1989 г. Главна роля за промените преди Втората световна война играят различните вълни на изселване. Преди Берлинския конгрес от 1878 г. може да се смята, че около една трета от населението на днешната българска територия се състои от мюсюлмани, предимно турци.[2] Тази картина се променя още след Априлското въстание през 1876 г. и най-вече след 1878 г., когато вследствие на военните действия и на рязко променената политическа ситуация една част от турското население последва оттеглящите се османски войски. След сключването на Берлинския договор, според който на мюсюлманите се гарантират елементарни малцинствени права, част от бежанците се завръщат по родните си места.[3] Наред с пристигането на българи от старите емиграционни центрове извън Османската империя изселването на турците довежда до намаляване на техния дял от 26% от цялото население през 1878 г. до 19% през 1887 г. и накрая до около 14% през 1900 г.[4] Друга причина за

1 Тези аргументи се застъпват особено силно от средата на 70-те години. Виж в тази връзка Бейтуллов, М.: Животът на населението от турски произход в НРБ, София 1975 г., и Тахиров, Ш.: Българските турци по пътя на социализма, София 1978 г., Едно обобщение на темата се намира у Höpken, W.: *Modernisierung und Nationalismus: Sozialgeschichtliche Aspekte dr Minderheitenpolitik gegenüber den Türken*, in: SOE 35 (1986) 7/8, p.437-457. На паралелно развиващите се идеологически процеси се спира Troebst, S.: *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien 1956-1986*, in: Schönfeld, R. (Hg.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, München 1987, p.231-253 (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas, Bd. 25).

2 Popovic: *L'Islam balkanique*, S.71.

3 Според български данни, между 1878 и 1912 г. страната са напуснали около 350 000 души. Турски източници посочват цифрата 1-1,5 милиона бежанци. Сравни Höpken, W.: *Türkische Minderheiten in Südosteuropa. Aspekte ihrer politischen und sozialer Entwicklung in Bulgarien und Jugoslawien*, in: Majer, H.G. (Hg.): *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, München 1989 (Südosteuropa-Jahrbuch, Bd. 19), p.228.

4 Crampton, R.J.: *The Turks of Bulgaria, 1878-1944*, in: Karpat, K.H. (Hg.): *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Istanbul 1990, p. 47. Растящият брой на хората, самоопределящи се като българи, може да е свързан и с факта, че след освобождението

спадането на дела на турците безспорно е съединението на Княжество България с автономната провинция Източна Румелия през 1885 г., когато гъсто населените с турци области около град Кърджали и някои селища в централните Родопи северно от Девин са дадени на Османската империя. Тези области стават българска държавна територия едва след сключването на мирното споразумение в Константинопол през 1913 г.[1]

В първата половина на 20 век турците емигрират от днешната българска територия най- вече заради възобновените военни действия по време на Балканските войни.[2] Сключените в хода на войните споразумения между България и Османската империя, съответно Република Турция, уреждат по-нататъшното изселване на турците.[3] Условията по договорите са други, но не единствените причини за продължаващата емиграция (сравни табл. 26.), вследствие на която делът на турците в периода от 1900 г. до 1934 г. спада от малко над 14% на около 10% и с това достига онова ниво, запазило се в основни линии и до днес.[4] Сериозни причини за емиграцията, според Хьопкен, са свързаната с изпадането в положението на етническо малцинство загуба на статус след края на османското господство; социалните и културни промени, настъпили вследствие на де-османизирането на българското общество от ориентираните към западни модели нови български елити; разбиването на „со-

на българските територии все повече хора се признават за българи – дори ако по време на османското господство те не са правили това (дали защото не са се чувствали като българи или просто не са смятали това за уместно).

1 Crampton: *The Turks*, p. 62.

2 По време на войните през 1912/1913 г. около 440 000 души са напуснали областите в Тракия и Македония, където се водят сраженията. Какъв дял от тях са живеещите в присъединените след войната райони около Кърджали и Девин, не може да се установи. Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 229.

3 По-важните от тях: договорът от Константинопол от 1912 г, който предвижда размяна на части от населението от граничните райони; мирният договор от Ньой от 1919 г. и най-вече българо-турския протокол за изселването от 1925 г. Между 1920 и 1940 г. около 230 000 души са напуснали България в посока Турция. При това на няколко пъти изселването достига „върхни точки“, например през 1927 г, когато изселническият протокол разгръща своето действие и след 1934 г., когато политическият климат за малцинствата след авторитарния преврат като цяло се влошава. Виж Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 230.

4 Резултати от преброяването на населението, Т.1, Демографски характеристики, София 1994 г., стр. 109, Табл. 9, за 1934 г.: 9,7%. Статистическият годишник на Царство България от 1938 г. обаче посочва за 1934 г. цифрата 10,2%. Статистически годишник на Царство България. Год. XXX, София 1938, стр. 25.

циалния фундамент“ на турското население чрез данъчни и поземлени реформи; и накрая – настъпилият притегателен ефект, породен от порано емигрирали роднини. Допълнителен стимул към емиграция представлява и появата на дяснонационалистически движения през втората половина на 30-те години както и отделни антитурски изстъпления.[1]

При това особено устойчиво влияе върху социалната структура на турското малцинство изселването на старите градски елити. Загубвайки „склонните към модернизация“ градски елити, които биха могли да служат като посредник за новите буржоазни, а по-късно комунистически идеи, турското малцинство замръзва в една консервативно ориентирана, селска социална структура, в която ислямът запазва голямото си влияние и която се оказва враждебна към промени още дълго време след вземането на властта от комунистите.[2] Затова една от задачите, която си поставя БКП е именно да излъчи нови елити от редиците на българските турци, които да служат като посредници на марксистко-ленинските идеи. Дали и сред новите елити настъпва „изтичане на мозъци“ вследствие на различните емиграционни движения, продължили и след 1944 г., засега не може да се твърди. По-долу ще се спра подробно на емиграционните вълни от 1950/51, 1969/78, и 1989 г.

Докато съставът на населението в традиционните селски региони на турците в България (Източните Родопи, Лудогорието, Добруджа, съотв. окръзите Кърджали, Хасково, Разград, Шумен, Силистра и Толбухин/Добрич) остава в общи линии непроменен по време на емиграционните вълни, то във всички градове, населени предимно от турци, техният дял драстично намалява в периода между 1884 и 1910 г. В повечето случаи този спад е следствие от спадането на абсолютните цифри за цялото население (напр. в Шумен, Силистра, Разград, Варна и Русе); и обратното – спадът на дела на турците в Бургас, където техният брой в абсолютни цифри леко се покачва, и в Плевен, където абсолютният брой силно нараства, се дължи най-вече на необичайно високия дял на придошлите българи.[3] Тази обща тенденция продължава и в периода между

1 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 228. и 234. Сравни също Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit Bulgariens bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, стр. 279-294 (тук 289 ff.). Стоянов подчертава ролята на натиска, оказван от правителството върху кемалистки ориентираните елити; този натиск явно е довел до емиграцията на тези елити.

2 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 230.

3 Crampton: *The Turks*, p.54 ff.

двете световни войни; с известно закъснение този процес настъпва и в областите, присъединени по-късно към българската държава.[1] Средно за страната делът на българското население в градовете според преброяванията нараства от 80,1% през 1920 г. на 81,4% през 1926 г. до 83,3% през 1934 г., докато делът на турското население в градовете в същия период намалява от 7,3% (1920 г.) на 6,2% (1926 г.) до 5,8% (1934 г.).[2] Ако съпоставим данните за турското население в градовете и в селата в периода между двете войни, различията се оказват незначителни.[3] За съжаление не разполагам с данни за професионалната структура на българското население по етнически категории в периода между двете войни. Ако приемем обаче, че не са настъпили големи промени в този период (с изключение на изселването на елитите, които са незначителна част от цялото турско население) може да се предположи, че данните от първите преброявания след войната поне приблизително отразяват професионалната структура отпреди войната.

След Втората световна война броят на турците в България както и този на българите непрекъснато нараства. При това растежът на турското малцинство протича неравномерно и показва големи отклонения от растежа на цялото българско население. Тъй като тъкмо тези различия много често се дискутират[4] от различни страни и се тълкуват като главен мотив за политиката на БКП спрямо турското малцинство, тук ще се спра на тях по-подробно.

---

1 Така например, делът на турското население в Кърджали намалява непрекъснато след 1913 г. При преброяването на населението през 1926 г. съотношението между българи и турци вече е променено в полза на българите – 45,5% спрямо 43,6%. В началото на 60-те години три четвърти от жителите на Кърджали са българи. Виж Божиков, Божидар: Промени в етническия състав на населението на Кърджали, в: Известия на етнографския институт и музей, кн. 6, 1963 г. стр. 39-47.

2 Резултати от преброяването на населението, Т.1, Демографски характеристики, София 1994 г., стр. 109, табл. 9.

3 Ако според данните от преброяването през 1920 г. 86,5% от турското население живее на село (и съответно 13,5% – в градовете), то съотношението през 1926 г. е 87,8 на 12,2%, а през 1934 г. – 87,2 на 12,8%. Може само да се спекулира, дали спадът на дела на градското население в средата на 20-те години се дължи на емиграцията след сключването на българо-турския договор. По този въпрос липсват надеждни изследвания. Собствени изчисления на базата на: Резултати от преброяването на населението, Т.1, Демографски характеристики, София 1994 г., стр. 106, табл.9.

4 Напр. Höpken: *Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel*, стр. 617 ff., същия автор: *Modernisierung und Nationalismus*, S.437 ff.

Демографското развитие на турското малцинство след 1944 г. продължава да се определя както и преди войната от два фактора: естествения прираст и емиграцията. В абсолютни цифри броят на турците нараства в периода от 1946 г. до 1992 г. от 675 500 (спрямо 5,9 милиона българи) на над 800 000 души (спрямо 7,3 милиона българи). Както се вижда в таблица 5, между двете преброявания през 1946 и 1956 г. броят на турците намалява с почти 20 000 души, за да се увеличи отново след това. Цифрата за 1992 г. също би трябвало да бъде значително по-голяма, ако изходим от прираста между 1956 и 1965 г. Тези две несъответствия могат да се обяснят с различните емиграционни вълни през 1950/51 г., 1969/78 г, и след 1989 г. Спадът в абсолютните цифри между 1946 и 1956 г. се отразява и върху дела на турците в цялото население. Този дял намалява през 50-те години в резултат на изселването на около 155 000 души (виж табл. 27) с около един процент-пункт от 9,68% на 8,62%. След това делът на турците отново се увеличава на около 9,5 % през 1965 г. и се задържа на това ниво.[1] Тази стагнация от своя страна се обяснява с емиграцията между 1968 и 1978 г. (тогава около 120 000 души напускат страната в посока Турция, виж табл. 26) и след 1989 г., когато броят на емигриралите е около 250 000 души.[2]

Прирастът на турското населние сам по себе си може би щеше да бъде все пак поносим в очите на ръководството на БКП ако не се различаваше в такава степен от прираста на цялото население на България (и преди всичко от този на етническите българи). Цифрите обаче подкрепят тезата за типичната за национализма „параноя“ – страх от прекомерното увеличаване на „чужденците“. Естественият прираст на турското население превишава средния за страната с 3-4 пъти в целия изследван период от време, и то най-вече в селските региони. Ако селското население средно бележи все по-ниски стойности на прираста (1959-64 г.: 8,2 на хиляда живородени деца, 1965-74 г: 3,0 на хиляда), които през 70-те и 80-те години стават дори отрицателни (1975-84 г. цифрата е минус 2,4 на хиляда), то в района на Кърджали, където делът на тур-

1 При отчитане на резултатите от преброяването на населението през 1992 г. трябва да се има предвид броят и делът на ромите, които по-рано са се определяли като турци, а сега попадат в категорията роми.

2 Приема се че първоначално страната напускат около 300 000 души, от които 50 000 се връщат обратно шест месеца по-късно. Виж Етническият конфликт в България 1989, София 1990, стр. 317.

ците е особено висок, прирастът от 16 на хиляда (през 1975-84 г.) остава далеч над средния за страната (табл. 22).[1] Причините за необичайно високия прираст на турското малцинство се коренят в два фактора, смята Хьопкен. Първо, това е високата раждаемост на турските жени. Във възрастовите групи между 20 и 29 години, и над 35 години раждаемостта е доста по-висока от средната за страната. На второ място, смъртността намалява благодарение на подобреното медицинско обслужване. Наред с големия брой на децата и по-високата честота на семействата с повече от три деца, за високите коефициенти на възпроизводство допринася и големият дял на юношите (виж табл. 19) в областите, населени предимно с турци, като Кърджали например.[2] Затова в средата на 70-те години български автори прогнозират, че населението в района на Кърджали ще се удвои в периода от 1965 до 2000 г., докато цялото население на България ще се увеличи само със 17%. Последните две преброявания обаче показват, че тези пресмятания, особено що се отнася до прираста на цялото население, са силно завишени.[3]

Към демографските особености на турското малцинство спада и неговата непроменена, очебийно ниска степен на урбанизация.[4] Ако преходът от предимно селско към предимно градско население в българското общество като цяло приключва около 1970 г., то и до днес все още над две трети от турското население живее на село. Преброяването от 1992 г. отчита, че съотношението между град и село общо за страната е 67,2 % спрямо 32,8 % (табл. 1); за турското малцинство съответните цифри са 31,6 % на 68,4 %.[5] Ако проследим данните за целия изследван период от 1944 до 1989 г., то става ясно, че степента на урбанизация на цялото население рязко се покачва през 40-те и 50-те години; при тур-

1 Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, S.446 ff.

2 Пак там.

3 Така например твърди Мизов: *Ислямът*, стр. 153. Според Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, стр. 448, големината на семействата в района на Кърджали е много по-висока от средната за страната.

4 При степента на урбанизация трябва да се има предвид практиката на българското правителство да обявява за градове селища, които не могат да се сравняват със западния тип „град“.

5 Резултати от преброяването на населението, Т.1, Демографски характеристики, София 1994 г., стр. 108, табл.9.

ците обаче цифрите стагнират до края на 50-те години и едва през 60-те започват бавно да се покачват.[1]

Преобладаващият селски характер на турското малцинство се отразява през целия изследван период и върху неговата социална структура. Таблица 19 показва, че между 1956 и 1975 г. настъпва значителен спад в дела на селяните – през 1956 г. те представляват над 80 % от турското население (спрямо около 60 % селяни от цялото население) като достигат почти 30 % през 1975 г. (спрямо 6,7 % – от цялото население). Тези стойности обаче не дават ясна представа, понеже спадът се дължи до голяма степен на изменения статус на коопериираните селяни.[2] Значително по-ясно става значението на селското стопанство за социалната структура на турското население, ако погледнем табл. 21, където е показано разпределението на населението по клонове на икономиката. Наистина делът на заетите в промишлеността между 1956 и 1975 г. силно нараства (цялото население: от 12,9 % на 33,2 %; турското население: от 6,8 % на 20,9 %). Но докато делът на заетите в селското стопанство през същия период средно за страната рязко намалява – от 70,1 % на 28,4 %, то делът на заетите в селското стопанство турци намалява само от 84,3 % на 56,1 % (за 1965 г. виж и табл. 7).

В определена степен важна роля за забавената модернизация на социалната структура при турците играе ниският образователен статус. Както показва табл. 15, при последното преброяване преди Втората световна война през 1934 г. делът на грамотните средно за страната е 55,6 %. За българоговорещото население[3] цифрата превишава средния дял – 61,1 %, за турското население обаче тя е само 14 % (18,9 % при по-възрастните от 7 години). При това се установява отчетлива разлика между град и село – сред турските градски жители 25,5 % могат да четат и пишат, сред селските жители – само 12,7 %. От друга страна при турците над 7-годишна възраст се забелязва и значителна разлика между грамотността при мъжете и при жените. Докато средната степен на грамотност при мъжете

1 Пак там.

2 След създаването на аграрно-промишлените комплекси (АПК) в началото на 70-те години коопериираните селяни в АПК се водят вече в категорията „работници“ при преброяването на населението. Виж Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 168.; Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, стр. 445.

3 При това преброяване се задава въпрос не за етническата принадлежност, а за говорим език и религиозна принадлежност.

възлиза на 32, 0 % (от тях 39,6 % – в градовете, 22,9 % – в селата), то съответните стойности за жените са само 12,2 % (24,2 %, съотв. 10,2 %).[1]

След войната тази базисна ситуация се променя първоначално много бавно. И при тази група от населението, точно както при помаците, правителството стартира от края на 40-те години една мащабна програма за ограмотяване, в резултат на което броят на неграмотните до 1949 г. се намалява с 30 000 души.[2] Въпреки това неумението да четат и пишат сред турците остава повсеместно. В средата на 50-те години все още неграмотните сред турското население наброяват 36 %.[3] Според официални данни неграмотността сред възрастните в трудоспособна възраст е ликвидирана много по-късно, едва през 70-те години.[4] Ако погледнем данните от последното преброяване през 1992 г. обаче ще видим, че и тези официални данни представят желаното за действително. Делът на неграмотните при турците възлиза все още на 7,4 % и е доста по-висок от средния за страната – 2, 0 %.[5]

Също и при повишаването на общото образователно ниво напредъкът се постига много бавно, както показва табл. 17. Тук се забелязва едно общо изместване на акцента в посока на средните училища, но и в тази област турското население остава значително под средната за страната стойност. При по-високите степени на образование разликата си остава все така огромна. Така успехите в повишаването на образователното ниво на турското население се оказват доста скромни. Дали този факт е свързан с развитието на учебното дело, ще разгледам по-подробно в съответната глава по-нататък.

Също така незначителни са успехите на БКП в нейния стремеж да ограничи смятаното за враг на модернизацията влияние на исляма. От края на 50-те години правителството предприема постоянни опити да

1 Статистически годишник на Царство България, Год. XXX, София 1938 г., стр. 36.

2 За съжаление няма такива подробни изследвания върху мерките по ограмотяването на турците в годините непосредствено след войната, каквито са налице за съответната програма по ограмотяване на помаците. Никъде не се споменава например, на какъв език се водят занятията. Може да се предположи обаче, че до сливането на българските и турски училища обучението се е водело на турски. Сравни Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 48.

3 Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 108.

4 Пак там, стр. 189.

5 Резултати от преброяването на населението, Т.1, Демографски характеристики, София 1994 г., стр. 303, табл.36.

се пребори с това влияние; социологически проучвания от 80-те години показват обаче (табл. 23 до 25) че религиозността сред българските турци е много по-висока от тази на българите-християни.[1] И все пак в някои области се постигат забележими успехи за турското малцинство. Така например, увеличава се делът на заетите в промишлеността туркини, който в средата на 80-те години почти не се различава от този на българките.[2]

В тези промени намира израз волята за модернизиране на комунистическото ръководство, но също така и относително слабият успех на държавните мерки за изравняване на социалната структура на малцинството към тази на мнозинството. Остава открит въпросът, каква е тежестта на отделните фактори, които допринасят за това изоставане на турците от общобългарското развитие, като например традиционно ориентираният начин на живот, влиянието на исляма и значително по-ниското образователно ниво (по-подробно – в главата за образователната система). Също така остава открит и въпросът, дали държавните мерки за повишаване на вътрешната миграция действително променят демографската структура на турското население.[3] И дали емиграцията ако не засилва, то все пак не затвърждава тази изостаналост.

2.5.2 Държавната политика спрямо турското малцинство преди 1944 г.

Както споменах по-горе, социалната и демографска структура на турското малцинство е подложена на дълбоки изменения от самото начало на независимата българска държавност и най-вече в първите години, когато турците се превръщат от господстваща в подвластна част от населението. При това важна роля играе споменатата вече емиграция. Според Крамптън, тя се стимулира и от нападките срещу менталността на турците – наред с разрушаването на старата селищна структура, той изброява и забраната за отглеждане на ориз, затварянето и разбиването на джамии от руската окупационна армия както и изземането на оръжието от турците в северна България, което увеличило тяхната несигур-

1 Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, стр. 454 ff.

2 Цифрите за сравнение тук са следните: 40 % жени при турските работници и 48,9 % – при българските. Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, стр. 445.

3 Мемишев например, счита че има дори „разбиване на демографските особености“. Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 167.

ност, понеже те не могли да се бранят повече от мародерстващите банди в тази област.[1] И все пак наличието на държавно-институционализиран натиск се релативира от автори като Еминов:

> *„Макар че има периоди, когато турци и други мюсюлмани попадат под силен дискриминационен натиск след 1878 г., и особено по време на последвалите войни на Балканите, то този натиск не е бил систематичен и отразява анти-ислямските и анти-мюсюлмански настроения на отделни български политици."*[2]

Наистина очевидци като Каниц или Иречек приписват на българските правителства едно доста либерално отношение към турското малцинство, което намира израз и във вътрешните и международни правни норми. Тази по-скоро положителна обща картина се поддържа и от доклада на комисията Карнеги от 1914 г.[3] В периода след Втората световна война обаче историята се претълкува от българска страна така, че да се изтъкнат положителните достижения на комунистическото господство. Сега вече се говори за една „асимилаторска" и даже „расистка и терористична" политика.[4] Среден път между тези крайни позиции се опитва да намери Хьопкен. Обобщавайки своите бележки за тази група от населението, той пише:

> *„Макар турското население да се развива в периода между възстановяването на държавната независимост и Втората световна война като едно социално пренебрегнато и политически безсилно частично общество, чиито религиозни и културни права понякога се засягат, то те не са били никога субстанциално заплашени. С това не бива нито да се отрича факта, че спрямо турското малцинство липсва последователно държавно застъпничество, нито да се премълчават отделни анти-*

1 Crampton: *The Turks*, p. 52 ff.

2 Eminov, A.: *The Status of Islam and Muslims in Bulgaria*, in: Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs, 8 (July 1987) 2, p. 291.

3 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 232.

4 Например у Куртев, Н: *Българската Комунистическа Партия и националните малцинства (1919-1944)*, в: Годишник на Софийския Университет. Идеологически катедри, том LIX, София 1965 г., стр. 139. Тук трябва обаче да отбележим, че макар изследването на Куртев да се отнася изрично за периода между двете войни, неговите примери за преследвания са взети още от времето преди първата световна война.

турски изстъпления. Като цяло обаче все пак липсва насочен интеграционен натиск.“[1]

Описаното от Хьопкен „частично общество“ разполага според Ньойския договор със значителна вътрешна автономия. По-нататък ще използвам тази автономия като мащаб за оценка на различните фази в развитието на държавната малцинствена политика. В какво се състои тази вътрешна автономия на турското малцинство в периода между войните? Тя се изразява преди всичко в редица самоуправляващи се институции, с които се уреждат важни аспекти на социалния живот на турците, като например частното училищно дело, мюсюлманското вероизповедание, представителствата на турското малцинство пред държавната власт и културните и образователни организации.

Най-важната институция за турците в периода между войните безспорно е ислямското вероизповедание начело с главния мюфтия. В правно отношение главният мюфтия се подчинява както на *seyhülislam* в Истанбул, така и на директората по верските въпроси към българското външно министерство.[2] На главния мюфтия от своя страна се подчиняват отговарящите за отделните области мюфтии. Мюфтиите обединяват в своята служба функциите на ходжите (духовниците) и на кадиите (съдиите). На местно ниво общинските съвети образуват представителствата на мюсюлманската общност пред държавната власт. В същото време те управляват и духовните фондации (вакъф), както и финансирането и поддръжката на частните училища. Въпреки че ислямската „църковна организация“ по същество отговаря за всички мюсюлмани в България, през 20-те години сред части от турското малцинство се оформя ясният стремеж да и се придаде един национален турски образ. Това намира израз между другото в решението на първия турски национален конгрес в България през 1929 г., с което трябвало да се забрани приемането на мюсюлмански роми в общинските съвети.[3] Мюсюлманските духовници се държат в повечето случаи лоялно към държавата – особено след като влиянието на кемализма се разпространява и сред турците в България. Тогава възниква една коалиция между консервативното мюсюлманско духовенство и правителството, което се стреми да огра-

1 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 237.

2 Simsir, B: *The Turks of Bulgaria*, London 1988, p. 45 ff.

3 Simsir, B: *The Turks*, p.52 ff. и 90. Тогава аргументът гласял, че ромите имали „твърде ниско културно ниво“.

ничи това влияние.[1] По такъв начин религиозната организация могла да преживее без поражения преврата през 1934 г.

Затова пък частните училища са сериозно засегнати от настъпилия политически обрат. Първоначално в почти всички селища, където живеят турци, има турски частни училища. Макар техният правен статус да е подложен на най-различни държавни посегателства, главната им цел е била да се подобри лошото ниво на преподаване.[2] Турският автор Билял Шимшир, който иначе е доста анти-български настроен, подчертава преди всичко правните реформи по време на краткото управление на земеделския водач Стамболийски (1919-1923 г.). Тяхна цел е да се равнопоставят турските частни училища в правно отношение с българските и да им се осигури държавна поддръжка.[3] Училищата се управляват от така наречени училищни съвети, които отговарят също и за назначаването на учителския персонал; тези назначения трябвало обаче да се съгласуват с министерството на образованието.[4] При управлението на Стамболийски се създава и един институт за подготовка на учители, както и висшето ислямско духовно училище (медресе) *Nüvvab* в град Шумен. Институтът за подготовка на учители, чието официално освещаване е планувано първоначално през 1912 г., отваря врати едва през 1918 г. като държавно училище. През 20-те години се обмисля създаването на други два учителски института в Русе и Пловдив. Въпреки че правителството одобрява това решение, планът неколкократно се отлага. Накрая, вместо да се основат нови учебни заведения, през 1928 г. се закрива институтът в Шумен.[5] Създаденият през 1922 г. висш ислямски институт (медресе) *Nüvvab* трябвало да се превърне в място за образоване на мюсюлмански духовници; след затварянето на учителския институт обаче, медресът поема на първо място задачата да обучава учители.[6]

1 Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit Bulgariens bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs*, in: Österreichische Osthefte 36 (1994) 7, стр. 290.

2 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 233.

3 Simsir, B: *The Turks*, p.36 ff.

4 Пак там, стр. 62.

5 Пак там, стр. 38.

6 Simsir, B: *The Turks*, p.41 ff. В тази връзка Еминов обръща внимание на факта, че много от образованите в Шумен турци след това продължават следването си в Истанбул. Тъй като малцина се връщат в България, то се получава един вид изтичане на мозъци. Виж Eminov: The Status, p. 291.

Ако финансовото положение на частните училища и общото състояние на турските образователни институции се влошава още след насилственото сваляне на Стамболийски през 1923 г.[1], то след преврата през 1934 г. броят на турските училища (и ученици) рязко намалява. В средата на 20-те години в България има над 2 400 основни и средни училища, през учебната 1936/37 г. техният брой вече е само 585, а до края на Втората световна война остават 344 – и това на фона на присъединяването на Южна Добруджа през 1940 г., с което турското население значително нараства.[2] Тук особено ясно изпъква националистически ориентираната политика на новия режим. Той официално си поставя за цел да държи турското малцинство на ниско образователно равнище от съображения за сигурност, както се казва в един документ от 1935 г., цитиран от Стоянов.[3]

Увеличаващият се брой на изселниците (виж табл. 26) от края на 20-те години и отново след 1934 г. показват, че настроението сред българските турци силно се влошава вследствие на авторитарния преврат.[4] За промяната на настроението със сигурност допринася и преименуването на редица селища веднага след като кръгът „Звено“ взема властта. Тогава в продължение само на половин година са българизирани почти 1900 турски имена на селища в цялата страна – преди всичко това става

1 Правителството на Цанков отменя въведената от неговите предшественици финансова поддръжка, така че частните училища трябвало отново да се финансират изцяло само със средства на фондациите. Освен това Цанковото правителство нарушава автономията на училищата като уволнява неудобни учители. Виж Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit*, стр. 287.

2 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 253, табл. 3а.

3 „Министерството (на образованието) трябва да създаде впечатление, че прави всичко възможно, за да достигне турското училище до съответно ниво, без обаче да постига онези резултати, които са налице в народните училища. От друга страна едно подчинено национално малцинство, (...) компактно населено, би представлявало сериозна опасност за нашата държавна сигурност, ако получава по-добро образование.“ Цитат по Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit*, стр. 293. За подобно отношение на българската образователна политика спрямо турското и албанското малцинство в Македония по време на Втората световна война пише Терзиовски: Terziovski, Rastislav: *The Bulgarian Institutions in Occupied Macedonia, 1941-44*, in: Macedonian Review 3 (1976) 1, p.72-78.

4 Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit*, стр. 292. Стоянов обръща внимание, че наред с влошената ситуация в България, един нов закон за заселването в Турция по това време също допринася за покачване на броя на емигрантите. Освен това имало митническо споразумение между България и Турция, което давало възможност на изселниците да постигат финансови изгоди като изнасят определени стоки.

в области с висок дял на турското население (Лудогорието в Североизточна България и тогавашния окръг Кърджали в Югоизточна България).[1] Забраната на културно-просветната организация Туран[2] представлява друг удар срещу кемалистки настроената част от турското малцинство; съюзът Туран се заменя от антикемалисткото „Общество за защита на мюсюлманската религия в България“, подкрепяно от държавата.[3]

Накрая реставраторската политика на кръга „Звено“ се проявява и в силното ограничаване на турската преса. Непосредствено след идването си на власт звенарите забраняват редица турски вестници. Положението на пресата се изостря още повече в края на 30-те години докато накрая през 1941 г. почти всички останали турски вестници са закрити.[4]

На фона на гореописаните промени в ущърб на турското малцинство, настъпили след края на 20-те години и особено силно – от средата на 30-те години, трудно може да се съгласим с глобализиращата оценка на Хьопкен за държавната малцинствена политика в периода между войните. Напротив, има ясни тенденции да се задържа това малцинство тъкмо на нивото на „частично общество“ (Хьопкен), което да понася съдбата си колкото се може по-далеч от политиката. При това изглежда, че важна цел на българските правителства е била да отслабят влиянието на кемалистките идеи в България и да подпомогнат на тогавашните консервативни кръгове, които продължавали да споделят османско-панислямски идеи. По такъв начин, от края на 20-те години настъпва не

1 Krause: *Ortsumbenennungen*, стр. 47 ff.

2 Туран, който първоначално възниква като спортно дружество във Видин, се превръща през 20-те години в обединение на турски дружества. Неговите членове носят собствена униформа и издават свои вестници. Организацията се натъква на съпротива от страна на консервативни турски кръгове. Малко преди да бъде забранен, Туран настоява за отделна избирателна листа за турците на изборите за парламент. Виж Simsir, B: *The Turks*, p.75 ff.; Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit*, стр. 289.

3 Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit*, стр. 291.

4 Simsir, B.: *The Turkish Minority Press in Bulgaria. Its History and Tragedy 1865-1985*, Ankara 1986, p. 5 and 34; Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit*, стр. 292. Сведенията на двамата автори се различават не само по въпроса за спирането на последните турски вестници, но и по местата на тяхното издаване. Докато Стоянов смята, че в края на Втората световна война е имало две издания, а именно „Medeniyet“ (Пловдив, 1933-44 г.) като орган на „Обществото за защита на мюсюлманската религия“ и „Hakikat Sahidi“ (Разград 1933-44 г.), у Шимшир четем, че „Hakikat Sahidi“ е издаван в Казанлък и е бил орган на местни протестантски мисионери.

само едно де-османизиране на българското общество, но същевременно и едно ре-османизиране на обществения живот на българските турци.

Дали положението на турското малцинство се влошава още повече след влизането на България в Тристранния пакт през 1941 г., не може да се прецени, понеже повечето автори или изключват периода на Втората световна война от своите изследвания (като В. Хьопкен или Б. Шимшир) или се опират на доста едностранчива литература.[1]

2.5.3 Политиката на БКП спрямо турското малцинство след 1944

С идването на власт на правителството на Отечествения фронт през пролетта на 1944 г. за турското малцинство възниква една амбивалентна ситуация. От една страна за тази дотогава пренебрегвана и на моменти дори ощетявана група от населението се предлага възможност да си възстанови загубените през изминалите години права и да напредне в развитието си благодарение на изявените модернизационни стремежи на доминирания от комунистите Отечествен фронт, което до 1944 г. по различни причини се оказва невъзможно. В същото време обаче и новото правителство не успява да превъзмогне традиционното българско недоверие срещу турското население като „пета колона“ на Анкара. Освен това капсулираното в себе си турско частично общество се противопоставя на волята за социално обединяване. Волята за хомогенизиране крие в себе си и опасността от заличаване на особеностите на това малцинство чрез държавни принудителни мерки.

В годините непосредствено след войната новото правителство проявява готовност да се съобрази с исканията, отправени към него от различни страни. Нали то трябва да заздрави базата на своята власт, и то най-вече по селата, където живее главната клиентела на най- силния политически противник на БКП, респ. на Отечествения фронт, а именно – Земеделския съюз (БЗНС). За да спечели на своя страна турското малцинство, правителствената коалиция си служи с подобни средства, както и спрямо другите, вече описани малцинства. Такова средство е например издаването най-напред на един турски вестник „Ъшък“

1 Стоянов се позовава за периода на Втората световна война изключително на Мемишев, Ю.: *Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма, 1919-1944*, София 1977 г.

(„Светлина“) от комисията за турското малцинство при ОФ.[1] От друга страна обаче трябва да отбележим: Правителството не насърчава активно (за разлика от случая с ромите, „македонците“ и до известна степен и помаците) етническото съзнание на българските турци – поне в литературата не се откриват свидетелства за това.[2] Освен това не се създава специална културна и просветна организация, както например за евреите, арменците и ромите. Понеже липсва точно изследване на съдържанието на турската преса в България, може само да се предположи, че новите властници не са смятали нито за уместно, нито за необходимо засилването на националното турско съзнание.

В преходната фаза правителството прави редица отстъпки, които имат за цел да привлекат турците към активно участие в политиката и да отстранят дотогава съществуващите правни ограничения. Към тях спада равнопоставянето на турските и български учители, което трябвало да се постигне със закона за училищата от май 1945 г. (и съответните подобрения от септември 1946 г.).[3] Равнопоставянето на учителите обаче е съпроводено с чистка на персонала, макар на този факт да не се набляга особено.[4] От друга страна общото правно изравняване включва също разпоредби като закона за равнопоставянето на половете, с който „се нанася първият решаващ удар срещу старите религиозни възгледи за турските жени и се откриват нови светли перспективи за тяхното активно участие във всички области на живота наравно с мъжете“.[5]

Наред с правните отстъпки, чийто последствия тук не може да се преценят, поземлената реформа от 1946 г. е най-сериозната мярка, способна да привлече турците на страната на правителството. Според български данни, около 45 000 турски селяни без земя са облагодетелствани от реформата след като получават малки обработваеми парцели за стопанисване. Освен това правителството въвежда монопол върху тю-

1 Simsir: *Turkish Minority Press*, p.6, 35 ff.

2 Това обстоятелство може да се дължи и на факта, че голяма част от използваната тук българска литература е издадена във време, когато насърчаването на евентуалното национално съзнание на етническите малцинства отдавна вече не е политика на БКП.

3 Виж Мемишев, Ю.: *Българските турци в борбата за укрепване на народната власт*, в: Исторически преглед 40 (1984) 4, стр. 61 и 63.

4 Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 57. Части от решенията на конференцията са публикувани в Simsir: *The Turks*, p.136 ff. На форума се обсъждат предимно въпроси на образователното дело и на религиозните организации и институции.

5 Мемишев: *Българските турци*, стр. 62.

тюна – така търговията с тютюн, която дотогава е в частни ръце, трябвало да се одържави и да се отнеме печалбата на спекулантите.[1] Но и при тази мярка правителството преследва съвсем практични цели – България изживява в първите следвоенни години сериозна продоволствена криза и страда от недостиг на валута. Тютюнът обаче е един от главните източници на валута за балканската страна, тъй че правителството не може да се лиши от този допълнителен извор на приходи, който се открива с одържавяването на търговията с тютюн.[2]

Това общо взето положително отношение на БКП спрямо турците сигурно е повлияло на увеличаването на броя на партийните членове и сред тази част от населението. Броят на турските членове на компартията нараства от около 21 500 в края на 1945/1946г. на 31 000 в началото на 1947 г.[3] По такъв начин турските членове съставляват първоначално малко над 6 на сто от общия членски състав (това е по-малко от делът на партийните членове в общия брой на населенито). И впоследствие растежът на турските членове малко изостава; през 1948 г. малко над 6% от населението членува в БКП, докато при турците са под 5%.[4] Наред с посочените по-горе причини увеличаването на членската маса на БКП сигурно е свързано и със създаването на специални комисии по малцинствата в някои окръжни и областни комитети. Такива комитети и комисии по малцинствата се основават предимно в турските области и не се ограничават само до компартията, но се създават и при съответните комитети на Отечествения фронт, които по това време още играят ролята на изпълнителни органи.[5] Въпреки това продължава да има трудности в партийната работа тъкмо в района на Кърджали, както личи от изявленията на делегата на 5-ия партиен конгрес (1948 г.) от Крумовград. Проблемите в организацията идват преди всичко от лошата ин-

1 Пак там, стр. 63.

2 Lampe, John R.: *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London 1986, p.124 ff.

3 Мемишев: *Българските турци*, стр. 65.

4 Общият брой на партийните членове се покачва от 15 000 на 225 000 по време на войната и стига до 250 000 (средата на 1945 г.) и 460 000 (1948 г.). Цифрите са взети от Bell, John D.: *Domestic Politics*, in: Grothusen, K.-D. (Hg.): *Bulgarien*, Göttingen 1990, (Südosteuropa-Handbuch, Bd.6), p.58 и Crampton, Richard J.: *A Short History of Bulgaria,* Cambridge 1987, p.146. По-високи цифри дава Трьобст: 254 140 (януари 1945 г.), 427 714 (декември 1945 г.), 490 091 (декември 1946 г.) и 493 658 (1948 г.). Моите пресмятания са на базата на по- високите цифри у Troebst, Stefan: *Der masochistische Musterknabe: Säuberungen in der kommunistischen Partei Bulgariens 1936-1953*, in: SOE 40 (1991) 11-12, стр. 658.

5 Мемишев: *Българските турци*, стр. 66.

фраструктура и разпръснатия начин на заселване в Източните Родопи, но също и от ниското образователно ниво на населението.[1]

На пръв поглед изглежда че с изборната победа на Отечествения фронт на парламентарните избори през 1946 г. за турците в България настъпват действително нови времена. За това говори и приемането на новата „Димитровска“ конституция през 1947 г. В същото време обаче се засилват броженията сред турското население. Не само че БКП повежда яростна борба срещу опозицията, начело със Земеделския съюз, и във всички обществени служби започват чистки (в това число и в турските общински и училищни съвети)[2]; настъпва времето и на Народните съдилища, в хода на които според различни оценки падат близо 2 700 жертви, а други няколко хиляди са осъдени на продължителни срокове затвор.[3] Тези брожения не остават незабелязани от БКП. Още в началото на януари 1948 г. ЦК обсъжда на един пленум положението на турското малцинство. На пленума Георги Димитров се оплаква, че някои мюсюлмански духовници разпространяват националистическа пропаганда сред турците в страната. Явно не само това опасение го подтиква да направи извода, че „(...) фактически ние имаме на южната граница едно небългарско население, което представлява постоянна язва (sic!) за нашата страна.“ Изглежда той се опасява и за националната сигурност, което го кара да формулира свое предложение за решаване на проблема. А именно, в същото изказване Димитров предлага да се изсели турското население от граничните области и да се засели там „наше собствено, българско население“, както той сам казва.[4] Дали действително са пос-

1 Пети конгрес на Българската комунистическа партия, 18-25 декември 1948 г. Стенографски протокол, София 1949 г. стр. 592. Изявленията на делегатите от северните заселнически райони се отнасят най-вече до образователната политика.

2 За чистките в администрацията виж Crampton: *A Short History,* p.148. За чистките в училищните и общински съвети виж Мемишев: *Българските турци*, стр. 68.

3 Bell: *Domestic Politics*, p.60; виж също и Мешкова, П. / Шарланов, Д.: *Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд*, София 1994 г.

4 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10. И преди това Димитров понякога използва в публични дебати антитурските предразсъдъци на аудиторията, например през 1946 г. на събрание на Българския национален съюз на жените той осъжда консерватизма на българските мъже: „Мнозинството от мъжете, и немалко от тези в Отечествения фронт дори, страдат от едно средновековно, погрешно отношение към жената. Има много мъже, на които в това отношение им липсва само старият турски тюрбан. Те имат високо образование, учили са в чужбина, мислят че притежават европейска култура, но в своето отношение към жената не стоят по-високо от един за-

ледвали преселвания от граничните райони, не може да се реконструира на базата на използваната литература, макар да се срещат отделни податки.[1] Този пленум на ЦК е забележителен и в друго отношение. Централна тема на дискусиите е най-вече оценката на досегашната партийна линия. При това Димитров е подложен на сериозни нападки от страна на Червенков и други „вулгарни дихотомисти“(М. Хачикян).[2] Може да се предположи, че той залага на тези националистически фрази, за да укрепи още веднъж позицията си във властта.

Когато през пролетта на 1949 г. все повече турци подават молби за входни визи в Турция в турските консулства, членът на ЦК Добри Терпешев е изпратен с поръчение да обиколи страната и да открие истинските причини за нарастващия наплив за изселване. От доклада на Терпешев става ясно, че решаващата причина за растящата нервност на турското население, изразяваща се и в нелегално прекосяване на границите, е всъщност първата вълна на колективизацията в селското стопанство.[3] И накрая, емиграцията на евреите от България в Израел вероятно е дало последния тласък за подобна стъпка също и при турците.[4] Опирайки се

костенял ориенталец. На това трябва по най- бързия начин да се сложи край. (...) Който има ориенталско отношение към жената, който стои на нивото на онези турци, притежаващи хареми, не може да бъде културен човек.“ Dimitroff, G.: Ausgewählte Werke, Bd. 2, Sofia 1976, S.434.

1 Шимшир смята, че е имало подобни преселвания. Според негови данни, през юли 1948 г. петдесет вагона с български турци от Родопите са закарани в Добруджа, през октомври 1949 г. 28 влака от района на Златоград – в Северна България, и през септември 1950 г. още веднъж 63 товарни вагона от Крумовград – в района на Разград и Шумен. Виж Simsir: *The Turks*, p.9 ff. Проблемът тук е в това, че авторът не посочва никакви извори за тези данни. Трифонов споменава преселването в едно спомагателно изречение. Политбюро настоявало на свое заседание на 3 август 1950 г. да се изселят турците от граничните райони на Родопите. В най-лошия случай те трябвало да се преселят в Северна България. Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10.

2 „Вулгарни дихотомисти“ Хачикян нарича онези членове на партийното ръководство, които за разлика от Димитров са на мнение, че в България или е извършена социалистическа революция или не. Самият Димитров се стреми да релативира тази дихотомия с оглед на коалиционното правителство на Отечествения фронт. Hatschikjan: Tradition und Neuorientierung, S.335 ff.

3 Тук виж Höpken, W.: *Emigration und Integration* von Bulgarien-Türken seit dem Zweiten Weltkrieg – Ein Vergleich der Auswanderungswellen von 1950/51 und 1989, in: Seewann, G. (Hg.): Minderheitenfragen in Südosteuropa, München 1992, стр. 363 и Генов, Д.: Братската дружба между българското и турско население в НР България, София 1961 г. стр. 110.

4 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10.

на този доклад Политбюро взема на 18.8.1949 г. едно решение с важни последствия – да се изселят онези турци, които не желаят повече да останат в страната. В документа дори се предвиждат мерки в случай, че турските власти откажат да приемат изселниците. Тогава турското население следва да се пресели в Северна България. Дори икономически въпроси се уреждат в текста, защото възниква опасност тютюневата реколта да остане неприбрана заради предстоящото изселване. За да се предотвратят евентуалните финансови загуби, се предвижда привличането на български работници за прибиране на тютюна. Във всеки случай обаче подбудителите сред турското население трябвало да бъдат изселени, което ясно показва генералната линия, стояща зад решението на Политбюро – след като запушва устата на опозиционния Земеделски съюз с убийството на Никола Петков през август 1947 г. БКП иска да се отърве както от потенциалните противници на режима сред турците, така и от свързания с тях риск за сигурността по южната граница. Пред общественото мнение трябвало да се изтъкват постиженията на социализма от една страна, от друга – да се заклеймяват в медиите лошите условия на живот в Турция.[1] Понеже в този момент вече е взето решението за разрешаване на емиграцията, приемането на следващата политическа мярка спрямо малцинствата, увеличаваща натиска върху турците, не играе толкова важна роля – две седмици след решението на Политбюро Министерският съвет одобрява новия закон за религията.[2]

Трябва обаче да измине още една година, докато българското ръководство се реши да даде път на нарасналия емиграционен натиск и да съобщи на турското правителство, че около 250 000 турци искат да напуснат България. В българската преса това съобщение се представя под

1 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10. Вестниците от онова време изпълняват много точно това указание. Пример за тази двойна стратегия е телеграмата на турци от Пловдив до българския външен министър В. Поптомов, отговарящ и за религиозните въпроси, публикувана в Отечествен фронт от 5.10.1949 г. В нея турците благодарят за новополучената религиозна свобода (Законът за религията, с който се ограничава правната автономия на ислямското вероизповедание, е приет малко преди това). Няколко дена по-късно в същия вестник излиза статия от Д. Давут, посветена на тежкото икономическо и политическо положение в Турция, в която между другото се заклеймяват и „феодалните“ отношения. Отечествен фронт от 15.10.1949 г.

2 Pundeff: Churches, p.552 f. Въпреки това турският шарже д’ афер в София се изказал доста сдържано по повод на вмешателството в религиозните работи. Виж също и Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 240.

формата на протестна нота до турското правителство, което уж протакало умишлено изселването. Този факт показва стремежът на българските власти да прехвърлят отговорността за действията си другиму.[1] Протичането на изселническата вълна ще разгледам подробно в съответната глава. Тук само ще отбележа, че между август 1950 г. и края на септември 1951 г. около 155 000 души напускат България в посока Турция. В преобладаващото си мнозинство това са турци, но сред тях има помаци и роми.

Още докато изселването върви с пълна пара, Политбюро приема на 26.4.1951 г. решение номер А 103; най-вероятно целта е да се преодолее предизвикания от емиграцията недостиг на работна ръка в селското стопанство и да се създадат стимули за турците да останат в страната.[2] С този документ се утвърждават главните принципи на политиката на БКП спрямо турците до края на десетилетието. По същество с решението се покриват три области, от които БКП очаква, че ще могат да омекотят брожението сред турското население след като приключи емиграционната вълна. Първо, трябва да се проведат някои организационни промени, с които да се подобри политическото представителство на турците – към Централните комитети на БКП и на комунистическия младежки съюз, както и при Националния съвет на Отечествения фронт се образуват специални отдели, съответно секции за турското малцинство (Не е ясно дали тези организационни промени всъщност не са били излишни. Нали подобни комитети са съществували и по-рано, по думите на Мемишев). Второ, сътрудничеството в културната и просветна област с азербайджанската съветска република трябва да се засили. Координацията на това сътрудничество се възлага на бъдещия пръв партиен ръководител Тодор Живков. Сътрудничество с Азербайджан всъщност представлява само един аспект от новата образователна политика. За първи път се въвеждат привилегии за турците при приемане във висши учебни заведения, както и специални стипендии.[3] Тази политика на от-

1 Höpken, W.: *Emigration und Integration*, стр. 359. Интересното е, че органът на компартията Работническо дело съобщава едва няколко дни след връчването на нотата, че се очаква реакцията на турското правителство. Работническо дело от 16.8.1950 г.; органът на БЗНС обаче съобщава за това още на следващия ден на първа страница. Земеделско знаме от 11.8.1950 г.

2 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 241. Откъс от решението е цитиран в WDSOE 4 (1956), S.81 f.

3 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр. 10. Самият Живков обаче окачествява по-късно решението от 26.4.1951 г. като начало на „дезинтеграцията

стъпки довежда обаче и до някои нежелани за партийното ръководство резултати. Гарантирането на един вид културна автономия с множество публикации и създаването на турски театри, изграждането на турско училищно дело и активното подпомагане на общото образователно ниво на турското малцинство чрез квотния принцип изглежда засилва тяхното национално съзнание в нежелателно висока степен. Според Трьобст, основната дилема за партията през 50-те години се състои тъкмо в това – от една страна тя се стреми да отслаби турската идентичност като се мъчи да ограничи влиянието на исляма, за тази цел обаче тя трябвало да си послужи с турския език.[1]

Промените в образователната сфера, на които ще се спра подробно по-долу, показват главната линия на това решение. Третата и най-широка област засяга именно модернизирането на турските селища. В българската литература, занимаваща се с история на турците, този аспект се изтъква специално, защото той бил допринесъл много за преодоляването на социалната и икономическа изостаналост на турското население. Наистина през следващите години отговорните власти, най-вече Министерския съвет, проявяват забележителна активност. За съжаление не са публикувани постановленията, споменати от Мемишев, които трябвало да дадат тласък на модернизирането на окръзите Шумен, Хасково, Варна и Русе, така че за конкретните цели знаем твърде малко.[2]

В действителност държавните мерки по модернизиране в турските райони, особено колективизацията, изостават в сравнение с другите региони. Вследствие на това преодоляването на социалните различия напредва много бавно. Темпото на колективизация в различните турски области също показва значителни регионални различия. Хьопкен

на българския народ“, защото по този начин се засилили изолацията и пантюркизмът. Живков: Срещу някои лъжи, стр. 81.

1 Troebst: *Verhältnis*, стр. 240.

2 Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 86 и по-нататък. Мемишев описва постановленията и тяхното прилагане много повърхностно, така че не може да се правят изводи за това, кои области имат централно значение за модернизационната воля на компартията. Изключение е големият проект за модернизиране на селското стопанство в Добруджа, който обаче е приет близо шест седмици преди решението на Политбюро. В постановлението на Министерския съвет No. 236 са предвидени предимно мелиоративни работи и мерки по предотвратяване на почвената ерозия, но също и подобряване на организационната работа и на снабдяването със селскостопанска техника и изграждане на инфраструктурата (водопроводи, пътища, електрификация). ИПНС No. 31, 17.4.1951 г., стр. 1-15.

пише, че в окръг Хасково, с неговия висок дял турско население, през 1955/56 г. само малко над половината от всички стопани са влезли в селскостопанските кооперативи и почти 40% от обработваемата земя все още се намира в частни ръце.[1] В този регион колективизацията приключва много късно, най-вероятните причини за това вече изложих в главата за помаците. Затова пък в северните области колективизацията изглежда напредва доста по-бързо. През пролетта на 1956 г. вече са колективизирани 75% от стопанствата в Русе, над 80% – в окръг Толбухин и над 90% – в Търговище.[2] Все пак в тези окръзи и делът на турското население е по-нисък отколкото в окръг Хасково (виж табл. 13).

Очевидно партийното ръководство не може да бъде доволно от подобно развитие на нещата. Въпреки че след 1951 г. то има с какво да се похвали, най-вече в образователния сектор, социалното развитие на турското малцинство поема по един специален път, който противоречи на обединителните усилия на БКП. Нещо повече, въведените привилегии за турците логично пораждат желанието на части от другите ислямски групи – помаци и роми – да получат също статус на привилегировани. Точно срещу това обстоятелство започва яростна борба след Априлския пленум, и особено след 7. партиен конгрес през 1958 г., както вече споменах по-горе. Турците обаче също не са пощадени от промяната в курса на малцинствената политика.

Не е изяснено, кога точно се вземат вътрешно-партийните решения, довели до новата промяна в политиката спрямо турците. По всичко изглежда, че те са подготвени още на един пленум на ЦК през април 1956 г., както предполага Трьобст.[3] Лежащите в основата на окончателната политика на партията „Тезиси на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население“ са представени от Политбюро едва на 21.6.1958 г. и са приети от пленума на ЦК в началото на октомври 1958 г.[4] Може да се предположи, че партията е изчакала със следващата си стъпка спрямо турците, докато приключи колективизацията на селското стопанство.

1 Höpken: *Türkische Minderheiten*, стр. 240.

2 Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 98.

3 Troebst: *Verhältnis*, стр. 236; По този въпрос твърденията на Трифонов са доста обърквaщи – той подчертава положителната оценка на образователната политика, дадена на пленума, и критикува лично тогавашната политика без да разграничи ясно двата пункта. Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10.

4 Бейтуллов: *Културният възход*, стр. 221. Други данни за литературата в Troebst: *Verhältnis*, стр. 236, бел.22.

За съдържанието на тези тезиси е известно сравнително малко. Една от най-важните точки обаче е въпросът за езика. Историкът Бейтуллов обобщава през 1979 г. причините за промените в държавната езикова политика по следния начин:

> *„Отговаряйки на желанието на трудещите се турци, партията показа, че използването на едно общо средство за общуване в обществения живот от всички членове на единния трудов колектив на цялата страна не е само техен частен въпрос. То бе и за в бъдеще ще стане още по-важен обществен и държавен въпрос. При липсата на единно средство за общуване между всички членове на обществото не е възможно успешно и ускорено придвижване напред към развития социализъм и комунизма на всички членове на обществото, постепенното премахване на различията между града и село, между работническата класа и селячеството, между хората на физическия и умствения труд, между хората от различните народностни групи -- били те турци или цигани, арменци или евреи.“*[1]

По този начин партията не поставя повече преодоляването на социалните различия преди националното сплотяване, ами обявява, че е намерила в уеднаквяването на езика средство за преодоляване на социалните и икономически различия.[2] С този идеологически завой става възможно и обосноваването на дълбоките промени в образователния сектор: тезисите постановяват също и постепенното сливане на турските с български училища. Вследствие на това турският от главен език на

1 Бейтуллов: *Културният възход,* стр. 221 и по нататък. В по-стари публикации това не се казва толкова открито. Тогавашното обяснение било, че турските ученици трябвало да учат по-добре български, за да си осигурят по-добри възможности за професионална кариера. Този аргумент обаче застъпва и Трифонов. Сравни Генов: Братската дружба, стр. 49. и Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10. Не е ясно, дали изявлението на Бейтуллов възпроизвежда партийната линия от 1979 г. или тази от 1958 г., което е напълно възможно, понеже още след Априлския пленум се засилва ролята на българската национална история. Виж Troebst, S.: *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-82*, München 1983, стр. 73 ff.

2 Дали този идеологически обрат е свързан със засилващите се мерки по русификация в Съветския съюз по времето на Хрушчов, не може да се установи без по-точни изследвания. Във всеки случай има съвпадение във времето – малко преди приемането на тезисите Хрушчов посещава София. Сравни за съветската идеология Meissner, B.: *Die „nationale Frage“ in marxistischer und leninistischer Sicht*, in: Schönfeld, R.(Hg.): Nationalitätenprobleme in Südosteuropa, München 1987, стр. 20.

преподаване в турските основни училища все повече изпада в положението на избираем предмет в обединените училища.

Ограничаването на турския език се отразява и в намаляването на обема на турските печатни издания. Официалното обяснение тогава гласи, че турските читатели проявявали по-голям интерес към български вестници и книги, отколкото към турските. Това било „закономерен процес“, обусловен от постоянното повишаване на културата на турското население. Издаването отсега нататък на двуезични вестници имало за цел, да информира както по-старото поколение чрез турските статии, така и по-младото – чрез българските. По- доброто владеене на български от младежите е причината, поради която най-напред са спрени от печат органите на детските и младежки организации.[1]

Това вмешателство в дотогава съществуващата „културна автономия“ на турското малцинство не се ограничава само до пресата и училищата. Вследствие на решението се засилва преди всичко и антирелигиозната пропаганда. След 1960 г. броят на мюсюлманските духовници е намален съществено по настояване на Политбюро посредством въвеждането на нови „епархии“. Така се стеснява още една възможност за идентификация на турското малцинство.[2] Този анти-религиозен, българсконационален курс се засилва още повече след укрепване на властовата позиция на Тодор Живков след 1962 г.[3] По това време първият партиен ръководител външно проявява особена загриженост за турското малцинство – обикаляйки турските области и изпращайки поздравителни писма до турската преса.[4]

Както след промените в социалната и икономическа ситуация в края на 40-те години, и сега турското малцинство реагира на вмешателството в културния живот със засилен наплив пред дипломатическите представителства на Турция. Според турски данни, от септември 1963 г. до март 1964 г. са подадени над 380 000 молби за входна виза, докато накрая българските власти започват да забраняват на турците да влизат в консулствата.[5] Дори тези цифри да са завишени, има основания

1 Бейтуллов, М.: *Животът на населението от турски произход в НРБ*, София 1975 г., стр. 90.

2 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10.

3 *За състоянието и задачите на идеологическата работа на партията*, Работническо дело, No. 125 от 5.5.1962 г., стр. 1-3.

4 Troebst: *Verhältnis*, S.242.

5 Simsir: *The Turks*, p.210 ff., който се позовава на турски архиви. Сравни също Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 18 от 6.5.1991, стр. 10, където се посочват същите ци-

да смятаме, че желанието за емиграция на много турци е силно нараснало. От една страна, едва ли уволнените турски учители и духовници са настроени доброжелателно към режима. От друга страна, турците не са имали някакви положителни примери, които да вдъхват оптимизъм. Помаците и ромите по това време вече са били засегнати от първите институционализирани преименувания. Цитираните от Шимшир статии от българската преса[1] също показват, че партията се отнася много сериозно към този проблем. Фактът, че в края на януари Политбюро взема решение за повишаване на жизненото равнище на турското население, представлява още едно доказателство за възникналото сериозно социално брожение сред турците, изразяващо се в желанието за емиграция.[2]

Този нов опит за модернизация обхваща предимно окръзите Разград и Кърджали. Както сочат малкото налични данни, в окръг Кърджали се разраства химическата индустрия и тютюнопроизводството наред с комбината за преработка на цветни метали ГОРУБСО. Освен това започва изграждане на язовирите Студен кладенец, Кърджали и Ивайловград, предназначени за производство на електроенергия.[3] В Разградски окръг се разширяват предимно съществуващите средни предприятия в текстилната, фармацевтичната и стъкларската промишленост. Въпреки тази държавна поддръжка обаче икономическото развитие на споменатите окръзи през 60-те години изостава от средното за страната.[4] Макар че делът на индустриалното производство между 1960 и 1970 г. се увеличава, разпределението на работната сила не се променя. През 1970 г. преобладаващото мнозинство от трудещите се е заето в селското стопанство.[5] Прави впечатление, че в окръзите с по-нисък дял на турско население и делът на заетите в селското стопанство е по- нисък. Това показва, че амбициозните планове на партийното и държавно ръководство да изравнят социалните различия между турското население и средните стойности за страната, се провалят. Спрямо цялото население

фри.

1 Simsir: *The Turks*, p.213.

2 Troebst: *Verhältnis*, стр. 242, бел. 37; Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 153.

3 Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 154.

4 Пак там, стр. 155.

5 В окръг Кърджали това са 82,3%, в Разград – 75,6%, в Търговище – 68,6%, в Силистра 71,7% и в Шумен – 66,3%, като числата се отнасят към цялото население на тези окръзи. Тахиров: Българските турци, стр. 84.

заетите в промишленото производство още в средата на 60-те години леко превишават броя на работещите в селското стопанство, както се вижда от табл. 7.

Мерките на БКП не успяват да се справят също и с изселническия въпрос. Тук партията отново следва двойствена стратегия. От една страна официално се подчертава, че за изселване не може да се мисли, защото българските турци са „неделима част от българския народ“.[1] От друга страна обаче българското държавно ръководство от средата на 60-те години води преговори с турското правителство за евентуална изселническа спогодба. При това становището на турското правителство по въпроса е доста спорно.[2] Накрая съответният договор е подписан на 22 март 1968 г. по време на посещението на Тодор Живков в Турция от двамата външни министри Чаглаянгил и Башев, на 30 май 1968 г. документът е ратифициран и влиза в сила на 19 август 1969 г.[3] Спогодбата предвижда събирането на семействата, които са били разделени в хода на преселническата вълна от 1950/51 г. и има срок на действие до 1978 г. Този срок действително е спазен, както ще стане ясно в съответната глава по-долу.

Успоредно с преговорите по емиграцията, вътре в партията се водят дискусии за по- нататъшната политика спрямо турците. В тях, според Трифонов, особено се отличава един от шефовете на Отечествения фронт и заместник-министър председател Пенчо Кубадински, който настоява за асимилиране на турците чрез смесени бракове на туркини с българи и дори предлага неговата организация, комсомолът и партията да пропагандират смесените бракове. Освен това той искал да отблъсне влиянието на исляма като се вербуват мюсюлмански духовници за сътрудници на Държавна сигурност. По въпроса за емиграцията Куба-

1 Troebst: *Verhältnis*, стр. 237 и по-нататък. В тази връзка Трьобст изтъква разликата между партийно и държавно ръководство, която по това време, според мен, вече не съществува. Малко по-късно това разделение е премахнато и формално с приемането на новата конституция през 1971 г.

2 Трифонов твърди, че турското правителство по икономически причини не било готово да допусне ново масово изселване (Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 18 от 6.5.1991, стр. 10.). Шимшир от своя страна обръща внимание именно на натиска, оказван от турското правителство върху българското да уреди изселването. Сравни Simsir: *The Turks*, p.245 ff. За общото развитие на българо-турските отношения през 60-те години виж Höpken, W.: *Im Schatten der nationalen Frage*, стр. 82 ff.

3 Simsir: *The Turks*, p. 255. Договорът е публикуван в ДВ No. 82 от 21.10.1969 г., стр. 1-2.

дински застъпва твърда линия: колкото се може повече турци трябвало да се изселят. Други висши функционери като първият заместник-министър председател Живко Живков (не е родственик на Тодор Живков) стоят на реалистични позиции. Тази група е на мнение, че политиката спрямо помаците вече показала как „националният“ подход само би засилил национализма на турците. На заседание на Политбюро на 21.11.1967 г. Тодор Живков представя най-сетне окончателната, не особено нова партийна линия. Сега асимилацията трябвало да се постигне чрез съвместния живот и съвместната работа на българи и турци и посредством въвличането на турската интелигенция в администрацията. В същото време обаче Живков приема и предложението на Кубадински, да се вербуват мюсюлманските духовници за сътрудници на Държавна сигурност.[1] Показателно е че това решение се взема във време, когато председателят на партията Т. Живков отправя призив за „национално осъзнаване“ към българската историография.[2]

Още преди публикуването на договора за събиране на разделените семейства в Държавен вестник, през февруари и юни 1969 г. се провеждат други две заседания на Политбюро, на които се обсъждат по-нататъшните действия на партията. Те обаче не водят до съществени новости, ако не се смята заклинанието, че „естественият исторически процес на преодоляване на етническите различия“ трябвало да бъде ускорен.[3] Този процес трябвало да се форсира и чрез изграждането на училищното дело в турските области[4], което от своя страна щяло да доведе до „културен възход“ на турското население.[5] Вследствие на тези заседания на Политбюро в органа на образователното министерство се публикуват редица разпоредби, като например „Мероприятия на Министерство на образованието за изпълнение на решението на Политбюро на ЦК на БКП за по-нататъшното подобряване на работата сред турското население и неговото цялостно сближаване към българския народ в бор-

1 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10 и номер18 от 6.5.1991, стр. 10.

2 Виж Troebst: *Kontroverse*, S.74 ff. Според мнението на Трьобст, това „национално осъзнаване“ е свързано с нестабилната властова позиция на Живков, намерила израз между другото и в опита за преврат през 1965 г.

3 Цитат по Troebst: *Verhältnis*, стр. 243, курсив мой, У.Б.

4 Според Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 186, това е решено на февруарското заседание на Политбюро.

5 Така смята Бейтуллов: *Културният възход*, стр. 209.

бата за социализъм и комунизъм“[1], където се предвиждат „подобрения“ в училищното дело. Отново се нарежда да се изпратят (дори и пенсионирани) учители от вътрешността на страната в областите, населени с турци.[2] Също така голямо значение за социалното развитие на турското малцинство има и министерското постановление „за по-нататъшното социално-икономическо и културно развитие на окръзите Кърджали, Силистра, Разград, Шумен и Търговище“ от 1.7.1970 г.[3] От съкратената версия на документа може да се види насоката на предвидените мерки за модернизиране; така между другото, министерството на леката индустрия получава задача да организира в някои окръзи специализирани училища за преработка на текстил.[4]

От гореспоменатите решения става ясно, че партийното ръководство възнамерява да продължи политиката си на модернизиране и асимилация, докато една част от турското малцинство емигрира. Тъй като преустройството на обществото почва да изостава не само в турските региони,[5] държавното ръководство се опитва да проведе след 1972 г. едно изместване на производството от индустриалните центрове в „изостаналите“ региони.[6] Последствията от тази стъпка не могат да се опишат поради липса на достоверни източници на информация. На пръв поглед изнасянето на производството изглежда противоречи на общата тенденция към засилена централизация на икономиката. Една от целите на централизацията, която засяга на първо място управленската сфера, е също така и разпределението на работната сила. С това може поне отчасти да се обясни това изнасяне на производството.[7]

Тези усилия за модернизиране обаче са само едната страна от политиката на БКП спрямо турците. На базата на „развитото социалистическо общество“, което щяло да се построи чрез социално и икономи-

1 Бюлетин МНП 6 (1969) 8-9, стр. 42-48.

2 Това се практикува още от 1967 г. Виж заповед No. 3312, Бюлетин МНП 4 (1967) 9, стр. 16-18, заповед No. 7629, Бюлетин МНП 8 (1971) 2, стр. 20-25, и разпореждане No. 445, Бюлетин МНП 8 (1971) 9, стр. 21-23.

3 Бюлетин МНП 7 (1970) 8-9, стр. 1-5.

4 Виж също Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 157.

5 Тахиров: Българските турци, стр. 84.

6 Разпореждане No. 208 на бюрото на министерския съвет от 23 май 1972 година за изнасяне на промишлени производства и дейности от развити градове в изоставащи в промишлено отношение селища, в: ДВ No. 53, 7.7.1972 г., стр. 2-6.

7 Lampe: The Bulgarian Economy, p.206 ff.

ческо модернизиране, трябва да се изгради „единната социалистическа нация“. Точно тази концепция довежда до ново изостряне на асимилационната политика спрямо българските турци.[1] След като успешно е заменила една част от помашката идентичност, а именно мюсюлманските имена, с един „български“ белег, Партията предприема и мерки за борба срещу външните белези на турската идентичност. В един ключов документ за българската малцинствена политика тогавашният главен идеолог на БКП Александър Лилов настоява през 1974 г. да се замени традиционното облекло и преди всичко мюсюлманските празници и обреди със съответна система от социалистически празници и обичаи.[2] Въвеждането и пропагандирането на новите празници и обичаи по всяка вероятност се възлага на ОФ. Тази стъпка обаче явно не се увенчава с особен успех. На едно събрание на Отечествения фронт през 1980 г. на тема „ролята на Отечествения фронт за по-нататъшното утвърждаване на социалистическия начин на живот“ секретарката на окръжния комитет на ОФ в Разград съобщава, че ислямът, практикуван през 1973 г. все още от цели 42,1% от населението на окръга, показва забележителна способност за съпротива. Новосъздаденият граждански погребален ритуал например се ползва само от 42 процента от хората. Продължават да се практикуват и някои консервативни обичаи и традиции, посветени на основаването на семейство, раждането на деца, при погребения, траурни обряди, както и при обрязването на децата на българските турци.[3] За преодоляването им трябвало да се спечели помощта на турските жени, които се радвали на особена почит като носители на домашните традиции. Мерки за продължаване на образованието, но също и курсове от рода на „Как да обзаведа дома си“, „Как да празнувам рождения си ден“ и „Как да нарека детето си“(sic!) трябвало да събудят интереса на жените. Гощавки и модни ревюта служели за допълнителна примамка.[4]

1 Според Трьобст, не може да се установи кога точно е изработена концепцията за „единната социалистическа нация“. По всяка вероятност това става между Десетия партиен конгрес и 1974 г. Виж Troebst: *Verhältnis*, стр. 249.

2 Troebst: *Verhältnis*, стр. 246 и по-нататък. Разширяването на системата от празници се пропагандира предимно от тогавашния главен идеолог на БКП Александър Лилов. Виж в тази връзка Лилов: Да издигнем идеологическата работа, стр. 4.

3 Конева, П: Нашият опит за преодоляване на консервативните традиции в бита, в: Научно-практическа конференция на тема: Ролята на Отечествения фронт за по-нататъшното утвърждаване на социалистическия начин на живот, София 1980, стр. 653.

4 Конева: Нашият опит, стр. 654 f.

Също и в Кърджалийски окръг са провеждани такива или подобни мероприятия. Но в същото време делегатката на общинския ОФ-комитет констатира:

> *„Нашите успехи са безспорни. Но нас ни безпокои упоритото придържане към някои консервативни традиции и дребнобуржоазни тенденции. Все още се почита един ужасен обичай, който се предписва от мюсюлманската религия, „обрязването“ на малки момчета. Той се провежда както в семействата на българските турци, така и при мнозина от потомците на насилствено помохамеданчените в миналото българи.“*[1]

През 70-те години стартира и един трети процес, който на пръв поглед изглежда че няма нищо общо с промените в икономическата и социалната сфера – разработването на тезата за „възраждането“ не само на помаците, но и на българските турци. Основните черти на тази теория вече бяха споменати във връзка с етничността на българските турци: също както помаците, българските турци били „всъщност“ българи според своя етногенезис. Трьобст показва в една своя работа причинните връзки между изработването на тази теза и кампанията по преименуване от 1984/85 г. Тук само ще обърна внимание на факта, че не става дума за нова теория, а за доразвиване на твърдения, разпространени още в края на 19 век, както пише Трьобст. Твърденията се основават на предпоставката, че една част от българските турци са потомци на турцизирани българи. В края на 70-те години тази „стара доктрина“ се усъвършенства само дотолкова, че вече всички турци в България имали български етнически произход.[2]

През следващите години партийното ръководство изглежда няма ясна представа за по- нататъшната си политика спрямо турците. От една страна тя се опитва да прилага класическата политика на социално-икономическо сближаване на различните етнически групи в страната и постига само ограничени успехи. Освен това, използването на емиграцията на значителна част от турското малцинство като „предпазен вентил“ също не води до очакваното отслабване на напрежението. Не настъпва и желаният демографски ефект: турското малцинство продължава да нараства с темпо, много по-високо от средното за страната и

1 Русева, М.: *Повишане на битовата култура и утвърждаване на семейно-битовата празнично-обредна система в Кърджалийски окръг*, в: Научно-практическа конференция, стр. 658 f.

2 Troebst: *Verhältnis*, стр. 250 и по-нататък.

се доближава до цифрата 10 на сто от цялото население, една психологически важна граница.[1] От друга страна партийната върхушка намира в лицето на пропагандирания в обкръжението на Людмила Живкова „възродителен процес“ едно удобно идеологическо оправдание за политиката, довела вече до „успех“ при помаците – а именно, промяната на турско-арабските в български имена.

Очевидно партийните водачи вече са обмисляли варианта да проведат смени на имената и при българските турци. Иначе отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК нямаше да се произнесе така изрично срещу преименуванията, както това става по думите на тогавашния отговорен секретар на ЦК Стоян Михайлов. Той цитира един документ за вътрешно ползване на отдела за агитация и пропаганда от 1980 г, който засяга по-нататъшната работа с турците и чието съдържание се преповтаря още от 1977 г. За съжаление разполагаме само с откъси от този отчет и затова трябва да бъдем внимателни с неговата оценка. В документа се казва, че преименуването може да доведе до успех, но се подчертават редица сериозни отрицателни ефекти и в крайна сметка този вид решаване на проблема се отхвърля като нереалистичен. Първо, тази мярка би била отклонение от марксистко-ленинския подход в политиката, и второ, преименуването щяло да бъде схванато от турците (които и без това се опасявали, че и на тях скоро ще им сменят имената) като асимилация и би предизвикало тяхното отчуждаване от партията и държавата. Освен това, такава акция би развихрила буржоазния национализъм у тази част от населението и би наляла вода в мелницата както на турската, така и на югославската националистическа пропаганда. Накрая в отчета се изброяват още някои международни усложнения, до които би довела една кампания по преименуване: империалистическите центрове, особено чрез заключителните споразумения от Хелзинки на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа, биха злоупотребили със световната общественост за да дискредитират социализма в България и реалния социализъм въобще. Нещо повече, братските социалистически партии също едва ли биха одобрили такава акция; най-вече КПСС, която и без това се отнася резервирано към българските планове, би обяви-

1 Виж в тази връзка Baest, Torsten F. (анаграма на Стефан Трьобст): *Neues von der „einheitlichen sozialistischen Nation“: Die VR Bulgarien und ihre türkische Minderheit (1944-1985),* in: Osteuropa-Info (1985) 61, стр. 97 f. и Eminov: *There Are No Turks*, p. 214 ff.

ла смените на имената за тесногръд национализъм.[1] Всички тези аргументи очевидно са склонили партийното ръководство на първо време да се откаже от преименуването като инструмент за асимилация. Вместо това отделът за агитация и пропаганда на ЦК на БКП залага на една дългосрочна политика, която предвижда турците да съхранят небългарското си съзнание и все пак един ден те да станат български патриоти.

В началото на 80-те години се взема едно решение, чийто характер на мярка по малцинствената политика е доста спорен: „Постановление No.22 от 10 май 1982 г. за ускорено социално-икономическо развитие на селищните системи от четвърти и пети функционален тип, от граничните райони и от странджанско-сакарския край през осмата петилетка и до 1990 г.“[2] С това постановление трябва да се спрат на първо място процесите на обезлюдяване в указаните области. Целта явно е да се изравнят споменатите райони в стопанско и културно отношение с останалите части на страната. При изпълнението на този указ обаче възникват големи проблеми.[3] Изглежда за партийното и държавно ръководство първостепенно значение има въпросът, с горния указ да се направи по-привлекателна областта Странджа-Сакар[4], намираща се на българо-

1 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 265. Също цитиран в Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10

2 Държавен вестник No. 42, 28.55.1982 г., стр. 545-551. За целите на този указ виж Рускова: Взаимоотношенията село – град, стр. 40 и по-нататък. Там се подчертават особено очакваните последствия върху процеса на урбанизация в граничните райони. Още през 1978 г. се свиква един симпозиум в Бургас за шансовете за развитие на Странджа-Сакар, чийто резултати са публикувани едва през 1984 г. Особено интересни са разсъжденията на по-късния български президент Желю Желев. Той описва и критикува отрицателните последици, които биха настъпили от затварянето на района за военни цели. Желев, Ж.: Урбанизацията на Странджа, в: Странджанско-сакарски сборник. Доклади от Първия интердисциплинарен симпозиум Странджа, Бургас, 17-19 август 1978 г., Т.1, Малко Търново 1984 г., стр. 104-109.

3 Проблемите са свързани най-вече с недостига на жилища и работни места. Същевременно, по- младите работници (предимно строители) и техните семейства не проявявали особено желание да се задължат да живеят и работят за десет години в тези области. Сравни RFE/RL Bulgarian SR/14, 28.12.1983, p.12-15, както и RFE/RL Bulgarian SR/8, 8.6.1984, p.7-10.

4 Става дума за географско, а не административно обозначение. Към този регион спадат части от бившите окръзи Бургас(Мичурин/Ахтопол, Малко Търново, Грудово), Ямбол (Болярово, Елхово, Тополовград), Хасково (Свиленград, Любимец, Маджарово, Харманли) и Кърджали (Ивайловград) – все области със западащо развитие на населението, причинено от изселване и последвало застаряване. Виж Мичев, Н: Населението на България, София 1978 г., стр. 109 ff.

турската граница, макар че според указа трябвало да се обхванат общо 45% от българската територия и 20% от населението.[1] Това обстоятелство сигурно кара някои автори да приписват на тази мярка малцинствено-политически характер.[2] Основанията за такава оценка не бива да се пренебрегват – нали все пак предимно хора от вътрешността на страната трябвало да се заселват там. Нещо повече, може и да има връзка между 22-рия указ от май 1982 г. и заседанието на Политбюро от 22 февруари същата година, на което, според Трифонов, то взема решение да се забрани на български турци да се заселват в граничните райони на Странджа-Сакар. Причината била засилената тенденция от края на 70-те години сред това население да се премества в граничните райони, където преди никога не са живели турци.[3] Въпреки всичко, на базата на използваната литература не може да се даде еднозначна оценка както на указа на Министерския съвет, така и на решението на Политбюро от гледна точка на последиците за малцинствената политика.

Ако причислим това постановление на Министерския съвет към мерките за модернизация, чрез които да се премахнат социалните различия между турци и българи, то не може да се отрече известна последователност в политиката на БКП до лятото на 1984 г.: на 8 май 1984 г. Политбюро решава да продължи обичайните модернизационни мероприятия, с които да подобри интеграцията на турското малцинство в българското общество.[4] Това решение съдържа подробно описание на

1 RFE/RL Bulgarian SR/14, 28.12.1983, p.12.

2 Например Oschlies, Wolf: Mononatio*nales Bulgarien – mit kleinen Schönheitsfehlern*, in: Europäische Rundschau 14 (1986) 3, стр. 127, който дори смята, че това разпореждане е предизвикало по-сетнешната кампания за българизиране: „За да предотврати появата на човешки вакуум в тази стратегически чувствителна област, България се вижда принудена да приеме амбициозната си програма; ако запази досегашната си „линия, тогава тя би трябвало до голяма степен да прахоса огромните средства за граждани от небългарски произход – това би засилило риска от вътрешнополитически брожения. Още сега коренните жители и новодошлите не се понасят особено добре, а какво ли щеше да стане, ако едновременно с програмата за стопанско подпомагане не беше стартирала и „кампанията за българизиране“, която да подслади политически неизбежното с национални апели?“ При това Ошлис пропуска да съобрази, че в тези гранични области почти не живеят турци.

3 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 19 от 13.5.1991, стр. 10. За това обаче няма доказателства в други публикации.

4 Решение на Политбюро на ЦК на БКП за по-нататъшното сплотяване на българските турци към делото на социализма, към политиката на Българската комунистическа партия (утвърдено от Политбюро на ЦК на БКП с протокол No. 371 от 8 май 1984 г.)

досегашната политика и може да се разглежда като свидетелство за провала на партийното и държавно ръководство. След задължителното изтъкване на историческите завоевания за българските турци текстът се спира върху съществуващите проблеми в работата с това население. Преобладаващото мнозинство все още работи в селското стопанство и в строителството, като трудовите колективи се образуват по етнически признак. Все още повечето турци живеят в селата, където трудовите отношения в селското стопанство консервират етническите особености. В просветната област се констатират трудности при набирането на турски ученици в училищата, както и при преподаването на български език, а това неминуемо понижава образователното ниво. При жените степента на образованост все така изостава от средната стойност за страната. Турците с висше образование са концентрирани само в няколко дисциплини и, което е още по-лошо, са податливи към влиянието на ислямския фундаментализъм. Освен това българските турци като цяло все още били склонни да се поддават на турския национализъм, например в международни кризисни ситуации – това се дължало предимно на пропагандата на съседна Турция, която подклаждала страха от насилствена асимилация.[1] Решението завършва с призив към различните партийни организации и служби да мобилизират своите усилия на всички нива, за да отстранят наличните неуредици.[2]

Тъй като пълният текст на решението все пак не ни е известен, трудно може да се прецени, дали по-това време вече се очертава по-нататъшно изостряне на асимилационната политика, или партията смята да се придържа към своя курс на интеграция чрез повишаване на жизнения и образователен стандарт. Интересното в този документ е критиката, която се упражнява върху местните партийни кадри за това, че работели твърде малко сред българските турци.[3] Тъкмо това обстоятелство фатално напомня на поведението на партийната върхушка спрямо кадрите в Благоевградски окръг през 60-те години. Тогава местните функционери тълкуват тази критика по такъв начин, че започват да сменяват имената

Решението е отпечатано почти без съкращения в: Права и свободи, No. 5 от 18.3.1991 г., стр. 12, No. 6 от 25.3.1991 г., стр. 13, No. 7 от 8.4.1991 г., стр. 12, No. 8 от 14.4.1991 г., стр. 12, No. 9 от 22.4.1991 г., стр. 12, No. 10 от 29.4.1991 г., стр. 12.

1 Права и свободи, No. 7 от 8.4.1991 г., стр. 12.

2 Права и свободи, No. 9 от 22.4.1991 г., стр. 12, и No. 10 от 29.4.1991 г., стр. 12.

3 Права и свободи, No. 8 от 15.4.1991 г., стр. 12.

на помаците под знака на политиката на сближаване. На този фон изглежда непонятно, защо на 19 юни 1984 г. Политбюро приема още едно решение „за по- нататъшното обединение и сплотяване на българските турци към делото на социализма и към политиката на БКП“. Указът отново предвижда икономическото развитие на изостаналите турски селища, като една от мерките е заселването там на специалисти от други части на страната. Мероприятия срещу турския национализъм, но също и против отрицателното отношение на части от българското население към турските съграждани трябвало да съпровождат тази политика.[1]

И двете решения обаче едва ли са имали някакво особено значение. Съмнително е те въобще да са били прилагани на практика, защото по същото време в една добавка към юнския указ на Министерския съвет се възлага да разработи мерки, които трябва да задействат една доста по-твърда линия спрямо турското малцинство: МС трябва да ограничи дейността на мюсюлманското духовенство и да забрани строителството на нови джамии.[2] Особено тежко засяга турското малцинство забраната да се говори турски език на публични места.[3] Точно тази забрана води до едно непредсказуемо изостряне на ситуацията в турските селища, защото дори най-малки нарушения се наказвали с парична глоба от порядъка на една месечна заплата.[4]

Много скоро след приемането на въпросното решение положението в южните турски области, особено в тогавашните окръзи Кърджали, Смолян, Хасково и Пловдив, драматично се влошава. Местните органи започват да сменят имената на турското население. По-долу ще се спра подробно на събитията около преименуването. Според официалната версия за няколко месеца 850 000 български турци сменят имената си,

1 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 20 от 20.5.1991, стр. 10. По-късно в българската преса се появиха съобщения, че по онова време имало планове да се признае официално турското малцинство и да му се дадат всички полагаеми права. Лично Тодор Живков обаче решително опроверга тези слухове. Виж Венков, В.: Политбюро било готово да признае турското малцинство през 1984 г., в: 24 часа от 10.1.1995 г., стр. 13, Отговорът на Живков в: 24 часа от 11.1.1995 г., а също и Krause, S.: Todor Zhivkov says BCP was not about to recognize ethnic Turks, in: OMRI Daily Digest, 11.1.1995.

2 Nikolaev, R.: *Pressure on the Turkish Minority reported*, in: RFE/RL Bulgarian SR/2, 30.1.1985, p.1-9, особено стр. 3.

3 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 20 от 20.5.1991, стр. 10. Остава неясно кога точно Министерският съвет издава тази забрана.

4 Nikolaev: Pressure, p. 4; *Amnesty International: Bulgaria. Imprisonment of Ethnic Turks*, London 1986, p.7 and p.17 f.

при което от страна на държавните органи е упражняван силен натиск, както свидетелстват докладите на редица правозащитни организации.[1] Впоследствие официално се разпространява евфемизмът за „националното възраждане“ на българските турци: Засегнатите от преименуванията възстановили доброволно българските си имена и така се били завърнали в обятията на своята „действителна“, българска етничност.[2]

Още докато смените на имената вървят с пълна пара, на 18.1.1985 г. се провежда среща на Политбюро със секретарите на окръжни комитети и други представители на партийния и държавния апарат. Докладът на тогавашния заместник председател на Държавния съвет и по-сетнешен министър-председател Георги Атанасов[3] е забележителен в следните три отношения: Първо, Атанасов описва в общи линии хода на кампанията по смяната на имената, второ, той разкрива причините за нея и трето, дава предложения за това, какво да предприеме партията след преименуването. Най-интересни в тази връзка са разсъжденията на члена на Политбюро за причините, породили „възстановяването на българските имена“:

1 Една подборка от тези доклади се намира у Poulton: *The Balkans*, p.129 ff. и особено p.139 ff., където се описва съпротивата на турците и репресиите на държавния апарат.

2 За усилията по оправдаване на кампанията виж преди всичко документациите на Troebst, S.: *Von bulgarischen Türken und „getürkten“ Bulgaren*, in: Südosteuropa 34 (1985) 6, стр. 359-367, където между другото се цитира една реч на Милко Балев от март 1985 г. Troebst, S.: *Zur bulgarischen Assimilationspolitik gegenüber der türkischen Minderheit: Geschichten aus Politbüro und 1001 Nacht*, in: Südosteuropa 34 (1985) 9, стр. 486-506; както и Hoppe, H-J.: *Bulgarien und seine Türken. Zur Minderheitenpolitik Sofias*, in: Osteuropa 37 (1986) 10, стр. 467-489. Освен това в годините от 1985 до 1989 г. в България излизат множество публикации, между които и много исторически изследвания, които трябвало да подчертаят българския произход на турците. Като пример: издаденият от Българската академия на науките сборник „Проблеми на развитието на българската народност и нация“, София 1988 г., и „Страници от българската история, Очерк за ислямизираните българи и национално-възродителния процес“, София 1989 г. За бъркотиите в българската историческа наука виж Troebst: *Verhältnis*, стр. 250 ff. Излизат и редица брошури на западни езици, сред които *Wer macht sich Sorgen um die Mohammedaner in Bulgarien und warum? Fakten, Daten, Antworten*, Sofia 1985 и Sagorow, Orlin: Die Wahrheit, Sofia 1987. В българската периодика темата също се третира подробно, предимно в списания от рода на Лекционна пропаганда, Атеистична трибуна и Исторически преглед, но също и в Политическа просвета и Народна армия.

3 Докладът е публикуван в Права и свободи, No. 4 от 11.3.1991 г., No. 5 от 18.3.1991 г., No. 6 от 25.3.1991 г., No. 7 от 8.4.1991 г., стр. 12; пак там, No. 8 от 15.4.1991 г., No. 9 от 22.4.1991 г., и No. 10 от 29.4.1991 г., съотв. стр. 12. В същия ден Т. Живков произнася кратка реч, съдържаща важни детайли. Тя също е публикувана в Права и свободи, No. 4, 8, и 9.

„– Това е преди всичко исторически акт, с който се заличава последният белег на турското робство върху снагата на нашия народ и се създават качествено нови условия за укрепване на неговата морално-политическа сплотеност.

– Това е дълбоко прогресивен процес, който ще има за последица окончателно утвърждаване на българското социалистическо патриотично самосъзнание сред онези граждани, които в различни етапи на миналото, с най-различни средства и подбуди са били отдалечавани от чистите извори на българския национален дух.

– Това е революционно дело, с което се нанася силен удар на турския буржоазен национализъм и на неговите непрестанни опити да раздвоява и трови съзнанието на част от българските граждани. Ускорява се процесът на тяхното освобождаване от религиозни, консервативни и националистически отживелици. Премахват се предпоставките за отъждествяването на религиозното и етническо, което водеше към устойчивост на турския буржоазен национализъм.

Приемането на българските имена и задълбочаването на възродителния процес фактически ще улесни борбата срещу отрицателните последици, свързани с компактността на това население.

– Това е дело с интернационално значение. Ограчава се влиянието на реакционна Турция, на САЩ и НАТО върху това население, нанася се удар върху опитите да го използват за дестабилизиране на нашата страна. (...) Както е известно, турско-арабските имена на част от нашите граждани се използват от реакционните сили в съседна Турция, за да претендират за това население, да се опитват да говорят от негово име, произволно да определят неговата национална принадлежност. (...) Завършването на процеса окончателно ще сложи край на това положение.

(...) Следователно това е процес с дълготрайни последици, с изключително важно, съдбовно значение за нашия народ, за българската социалистическа нация.“[1]

1 Цитат по Права и свободи, No. 6 от 25-31.3.1991, стр. 13.

Освен забележителните реторични качества на текста, от него става ясно, че партийното ръководство е направило скок. Докато теоретичните основания за преименуването отдавна са налице, то тук се назовават със собствените им имена също и практическите, почти банални националистически мотиви за извършените смени на имената: Трябва да се премахнат основанията за вмешателството на Турция във вътрешните работи на страната като от момента на преименуването може да се твърди, че всъщност става дума не за български турци, а за българи. За целта се премахват външните белези на една небългарска идентичност. Пред такъв национализъм бледнеят всички изтънчени аргументи. Все пак отговор на въпроса, защо българското правителство нанася удара точно в този момент, не може да се даде – нито докладът на Атанасов, нито изказването на Живков в същия ден позволяват подобни заключения.

Що се отнася до политическите и социално-психологически последици от смените на имената, то Атанасов е прав като говори за „съдбоносното значение“ на тази асимилационна мярка. Действителните последици обаче са предсказани много по-добре в цитирания по-горе отчет на отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК от 1980 г., отколкото от самия Атанасов. Не само че турците в никакъв случай не си връщат „българското национално съзнание“, както се надяват в София – напротив, акцията предизвиква тъкмо засилване на турската национална идентичност. Българските власти реагират на съпротивата сред турското население с вълна от арести и принудителни изселвания, а също и с екзекуции, като точният брой на жертвите до днес остава спорен.[1] На този фон за турците – официално наречени вече „българи с възстановени имена“ в противовес на „българите с традиционни имена“ – сигурно е изглеждало като чиста гавра, когато Милко Балев (тогава член на Политбюро и подведен под съдебна отговорност заради преименуванията през 1991 г.) обявява в местния весник Хасковска трибуна:

> *„В края на 1984 и началото на 1985 г. се надигна в цялата страна с нова сила, спонтанен и всеобхватен, един процес на възстановяване на българските имена на онези наши сънародници, които носеха турско-арабски имена. Този процес беше в истинския смисъл на думата лавинообразен, той беше завършен в ця-*

1 *Amnesty International: Bulgaria. Imprisonment of Ethnic Turks*, p.12 ff. съобщава през 1986 г., че има 250 арестувани и над 100 смъртни случая. Естествено българското правителство опровергава тези цифри.

лата страна за два-три месеца, в някои области и села — дори за няколко дни. (...) Другарки и другари, Народна Република България е еднонационална държава, нейната територия не включва никакви чужди области и българският народ не съдържа никакви части от други народи или нации."[1]

Силните международни реакции, които предизвиква акцията по преименуването (най- вече тези на съседната Република Турция) вероятно също са повлияли в известна степен на отношението на българските турци към това ultima ratio на българската малцинствена политика. Без да се впускам в подробности, искам само да отбележа, че до началото на 80- те години българо-турските дипломатически отношения са относително дружелюбни. След акцията обаче те се редуцират само до размяна на протестни ноти. При това поведението на турското правителство се ръководи от предложението, първоначално да приеме в Турция близо половината от всички български турци; от своя страна българското правителство пък изключва всякаква по-нататъшна възможност за изселване на тази част от населението с аргумента, че тук изобщо не става дума за турци, ами за „насилствено ислямизирани в миналото българи".[2] Също и на международната сцена България все повече изпада в изолация, след като КССЕ, НАТО и ООН официално осъждат нарушаването на човешките права в страната – в повечето случаи по настояване на Турция. По същата причина се влошават и отношенията на България с нейните икономически партньори от ислямския свят, макар и не чак в такава степен, както се надява турското правителство.[3]

1 Цитат по Troebst, S.: *Von bulgarischen Türken und „getürkten" Bulgaren*, in: Südosteuropa 34 (1985) 6, стр. 361. Официалната линия очевидно е била съгласувана на един пленум на ЦК на 12. и13 февруари 1985 г. Виж Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 20 от 20.5.1991, стр. 10.

2 Höpken, W.: Im *Schatten der „nationalen Frage"* (II), стр. 178 ff., от същия автор: *Außenpolitische Aspekte der bulgarischen „Türken-Politik" (Dokumentation)*, in: SOE 34 (1984) 9, стр. 477-485; същият автор: Bulgarische Protestnote an die Türkei (Dokumentation), in: SOE 35 (1986) 7/8, стр. 458-459. За отричането на турско малцинство сравни между другото: Botschaft der Republik Bulgarien, Abteilung „Presse und Information": Informationen, Meinungen, Standpunkte, Bonn-Bad Godesberg 1986, стр. 2. С непризнаването на турско малцинство българското правителство започва един спор, който напомня за разгорелия се от края на 60-те години диспут за македонците със съседна Югославия. Спорът между България и Югославия е разгледан в Troebst, S.: Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982, München 1983.

3 Höpken, W.: Im *Schatten der „nationalen Frage"* (II), S.182 ff.

Не на последно място вследствие на усилията на Турция, все повече се засилва съпротивата сред турското малцинство. Тя обаче се преследва най-строго, както се вижда от сведенията на правозащитните организации. Успоредно с репресиите и арестите все повече се ограничава и възможността за свободно практикуване на религията. Сред ислямското духовенство се провеждат чистки, за да се пречупи съпротивата и в техните редици. От наличната информация може да се направи извода, че по това време правителството се мъчи да ликвидира последните останали „етнодиференциращи белези“ в България. В случая с турците това се отнася предимно до религията и езика, което се изразява между другото и във факта, че след смяната на имената двуезичният дотогава вестник „Нова светлина“ започва да излиза вече само на български.[1]

Всички тези принудителни мерки и ограничения още повече засилват натиска за емиграция сред турското население, пред който обаче българските власти не искат да отстъпят. Вместо това Политбюро се опитва да намери друго решение на проблема на заседанието си на 12 март 1988 г. Както преди 40 години Георги Димитров, сега Тодор Живков предлага на това заседание турците да бъдат преселени във вътрешността на страната:

> *„Трябва да бъде ясно, че без такова разместване и настаняване там на българи няма да решим проблема, особено към границата. (...) Не става дума да вдигаме цели села, а разместване на млади семейства, като почнем от границата, от компактните райони.“*[2]

В същото време обаче той явно добре си е давал сметка за последиците от политиката на ръководената от него партия:

> *„Но ние не сме разсекли възела. Това, че сме сменили имената, нищо не значи. Те се кръщават вкъщи, всяко новородено дете има две имена и т.н. При новите условия национализмът започва да се възражда. Дайте да си дадем ясна сметка за това.“*[3]

Това прозрение на държавния глава изглежда не е довело до практически действия, също както и неговото предложение да се реши про-

1 Един не особено систематичен обзор на мерките за асимилация и на потушаването на съпротивата сред турците се намира у Poulton: *The Balkans*, p.129 ff. Нова светлина излиза за последен път на два езика на 29.1.1985 г. Simsir: *The Turkish Minority Press*, p.45.

2 Цитат по: Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 20 от 20.5.1991, стр. 10.

3 Пак там.

блемът чрез преселване – най-малкото не са открити досега данни за масови преселения.

По всичко личи, че от един момент в края на 80-те години нататък българското правителство трябвало да приеме една пасивна роля в драмата на малцинствената политика. Дори Политбюро е обладано през април 1989 г. от известна резигнация. В това време на мнозина функционери очевидно става ясно, че досегашната политика на БКП по „националния въпрос“ е всичко друго, но не и последователна. На заседание на най-високия партиен орган Пенчо Кубадински например със завист споменава Сърбия, Гърция и Румъния, където от основаването на държавите през 19 век се провежда една целенасочена политика. Петър Дюлгеров, един от отговорните за преименуването на помаците в началото на 60-те години в Благоевградски окръг, критикува интернационализма на партията. От гледна точка на „националните интереси“ партията била отишла „прекалено далеч“, казва той, като явно има предвид и политиката по македонизирането на Пиринската област през 40-те години. Министърът на отбраната Добри Джуров дори заявява, че се срамувал, когато поглеждал назад към „зигзагообразния“ курс на партията. Също и тогавашният министър- председател Георги Атанасов смята, че партията трябва да избере една национално- българска линия, дори ако това предизвика съпротива вътре в партийните редици.[1]

Причината за настъпилата резигнация сред водачите на партията най-вероятно се крие в нарасналата съпротива на турското население. Още през март 1989 г. се констатират зачестили провокации, като умишлено се нарушават предимно издадените през 1984 г. заповеди: Демонстративно се говори турски език на публични места в някои области, заселени с турци, другаде жените отново почват да носят своите шалвари. В отворени писма до прокуратурата и до партийния орган Работническо дело се настоява за връщане на турските имена.[2] През април започват първите гладни стачки в селата Таслаково и Климент (в Пловдивския край).[3] Тази ненасилствена съпротива, организирана от ня-

1 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 20 от 20.5.1991, стр. 10.

2 През втората половина на 80-те години са били основани и няколко нелегални групи за съпротива, сред тях и едно „турско национално-освободително движение“. Източникът на тези сведения обаче е спорен – един бивш сътрудник на тайните служби. Асенов, Б: Възродителният процес и държавна сигурност, София 1996 г., стр. 116.

3 Етническият конфликт, стр. 29.

кои нелегални опозиционни групи като „Съюза за защита на човешките права“, групата „Виена 89“ и независимия профсъюз „Подкрепа“ има за цел да насочи вниманието на световната общественост към нарушенията на човешките права в България. Предстоящите конференции по човешките права през юни в Париж и Виена (оттук и името на групата Виена 89) трябвало да бъдат използвани като форуми за тази съпротива.[1] След 20 май протестите на българските турци срещу правителствената политика вземат все по-големи размери. Отново се стига до големи демонстрации, предимно в северозападна България (Каолиново, Разград, Дулово и др., и на югоизток в Джебел, близо до Кърджали). Някои от митингите преминават в насилствени сблъсъци с държавните органи по охрана на реда, сред демонстрантите има убити.[2]

На 29 май положението толкова се изостря, че партийната върхушка се вижда принудена да реагира. Генералният секретар сам поема инициативата с една необичайна стъпка – изявление по телевизията и радиото. Митингите обаче не са единствената причина за словото на Живков.[3] То става необходимо затова, защото местните органи на вътрешното министерство започват да снабдяват „главатарите“ на турската съпротива с паспорти и да ги съпровождат до турската граница, след като на 9 май парламентът гласува нов закон за личните паспорти. Този закон трябвало всъщност да влезе в сила едва на 1 септември. Гоненията създават у турското население впечатлението, че се готви една голяма изселническа вълна, което също става причина за демонстрации – в

1 Това произтича от интервюта с активисти на тези организации, които Хелзинки Уоч провежда по време на конференциите и по-късно в Турция. Виж *Destroying Ethnic Identity: The Expulsion of the Bulgarian Turks. A Helsinki Watch Report*, New York 1989, p.9 ff; пак там, стр. 39 за отделните организации-участнички.

2 За хода на демонстрациите виж разказите на очевидци в *Destroying Ethnic Identity: The Expulsion of the Bulgarian Turks. A Helsinki Watch Report*, New York 1989, p.9 ff, Една различна версия за събранията в Каолиново и Дулово се намира в Сотиров, Г.: *Турските терористи и аз, един от Шесто*, София 1991 г., стр. 90. Официалната версия е отпечатана в информационния бюлетин на София Прес: *Das Gebot der Zeit: Gute Nachbarschaft, humane und zivilisierte Beziehungen. Bulgarien erfüllt seine internationalen Verpflichtungen.* Sofia, Juni 1989, стр. 2 f. За правните последствия спрямо някои от арестуваните – пак там, стр. 9.

3 Речта на Живков е налице в различни преводи. Официалната версия: Живков, Тодор: Единството на българския народ е грижа и съдба на всеки гражданин. Изявление на председателя на Държавния съвет на Народна Република България по българската телевизия и българското радио, София 1989 г., и една по- различна версия у Wolfgang Höpken: *Zivkov-Erklärung zu Unruhen unter der türkischen Minderheit Bulgariens*, in: SOE 38 (1989) 5, стр. 327-332. По-нататък се цитира по версията на Хьопкен.

края на краищата участниците в протестите постоянно подчертават, че искат да си върнат старите имена и да упражняват свободно религията и традиционните си обичаи, но иначе желаят да си останат в България. На първо място обаче демонстрантите настояват за диалог с партийното ръководство. Едва фактът, че диалог не се получава, засилва у турците чувството, че държавата няма повече да се грижи за тях.[1] Изводът, който се прави от тази ситуация, следователно е много прост – единствената алтернатива е емиграцията в Турция, чието правителство толкова често предлага да приеме на своя територия всички български турци.

С речта си Живков налива още повече масло в огъня. От една страна той подчертава още веднъж постиженията на социализма за турците, от друга страна обаче се мъчи да упражни натиск върху турското правителство:

> *„След това „режисьорите“ на антибългарската кампания подеха въпроса за изселването, като разтръбиха, че Турция е готова да приеме всички български мюсюлмани, които искат да се изселят. По този повод искам от името на българските мюсюлмани и от свое име в качеството ми на председател на Държавния съвет да се обърна най-настойчиво към съответните турски власти:*
>
> *– Отворете границата за всички български мюсюлмани, които желаят да отидат в Турция временно или да останат и да живеят там.*
>
> *– Времето за заиграване премина -- Турция би следвало да отвори границите си за света съгласно международните норми и договорености, така както направи Народна република България.“*[2]

Това, което последва, е вълна от изселвания, характеризирана от български социолози като „масова психоза“. В хода на тази изселническа вълна пред очите на световната общественост около 300 000 души напускат България в посока Турция до момента, когато под тежестта на наплива през август 1989 г. Турция преустановява приемането на емигранти без визи. Едновременно със затваряне на границата започва и

1 Етническият конфликт, стр. 30.

2 Единството на българския народ е грижа и съдба на всеки гражданин на нашето мило отечество. Изявление на председател на Държавния съвет на Народна републука България Тодор Живков по Българската телевизия и Българското радио. Раб. дело, 30 май 1989 г.

обратно движение – мнозина турци отново се връщат в България, което „обогатява историята на трансграничната миграция с един куриоз“, по думите на Хьопкен.[1] Този „куриоз“ естествено не е учудващ, а просто показва, че турците в никакъв случай не са напуснали страната доброволно, както се опитва да внуши Живков в своето изявление. До януари 1990 г. близо половината от емигрантите се връщат в България – не на последно място заради икономическите проблеми в Турция и настъпилите политически промени в самата България (По-долу ще се спра още веднъж на хода и последиците на миграцията през втората половина на 1989 г.).

Емиграцията поставя България в тежко икономическо положение. Тъкмо съществуващите и без това икономически проблеми и политиката спрямо малцинствата без съмнение допринасят за отстраняването на дългогодишния партиен и държавен ръководител от всички постове на 10 ноември 1989 г. след един дворцов преврат. Новото ръководство начело с бившия външен министър Петър Младенов, бързо дава да се разбере, че иска да прекрати малцинствената политика на Живков и така да стабилизира положението в страната. За това явно са изиграли съществена роля и драматичните събития в съседна Румъния, както откровено признава членът на Политбюро Александър Лилов в доклада си пред най-високия партиен орган на 29.12.1989 г.[2]

Този доклад е забележителен в много отношения. В този ключов документ Лилов още веднъж обобщава грешките на малцинствената политика на Тодор Живков и техните последици за българското общество. Освен това той констатира, че главният виновник за тях е именно Тодор Живков:

> *„Същевременно ясно и открито трябва да се посочи, че главната вина за тази политическа грешка носи Тодор Живков и неговото най-близко обкръжение. Това бе, от една страна, една от най-острите прояви на големите деформации и престъпления, допуснати от неговия режим, а от друга страна — опит да се отклони вниманието на партията и обществото от на-*

1 Höpken: *Emigration und Integration*, S.370.

2 *„За преодоляване на допуснатите извращения сред тюркоезичното и мюсюлманско население в страната.* Доклад на Александър Лилов -- член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП (Раб. дело, 30.12.1989, с.3).

зряващата след 1984 г. сериозна политическа, икономическа и морална криза в страната.“

Политиката на стария партиен шеф довела не само до икономически и социални напрежения и външнополитическа изолация, но предизвикала също и криза на доверието сред населението спрямо БКП и спрямо участвалите в преименуването органи.[1] Затова Лилов отправя и съответния апел към Политбюро:

„Първо. Оценка на самото решение за преименуване на българското тюркоезично и мюсюлманско население и в по-широк план за „създаване на етническа монолитна българска нация“, оценка на средствата за осъществяване на това решение и на последиците от него.“[2]

С това бившият главен идеолог оповестява последния обрат в малцинствената политика на своята партия. Партията се сбогува не само с химерата, че може да създаде етнически чиста българска нация, но и отменя последната извършена от нея стъпка в тази насока. Това естествено не означава, че с решението за отменяне на асимилационните мерки Министерският съвет предвижда също и възстановяване на малцинствените права или дори привилегиите; възстановяват се само гарантираните от конституцията права на личността. Освен това нито последвалият пленум на ЦК, нито Министерският съвет следват препоръката на Лилов да назоват поименно и осъдят публично виновните за акцията, като например тогавашния пръв партиен ръководител и бившият пръв секретар на окръжния комитет на партията в Кърджали Георги Танев, който за кратко дори се издига до министър на вътрешните работи.[3]

Започналият процес на демократизация в България и възникването на многопартийна система довеждат – макар и след известни трудности и търкания от страна на управляващите – до създаването на една партия, поставяща си за цел опазването на правата на малцинствата и чиято клиентела се рекрутира предимно от редиците на етническите

1 Пак там.

2 Пак там.

3 Decision of the Plenum of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, December 29, 1989, in: To Overcome the Distortions Among the Turkish-Speaking and Muslim Population in Bulgaria, Sofia 1990, p.18 f.; също и Decision of the State Council and the Council of Ministers of the People's Republic of Bulgaria, ibidem, p.20 ff. Виж също и документацията на W. Höpken: Sofias Kurskorrektur in der Türkenpolitik, in: SOE 39 (1990) 1, стр. 76-79.

турци в България, а именно Движението за права и свободи (ДПС). В течение на последвалите години голяма част от дискриминационните мерки, приети по време на монополното господство на БКП, се отменят.[1]

По-нататък ще разгледам още веднъж главните елементи на политиката спрямо турското малцинство от гледна точка на образователното дело, политиката по заселване и смяната на имената.

2.5.4 Образование за турското малцинство

С идването си на власт Отечественият фронт наследява от своите предшественици освен всичко друго и частните турски училища, чийто характеристики преди 1944 г. вече разгледах накратко по-горе. За новите управници сигурно е било като трън в очите ниското образователно равнище и религиозно ориентираните училища на това малцинство. И двата факта противостоят на волята за дълбоко преобразуване на обществото – ниското образователно ниво спъва усилията за модернизиране, а влиянието на ислямското духовенство пречи на налагането на новата идеология и новата ценностна система. Освен това, подобренията в образователния сектор за най-голямото малцинство предлагат на политически още неукрепналото правителство на ОФ един шанс да спечели нови привърженици в страната, а също така да набере допълнителни плюсове в предстоящите мирни преговори.

Тъкмо бъдещето на „собственото“ училищно дело представлява и важен въпрос за самите турци в България, както показва активното им участие в дискусията за по- нататъшното развитие. Още в края на декември 1944 г. турски активисти на ОФ повдигат редица искания пред правителството, в центъра на които стои държавната поддръжка на съ-

1 Смените на имената се отменят след едно решение на Народното събрание (Държавен вестник No. 6, 19.1.1990, стр. 3-5: Закон за имената на българските граждани) със закон в началото на март 1990 г. (Държавен вестник No. 20, 9.3.1990 г., стр. 1-3); преподаването на майчин език се възстановява в края на 1991 г. – като четиричасов избираем предмет (Държавен вестник No. 102, 10.12.1991 г., стр. 1: Постановление No. 232 за изучаване на майчин език в общинските училища, изменен Нормативни актове, разд. 3-ти, Т.1., No. 7: Постановление No. 183 на Министерския съвт от 5 септември 1994 г. за изучаване на майчин език в общинските училища в Република България.).

ществуващите, но силно ограничени вследствие на отчуждаването по време на личната диктатура на царя частни турски училища.[1]

От своя страна правителството изглежда е било склонно да се отзове на желанията на турското малцинство. Законът за малцинствените училища от 27.9.1946 г. (фактически добавка към общия училищен закон от 12.2.1945 г.), с който се одържавяват училищата, се посреща доста положително.[2] Законът предвижда изграждането на четиригодишно начално училище в селища, където се събират 20 деца от съответното малцинство в училищна възраст, при 25 и повече деца в съответната възраст се покриват и класовете 5-ти до 7-ми. В първите четири класове на тези общообразователни училища съотношението (като изключим музикалните предмети, физкултурата, четенето на корана и часовете по чужди езици в горните степени) е около 56 на 21 учебни часа в полза на турския език; от 5- ти до 7-ми клас на началните училища преобладава българският език на преподаване с 32 спрямо 25 часа.[3] Учебниците трябвало да са издадени от държавни издателства, финансовата издръжка на училищата се поема от държавата, тяхното ръководство обаче се поема от местните власти. По такъв начин турските училищни съвети, които съществували дотогава, загубват своята функция и биват разпуснати.[4]

1 В своя каталог от искания активистите на ОФ настояват наред с въвеждането на задължителното образование за всички турски момчета и момичета, преди всичко за финансовото осигуряване на училищното дело от държавата. Тя трябвало да поеме издръжката на съществуващите и строителството на нови училищни сгради, както и да плаща заплати на учителите. Дипломите на турските училища трябвало да се признаят със закон и на завършилите тези училища да се осигури достъп до по-високите български училища без приемни изпити – едно право, което трябвало да важи особено за абсолвентите на духовната гиманзия *Nüvvab* в Шумен. Друг централен момент е искането да се признае турският за език на преподаване в турските училища, като той трябвало да бъде учен с латински шрифт. Simsir: *The Turks*, p.136 f., p.140, p. 145 ff. също Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 50.

2 Така смята Bachmaier, P.: *Bulgariens Weg zur neuen Schule. Die Bildungs- und Wissenschaftspolitik der Vaterländischen Front 1944-1948*, Wien 1984, стр. 31. На противоположно мнение е Simsir: *The Turks*, p.145 ff., който счита, че одържавяването е първата стъпка към асимилиране на турците и вмешателство в тяхната образователна автономия. С твърдението на Бахмайер, че реформата на училищното дело за малцинствата била блокирана от министъра на просветата от Радикалната партия Костурков, не може обаче да се съгласим, тъй като въпросният закон за малцинствените училища е бил приет още по време на мандата на този министър, а не както счита Бахмайер, при първия комунистически просветен министър Нейчев.

3 Simsir: *The Turks*, p.155 ff.

4 Bachmaier: *Bulgariens Weg*, стр. 31.

Върху тази правна основа турското училищно дело съществува до учебната 1958/59 г., когато неговата структура се влива в общобългарската образователна система. Тогава турските образователни институции загубват своята самостоятелност и се обединяват със съществуващите български институции. Причините за това обединение ще разгледам по-долу. Освен това тук няма да анализирам развитието на турската училищна система от гледна точка на отделните видове училища, което би надхвърлило рамките на настоящата работа и заслужава специално изследване. Кампанията по ограмотяване сред турците също ще бъде описана накратко, понеже тя силно наподобява същата кампания при помаците.

Изключително високият дял на неграмотните сред турското население – над 80% – преди войната (табл.15) дава основание на правителството да проведе и сред това малцинство една мащабна кампания за ограмотяване. За целта българските власти дори издават специален буквар на турски език[1] и обявяват февруари 1950 г. за „месец на отстраняването на неграмотността сред турското население".[2] Според един доклад на Окръжния народен съвет в Хасково в края на 1950 г., ограмотяването на турците се възпрепятства и поради това, че хората били твърде заети с въпроса за изселването:

> *„(...) турското население е обхванато от едно особено психично състояние и е неспособно да мисли за нещо друго, освен за изселването. То посещава курсовете без желание."*[3]

Въпреки че в решението си от 26.4.1951 г. Политбюро още веднъж подчертава, че ликвидирането на неграмотността е първостепенна задача на партията, скоро става ясно, че далеч не всички възрастни желаят да посещават съответните курсове. На Шестия конгрес на БКП през 1954 г. се констатира, че над 800000 души в цялата страна са преминали през курсовете по ограмотяване, от които почти една четвърт, значи около 200000, са били турци.[4] Според резултатите от преброяването на населе-

1 Веселинова, Л: *Грижите на народната власт към турското малцинство у нас (1944-1954),* в: Известия на държавите архиви 9, София 1965 г., стр. 144.

2 Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 104.

3 Цитат по: Монов, Ц.: *Дейността на БКП по ликвидирането на неграмотността и малограмотността в страната (1944-1953 г.), в: Известия на института по история на БКП 33, София 1975, стр. 103.*

4 Тези цифри се отклоняват от данните на Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 104 и 108. Там се казва, че през 1948/49 г. над 20 000 и през 1952/53 г. око-

нието през 1956 г. все още над една трета от турското население не могат да четат и пишат (табл.16.) Изявлението на 6-ия партиен конгрес: „Беше извършена огромна работа по ликвидирането на неграмотността сред турското население и в основни линии тя е ликвидирана (sic!)“ е меко казано един евфемизъм.[1] Както се вижда от табл. 16, този проблем не е решен и до днес – делът на неграмотните сред турците е все още значително по-голям от средния за страната.

В първите години и особено след одържавяването изграждането на турски училища напредва с бързи темпове, макар че в началото то се блокира от недостига на учителски персонал, дължащ се на извършената чистка, както и от икономическите проблеми в турските селища.[2] Само за няколко години броят на турските училища и ученици приблизително се удвоява: от 424 училища с общо над 37 000 ученици в учебната 1943/44 година на близо 1200 училища с над 100 000 ученици през учебната 1949/50 г. (табл.17). В шестте самостоятелни турски гимназии и деветте турски отделения в български гимназии се учат близо 2700 ученици.[3] През учебната 1957/58 г., последната година преди обединяването с българските училища, има 1156 турски начални и основни училища[4] с над 104 000 ученици (табл.18). Съпоставката показва, че с това турските училища имат по-голям дял в общия брой на училищата, отколкото е турският дял в цялото население на страната. Това обстоятелство обаче се обяснява от „по-младата“ възрастова структура на турското население. (табл. 19).

И при турските студенти също се наблюдава значително нарастване. Все пак през 1958 г. има над 400 турски студенти в български висши учебни заведения. Това представлява нищожна част от всички студенти в страната, делът на абсолвентите във ВУЗ сред турците също остава много нисък в средата на 50-те години, както личи от табл.16. Според Трифонов турските студенти най-често са приемани без приемни изпити в университетите.[5] Обаче приемните изпити все пак явно не са от-

ло 33 000 турци са били ограмотени.

1 Цитат по Бейтуллов: *Културният възход*, стр. 199.

2 Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство*, стр. 51 и 56.

3 Малко по-различни цифри откриваме у Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10: през 1950 г. според него е имало 987 начални и основни училища, 2 437 учители и 88600 ученици.

4 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10.

5 Пак там.

паднали съвсем, защото от 1957 г. насам се въвеждат квоти за прием във ВУЗове за турци и за помаци. В съответната разпоредба на просветното министерство се казва:

> *„Установява се определен брой места за студенти (...) в специалностите турска филология, география, биология, педагогика и химия в държавния Софийски университет, агрономия, зоотехника, ветеринарна медицина и специалностите във висшите медицински институти; за тези места се провежда съревнование сред турските кандидати. (...)“*[1]

Това означава, че турските студенти трябвало да полагат приемни изпити, обаче се ползват с предимство, защото кръгът на участващите в конкурса е ограничен. Също както и при квотния принцип при разпределяне на студентските бройки за помаците, и при турските студенти не може да се установи колко дълго се задържа тази наредба.

За ликвидиране на учителския дефицит в турските начални и основни училища се открива най-напред в Стара Загора един педагогически институт за начални учители. През 1950 г. се извършва реорганизация на подготовката на учители: създават се два нови учителски института в Кърджали и Разград, които трябвало да заместят педагогическия институт в Стара Загора след учебната 1951/52 г. От 1952/53 г. към тях се прибавя и един трети подобен институт в София, в който работят редица съветници от Съветския Съюз (особено от Азербайджан). С реформата се скъсява времето за следване от първоначално четири на три години. Турските учители в средните училища и гимназии получават образованието си в учителския институт в Шумен и в Софийския университет, където се основават специални отделения за обучение на турски учители по турски език, история, математика и физика. За тях също е в сила описаният по-горе квотен принцип.[2]

Само с тези мерки обаче не може да се премахне недостигът на учители в турските училища. Чак до края на 70-те години се налага да бъдат командировани в турските селища учители от вътрешността на страна-

1 Наредба за приемане на нови студенти във висшите учебни заведения за учебната 1957/58 година, в: ИПНС номер 37 от 7.5.1957 г., стр. 1. Освен това тази наредба постановява квоти за студентски бройки в определени околии с висок дял на малцинствата в Пиринска Македония, Родопите и Добруджа, а също и в изостаналите области като Странджа-Сакар.

2 Марков, Ю.: Развитие на образованието сред турското население в България (1944-1952 г.), в: Исторически преглед 26 (1970) 1, стр. 76.

та, предимно българи, за което те получават и финансови стимули (на тези мерки се спрях в главата „Образование за помаците“).[1] Недостигът на турски учители проличава както по време на кампанията по ограмотяване, където около половината от лекторите са българи, говорещи турски, така и в редовните училища, където българите също съставляват близо половината от учителския персонал.[2] В края на 40-те и началото на 50-те години на командированите в турските градове и села български учители се възлагат и някои допълнителни задачи наред с преподавателската дейност. Спомняйки си за своето училищно детство през 1951/52 г. работещият понастоящем в САЩ социолог Еминов твърди, че придошлите български учители трябвало не само да „подпомагат“, т.е. да контролират дотогава самостоятелно преподаващите ислямски духовници; те трябвало освен това и да обработват родителите на турските ученици, за да се записват всички деца, най-вече момичетата, в училищата.[3] Сред причините, поради които родителите се въздържат да пращат децата си на училище, сигурно е и нарастващата политизация в преподаването на учебните предмети след 1948 г.[4]

Еминов разглежда също и причините за обединяването на турските с българските училища в една нова светлина. От 60-те години насам официално се твърди, че тази стъпка, означаваща фактическото разпускане на собствените училища за турското население, е станала по желание на самите турци. Те поискали обединяването преди всичко заради малките шансове за квалификация и кариера, които от своя страна се дължали на слабото владеене на български от турците. Нещо повече, поради оскъдните езикови познания и хоризонталната мобилност на турците се ограничавала само в рамките на населените предимно от тях области. Затова на 21 юни 1958 г. Политбюро решава да обедини училищата.[5] Общата

1 Една от тези мерки е „800. Постановление на Министерския съвет от 30.9.1952 г. относно материалното положение на учителите в селата“, публикувано в: ИПНС No. 86 от 17.10.1952 г., стр. 1.

2 Дори през 70-те години в окръг Кърджали 74% от всички учители идват от други краища на страната – най-вече българи. Бейтуллов: *Културният възход,* стр. 212.

3 Eminov, A: The Education of Turkish Speakers in Bulgaria, in: Ethnic Groups 5 (1983) 3, p.137 ff.

4 Bachmaier, P.: Schulsystem, in: Grothusen, K.-D. (Hg.): Bulgarien. (Südosteuropa-Handbuch, Bd.6), Göttingen 1990, стр. 492 ff.

5 Този аргумент се застъпва в почти всички български публикации, занимаващи се с турското малцинство, напр. Генов: Братската дружба, стр. 49.; Марков: Развитие на образованието, стр. 48; Мемишев: *Задружно в социалистическото строителство,* стр. 179.

промяна в курса на малцинствената политика през 1958 г. към засилена асимилация е истинската причина за тази мярка, гласи от друга страна интерпретацията на западните автори. Предполага се и наличието на връзка между изострянето на политиката и посещението на Хрушчов по това време в България. Както пише Трьобст в една бележка,

> *„(...) изглежда че тогава Н. С. Хрушчов е дал на българската страна свобода за действие в малцинствената политика в замяна на постигнатото от него „сдобряване“ между София и Белград. Това предизвиква преди всичко промяна на курса по македонския въпрос, т.е. спрямо вероятно чисто фиктивното малцинство на „пиринските македонци“, влияе обаче отрицателно и върху отношението към турското малцинство.“*[1]

Еминов обаче насочва вниманието към една друга връзка между посещението на съветския партиен лидер и промяната в българската училищна политика, която в онези години много тясно се ориентира към Съветския Съюз, както личи от почти едновременното провеждане на училищни реформи в двете държави.[2] Според Еминов, подготвената през 1958 г. от Върховния съвет на СССР реформа на училищното дело трябвало всъщност да развие процеса на десталинизация в просветната област. Новият съветски закон за училищата довежда обаче и до ограничаване на преподаването на неруски езици, особено за народи без административна автономия и за „диаспора-нациите“ в РСФСР.[3] Тъкмо това ограничаване е следствие от десталинизацията, понеже тя се провежда

Също и по-нови публикации повтарят тезата, напр. Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, брой 17 от 29.4.1991, стр. 10.

1 Troebst: *Verhältnis*, стр. 237, бел. 23. За връзката между посещението на Хрушчов и смяната на курса виж пак там, стр. 236, бел.22.

2 Bachmaier: Schulwesen, стр. 459 f. Съветският закон за училищата от края на 1958 г. е публикуван в превод на български под заглавие Закон за укрепване връзката на училището с живота и за по-нататъшно развиване на системата на народното образование в СССР в: Народна просвета 15 (1959) 2, стр. 10-22; българският еквивалент се нарича: Закон за потясната връзка на училището с живота и за по-нататъшно развитие на народното образование в НР България, в: ИПНС No. 54 от 7.7.1959 г., стр. 1-3. За отношението между съветската и българската образователна политика виж Чичовска, В.: Просветната политика в България 40-те – 50-те години (Училището от просветната реформа до съветизацията), в: Исторически преглед 50/51 (1994/95) 2, стр. 59-107.

3 За последиците от съветския закон за училищата върху тамошните малцинства виж Silver, B.D.: The Status of National Minority Languages in Soviet Education: An Assessment of Recent Changes, in: Soviet Studies 26 (1974) 1, p.28-40; Eminov, A.: Soviet Language Policy: Continuities and Detours, in Folia Slavica 5 (1982) 1/3, p.136-151.

с идеологическата обосновка на Ленин, който не допускал разделени училища на национална основа, защото така се влошавало положението на най-изостаналите нации.[1] По-късно и български автори се позовават на Ленин:

> *„Нуждите на икономическия оборот ще заставят винаги живеещите в една държава националности (докато те живеят заедно) да изучават езика на мнозинството.“*[2]

С това указание се подсказва и наличието на една друга връзка: икономическите и социални проблеми, които се проявяват след края на колективизацията на селското стопанство. Вследствие на колективизацията се освобождават много работещи в селското стопанство, които се преместват в градовете. Ускорената индустриализация на българската икономика, „големият скок“, приет и пуснат в ход на Априлския пленум, трябвало да спомогне за намаляване на безработицата. Работните места в новосъздаващата се индустрия изискват обаче и една по-висока квалификация на работниците.[3] Тъй като колективизацията в турските области приключва много късно, доста вероятно е една значителна част от безработните да са били от турски произход. Преустройството на училищното дело и преди всичко обединяването на турските училища с българските е имало за цел (следвайки и съветския пример) също и повишаването на квалификацията на турските работници.

Уеднаквяването на училищното дело в България протича на няколко етапа между 1958 и 1960 г. Шимшир описва три форми на този постепенен преход, без обаче да посочва източниците на информация: В регионите с компактно турско население турските училища в началото привидно запазват характера си на малцинствени училища. Езикът на преподаване остава турски, макар че постепенно делът на часовете с

1 Eminov: The Education of Turkish Speakers, p.143 ff.

2 Цитат по Бейтуллов: *Културният възход,* стр. 223 (по Ленин, В. И. Съчинения, т.20, стр. 21).

3 Lampe: The Bulgarian Economy, p.149 ff. Нещо повече, именно „черната работа“ в големите предприятия на тежката промишленост, металургичните комбинати „Ленин“ и най-вече „Брежнев“ в Кремиковци близо до София, е била слабо привлекателна за българските работници заради нездравословните условия на труд, въпреки по-високото заплащане. Ето защо ръководствата на заводите са били принудени да привличат работна сила и от по-слабите в структурно отношение региони – от Родопите и от Лудогорието. Сравни Palairet, M.: „Lenin“ and „Brezhnev“: Steel Making and the Bulgarian Economy, 1956-1990, in: Europe-Asia Studies 47 (1995) 3, p.493-505, особено 501. Освен турци се привличт също затворници и виетнамски работници по договор.

преподаване на български се увеличава. В етнически смесените региони се образуват смесени паралелки, езикът на преподаване става български, а турският се изучава факултативно.[1] Общо взето изложението на Шимшир отговаря на действителността, особено що се отнася до организацията на преподаването на турски език. Дори през 1965 г. българският просветен министър се вижда принуден да поясни в едно указание организацията на преподаване в училища с турски ученици за учебната 1965/66 г. Там се казва, че преподаването на турски език в обособени класове или групи трябва да се провежда тогава, когато в един клас или в цялата начална, съотв. основна степен (1 до 4, съотв. 5 до 8 клас) се събират май-малко 15 ученици. На всеки 10 допълнителни ученици се създават нови паралелки, съотв. групи. В училища, посещавани само от турци, може да се преподават природонаучните предмети от 4-ти до 6-ти клас на турски език, ако има учители със съответните езикови познания. Естествено трябва да се намери и решение за българските ученици в смесените училища. За тях се образуват отделни класове, ако наброяват 10. Ако са по-малко, трябва да учат заедно с турските ученици, но се освобождават от часове по турски език. Самото преподаване на турски език се редуцира на два до четири часа седмично, както личи от едно пояснение към указанието.[2] Чрез определянето на минимален брой турски ученици може обаче да се получи така, че в някои етнически смесени райони въобще да не се налага повече преподаване на турски език. Трябва да отбележим освен това, че след пети клас се прибавя и изучаване на руски език, „за да могат нашите трудещи се да черпят своите знания направо от богатата съкровищница на великата съветска култура.“[3] Тук възниква въпросът, дали тъкмо въвеждането на един втори, много подобен на българския, език в основните училища не допринася за това, че познанията на турските ученици по български си остават ограничени.

Успоредно с обединението на училищата се ускорява и изграждането на общежития и интернати за турските ученици. Този процес започва още в началото на 50-те години, когато за две години са построени

1 Simsir: *The Turks*, p.200. Сравни също и Бейтуллов: *Културният възход*, стр. 222.

2 Указание за организиране на учебно-възпитателната работа през учебната 1965/66 година в общообразователните трудово-политехнически училища, в които се учат турчета, в: Бюлетин МНП 2 (1965) 7, стр. 8-9.

3 Генов: Братската дружба. стр. 51.

над 20 общежития за ученици.[1] Тяхното предназначение, според официалната версия, е да компенсират слабата посещаемост в училищата на турските деца. До края на 70-те години системата от интернати, общежития и занимални продължава да се изгражда. Накрая около една трета от всички турски ученици били обхванати в тези заведения.[2] По това време вече без заобикалки се признава, че целта на общежитията не е само в това да улеснят посещението на училищата. Открито се говори, че учениците трябва да се пращат в интернати, за да се отделят от тяхната социална среда, особено от семействата им, които „в някои случаи представляват сериозна опасност за възпитанието на подрастващите.“[3]

От тези думи става достатъчно ясно, че през 60-те години възпитателните и образователни институции се превръщат все повече в инструменти на асимилационната политика. Оттук вече остава да бъде направена много малка крачка към пълното премахване на преподаването на майчин език за турското малцинство в средата на 70-те години. Как точно протича това ограничаване, не може да се проследи на базата на използвания материал. Има обаче откъслечни сведения, които говорят за един постепенен процес.[4] За премахването на часовете по турски език сигурно играе важна роля общото изостряне на малцинствената политика, особено след февруарския пленум на ЦК на БКП по идеологическите въпроси от 1974 г. и форсираните усилия за създаване на „единна социалистическа нация“.

Образователната политика отбелязва някои успехи, що се отнася до задачата да се асимилират българските турци чрез преодоляване на социалните и в крайна сметка национални различия. Все пак, както се вижда от табл.16, ограничен остава броят на турските ученици, продължили образованието си в по-горна степен. Нещо повече, през 1975 г. турският още не е изместен от българския като език на общуване – в окръг Кърджали само 46,7% от турците посочват български като език за общуване. Тази цифра представлява голям напредък в очите на БКП, ако

1 Марков: Развитие на образованието, стр. 71.

2 Тахиров: Българските турци, стр. 161. Според други данни, делът на турците в интернатите и общежитията бил „двойно по-висок от техния дял в населението средно за страната.“ Виж Бейтуллов: *Културният възход,* стр. 213.

3 Тахиров, Ш.: Ролята на училището за приобщаване на турското население към българския народ в борбата за социализъм и комунизъм, в: Народна просвета 30 (1970) 3, стр. 57-62.

4 Например Бейтуллов: *Културният възход,* стр. 222.

се сравни с 1956 г., когато само 8,1% от турците ползват български в ежедневната си комуникация.[1] Въпреки това, поставената цел да се наложи един единен език като предпоставка за преодоляване на социалните и в крайна сметка национални различия, остава неизпълнена.

2.5.5 Емиграцията на българските турци след 1944 г.

Емиграцията на българските турци след 1944 г. протича в три фази, а именно през 1950/51 г., 1968-78 г., и след 1989 г. Трите вълни на емиграция имат различни причини и протичат по различен начин, затова ще бъдат разгледани поотделно. Последната емиграционна вълна от 1989 г. ще засегна накратко, тъй като политическите и социални причини вече бяха разгледани по-горе. Главният акцент при това пада върху демографските аспекти на този процес.

2.5.5.1 Емиграцията през 1950/51 г.: Прогонване или бягство?

Около година след решението на Политбюро да отстъпи пред засиленото желание за изселване сред части от турското население, ръководителят на турската дипломатическа мисия в София е повикан на 10.8.1950 г. в министерството на външните работи. Там на него му връчват нота, с която се съобщава на турското правителство, че 250 000 турци възнамеряват да емигрират от България в Турция в близките три месеца.[2]

До този момент турско-българският договор за уреждане на емиграцията от 1925 г.[3] до голяма степен се спазва: българските власти издават задгранични паспорти, турските представителства издават входни визи при условие, че има роднини или познати в Турция, готови да подпомагат финансово емиграцията и интеграцията; отношенията на собственост също са изяснени, макар тяхното уреждане да отнема в повечето случаи дълго време. В периода между 1944 и 1947 г. издаването на разрешения за напускане на страната е подчинено главно на Съюзническата контролна комисия (СКК), чийто дейност вече бе описана във връзка с емиграцията на българските евреи. В първата година след подписването на Парижкия мирен договор емиграцията на български тур-

1 Höpken: *Modernisierung und Nationalismus*, стр. 450.
2 Höpken: *Emigration und Integration*, стр. 359.
3 По-важните пасажи от текста на договора са публикувани в Simsir: *The Turks*, p.300 f.

ци е почти незабележима – става дума само за 35 човека. Още през 1949 г. обаче страната напускат над 1500 турци, предимно в посока Турция (табл.26). В българската нота турските власти се упрекват, че съзнателно протакали или отказвали издаването на визи. Особено консулствата в София, Бургас, Пловдив и Сталин (Варна) систематично забавяли с излишни проверки обработката на заявленията за виза.[1] В отговор на нотата, турското правителство упреква българската страна, че поставила ултиматум в разрез с международното право и подготвяла масово изгонване. Същевременно Анкара се позовава на конвенцията от 1925 г. и заявява, че при съществуващите условия не е възможно да се регулира емиграцията. Българското правителство отказва да води преговори по въпроса за поставения ултиматум от 3 месеца и започва усилено да изпраща емигранти към границата.[2]

През август 1950 г. 6000 турци напускат България в посока Турция, през септември техният брой вече е 7500 и докато цифрите непрекъснато нарастват, турските власти затварят на 7.10.1950 г. единствения граничен пропускателен пункт в Свиленград. Поводът е че българските власти – според турците без основание – издали паспорти на една група роми и ги пуснали да емигрират. Затова границата остава затворена до връщането на ромите обратно в България на 2 декември 1950 г. Затварянето на границата предизвиква гневната реакция на българската преса.[3] Според Хьопкен, на турското правителство просто било необходимо повече време, за да приеме емигрантите.[4] Затварянето на границата от турските власти дава обаче повече резултати отколкото призива към българското правителство да започне преговори по въпроса за издаване на изходни визи. В началото на декември 1950 г. българското правителство заявява готовност да издава изходни визи и да разреши

1 Отечествен фронт от 11.8.1950 г.

2 Höpken, W.: *Die Emigration von Türken aus Bulgarien. Historisches und Gegenwärtiges*, in: SOE 38 (1989) 10, стр. 628.

3 В партийния орган излизат много статии, в които турското правителство се обвинява, че е нарушило международното право и че пречи на международния железопътен транспорт. Пример за такава реакция е статията: „Отговорността на турското правителство“ в: Работническо дело от 18.10.1950 г. и „Турското правителство грубо нарушава международните правила за ж.п. движение“, в Работническо дело от 22.10.1950 г.

4 Höpken, W.: *Die Emigration von Türken*, стр. 629.

преминаването на границата само на граждани, които вече са получили валидна турска входна виза.[1]

Заради неотстъпчивата позиция на българското правителство в Свиленград продължават да пристигат бежанци и след повторното отваряне на границата през декември 21000 турци отпътуват за Турция. Преди това от българската страна на границата се събира огромен брой емигранти, които трябвало да нощуват във временни убежища, а част от тях – и под открито небе:

> *„В България Свиленград е използван като събирателен пункт от турците, които пътували за Турция с влак. В Свиленград убежищата са били дори по-претъпкани с хора, отколкото тези в Одрин. През зимата на 1950-1951 г. българските власти признават, че хората трябвало да живеят под открито небе, дори без палатки, като обвиняват за това турската страна, която отказвала да ги приеме на своя територия."*[2]

Големият брой емигранти, минаващи границата, се задържа и през първите месеци на 1951 г., като постепенно намалява на 2000-3000 месечно до следващото затваряне на границата от турските власти на 8 ноември 1951 г. (отново поводът е група роми с уж подправени паспорти). Този път обаче българското правителство прекратява емиграцията като престава да издава нови задгранични паспорти. В крайна сметка около 155 000 турци са напуснали страната, което прави почти една четвърт от цялото турско население в България. Спадът на броя на емигриращите след май 1951 г. до затварянето на границата свидетелства и за промененото виждане на българските власти по този въпрос. Според Хьопкен, причината за спирането на емиграционния поток е икономическа – българското селско стопанство и цигарената индустрия внезапно изпитват недостиг на работна сила, тъй като по-голямата част от турските емигранти, около 60%, е заета в селското стопанство.[3] В същото време спадът на цифрите корелира и с един политически процес, започнал с решение номер А 103 на Политбюро от 26.4.1951 г. С този документ

1 Höpken, W.: *Die Emigration von Türken*, стр. 629; виж също и Kostanick, Huey Louis: Turkish Resettlement of Bulgarian Turks 1950-1953, in: University of California Publikations in Geography, Vol. 8, Nr. 2, p. 107.

2 Kostanick: Resettlement, p. 110.

3 Höpken, W.: *Die Emigration von Türken*, стр. 633. Сравни също Höpken: *Emigration und Integration*, стр. 363.

партията сигнализира завой в отношението си към турското малцинство, както вече бе показано в общото изложение по-горе.

Месечното разпределение на броя на изселниците личи от табл.27; от регионалното разпределение може обаче също да бъдат направени някои, макар и по-общи, изводи. Таблица 29 показва, че броят на населението в някои окръзи през 1951 и 1952 г. намалява или стагнира в сравнение с 1950 г. Този феномен не се дължи във всички случаи на емиграцията на турците – например в окръг София, където стагнацията и последвалият спад на броя на населението са предизвикани на първо място от бягството на хората от селата в посока към столицата. Най-очевидни са демографските последици от емиграционната вълна в окръзите с висок дял на турско население, например Хасково и Шумен. Ако до 1950 г. тук се регистрира нарастване на броя на населението, то особено през 1951 г. се наблюдава силен спад, който обхваща 13000 души в окръг Шумен. Този драстичен спад не може дори да бъде изравнен в следващите години. По-различна е картината в окръг Хасково, където през 1951 г. населението намалява само с 5000 души в сравнение с предходната година. Там цифрите през следващите години се покачват отново, което вероятно се дължи на високия естествен прираст на жителите на града, но може да играе роля и засиленият приток на жители от вътрешността на страната. Що се отнася до намаляването на броя на населението в окръзите Търново, Плевен и Враца, то тук става дума както за следствие от емиграцията, така и за следствие от вътрешната миграция към по-развити индустриални региони. Ако погледнем на спада на населението между 1950 г. и 1952 г. още веднъж от регионална перспектива, то става ясно, че регионите с най-висок спад на населението се намират в северната половина на страната. Обратно, разположеният в югоизточната част на страната и граничещ с Турция и Гърция окръг Хасково е засегнат само временно. На този фон изглежда доста спорно да се твърди, че с изселването на турците държавното ръководство е преследвало (и постигнало) целта да запази националната сигурност, както може да се предположи от призива на Г. Димитров през 1948 г. Според мен, Хьопкен се доближава повече до реалността, когато пише, че при изселническата вълна от 1950/51 г. става дума както за изгонване, така и за бягство.[1] В северните част на страната натискът за емиграция сигурно е бил по-си-

1 Höpken: *Emigration und Integration*, стр. 361.

лен, защото там, както бе показано, колективизацията на селското стопанство се провежда доста по-бързо.

2.5.5.2 Емиграцията през 1969-1978 г.: Събиране на разделените семейства

Както вече споменах по-горе, желанието за емиграция сред турците в годините след първата изселническа вълна само отчасти намалява. Смяната на курса в малцинствената политика на БКП в края на 50-те години допринася за засилване на стремежа за емиграция така, както и приключването на колективизацията на селското стопанство, което съвпада по време със смяната на курса. Нещо повече, след внезапното затваряне на границата през 1951 г. остават известен брой желаещи да се изселят, които вече не могат да напуснат страната. След като първоначално българското правителство говори за близо 250000 души, а турските консулства в България издават до септември 212000 входни визи, то в страната трябва да са останали най-малко 70000 души, за които става невъзможно да отпътуват.[1] Освен това при внезапното затваряне на границата много семейства се разделят, така че още след края на първата изселническа вълна сред турското население отново се възбужда недоволство.

С връчване на една нота още през 1956 г. българското правителство предприема първи опит да дискутира отново изселническия въпрос с турското правителство. Турция също прави няколко предложения за преговори в края на 50-те и началото на 60-те години. Тези взаимни оферти обаче не се приемат от страните без някаква видима причина.[2] Макар че броят на лицата, които подават молби за визи в турските консулства, нараства на 380000 хиляди до януари 1964 г. (и щял да нарасне още, според Шимшир, дори до 400000, ако българските власти не се били намесили)[3], то двете държави приближават позициите си по този въпрос едва през 1966 г., когато българският външен министър Иван Башев посещава турския си колега Чаглаянгил и започва преговори за

1 Simsir: *The Turks*, p.246.

2 Höpken: Im Schatten der nationalen Frage: Die bulgarisch-türkischen Beziehungen, in: SOE 36 (1987) 2-3, стр. 89; за турските усилия подробно пише Simsir: *The Turks*, p.247 ff. Хьопкен с право подчертава, че и двете страни съответно премълчават усилията на другия за начало на диалог.

3 Simsir: *The Turks*, p.211.

евентуален изселнически договор.[1] Преговорите се оказват трудни, защото турската страна трябва да се съобрази с исканията на имигрантските организации на турци от България; те настояват в един меморандум за това, турското външно министерство да следва безкомпромисна линия спрямо България.[2]

Договорът „за изселването на български граждани с турски произход, чиито близки роднини са се изселили до 1952 г. в Турция“ се подписва на 22.3.1968 г. по време на едно официално посещение на Тодор Живков в Турция[3] и влиза в сила на 19 август 1969 г.[4] Кръгът от лица е ограничен до членовете на семейството – интересно е, че в тази връзка един западен историк като В. Хьопкен говори за едно „широко тълкуване“[5], докато бившият турски дипломат Н. Шимшир се оплаква от тесногръдото разбиране на „близкото родство“.[6] Както и да се коментира това, договорът обхваща съпрузи, родители, дядовци, баби, прабаби, прадядовци, деца и внуци с техните съпрузи, неженени братя и сестри, както и малолетни и пълнолетни деца на починали братя или сестри (член 1).[7] Изселването трябвало да протича в периода между месеците април и ноември и да завърши до 1978 г. Първоначално седмичният брой на изселниците не бивало „да надвишава 300“ (член 3), поради което оценките за очаквания краен брой варират между 25000 и 30000 души. Имайки предвид опита от предишната емиграционна вълна, сега вече се уреждат особено

1 Höpken: Im Schatten, стр. 90.

2 Simsir: *The Turks*, p. 252. Исканията на имигрантските организации имат на първо място материален характер, понеже българското правителство явно не е било склонно да разреши на емигрантите да изнесат от страната по-големи парични суми, получени от продажбата на недвижими имоти. Друго важно искане е да се остави възможност за изселване в бъдеще на всички български турци. В меморандума се казва: „(...) Ако не се включат в споразумението тези принципи, то ще стане ясно, че българите искат да изпратят без стотинка в джоба една малка група от нашите кръвни братя в нашата страна и да попарят всички надежди за емиграция в бъдеще на нашите кръвни братя, оставащи в България...“

3 Simsir: *The Turks*, p. 255. Шимшир сам е присъствал на подписването на договора от външните министри в качеството си на директор на отдел „Недвижимо имущество и малцинства“ към турското външно министерство.

4 Пълният текст на договора е отпечатан в Държавен вестник No. 82 от 21.10.1969 г.

5 Höpken: Im Schatten, стр. 90.

6 Simsir: *The Turks*, p. 253.

7 Държавен вестник No. 82 от 21.10.1969 г., стр. 1; Höpken: Im Schatten, стр. 90. При превода на текста, Хьопкен очевидно е допуснал грешка: вместо малолетни и пълнолетни деца, той пише легитимни и нелегитимни.

въпроси по ликвидиране на собственост (членове 10 и 11), пенсии и други осигуровки (членове 6, 7 и 8). Въпреки това изглежда че в хода на така уреденото с договора изселване често възникват трудности. Проблемите са свързани предимно с член 13, който трябвало да регламентира прехвърлянето на средствата, получени от продажбата на имоти: а именно, на изселниците не се разрешава да изнасят пари в наличност. Вместо това те можели да вземат със себе си вещи, придобити в България и разрешени за изнасяне. Точно тук обаче възниква проблем, защото явно няма точни указания, кои стоки могат да се изнасят. Така българските митнически власти конфискуват в много случаи имущество на преселниците.[1]

Събирането на разделените семейства се развива в първите години напълно задоволително, както двете страни констатират през 1973 г. и подчертават, че „ще предприемат всички необходими мерки за неговото по-нататъшно изпълнение“.[2] И все пак, макар че турската държава не е трябвало да поема големи финансови задължения – изселниците попадат в категорията на „независимите имигранти“, за чиято издръжка се грижат родините в Турция[3] – явно нейната готовност да поема нови заселници все повече намалява заради изострените икономически проблеми от средата на 70-те години. Затова двамата заместник-министри на външните работи се срещат през ноември 1977 г., за да обсъдят изпълнението на договора. На срещата българската страна настоява турските власти да обработват по-бързо молбите за входни визи. Освен това българското правителство постига увеличаване на седмичната квота от дотогава 300 на 1300 души месечно.[4] Около обстоятелствата по изтичане на договора през 1978 г. цари голяма бъркотия, както признава Хьопкен. Това се дължи на факта, че българите обявяват многократно след 1978 г., че договорът бил изтекъл и затова по-нататъшно изселване не се допуска. Турската страна обаче също многократно опровергава това изявле-

1 Simsir: *The Turks*, p. 261 f.

2 Цитат по Höpken: Im Schatten, стр. 91.

3 В Турция има няколко категории имигранти: бежанци, попадащи под условията на Женевската конвенция, бежанци извън обхвата на тази конвенция и имигранти от турски произход (за които обаче няма точно установени критерии). Последните, така наречени „национални имигранти“ се разделят на „независими“ и „държавно финансирани“ имигранти. Kirisci, K.: Refugees of Turkish Origin: Movement of „coerced immigrants“ to Turkey since 1945 (ръкопис, предстои да излезе в International Migrations) стр. 1 ff.

4 Höpken: Im Schatten, стр. 91.

ние като твърди, че българските власти били изразили готовност и след изтичане на споразумението да проявяват гъвкавост в отделни случаи по изселническия въпрос. В същото време Турция „повече или по-малко се съгласила“[1] с изтичането на договора, вероятно по вътрешнополитически причини.

За десетте години около 130000 турци се възползват от договора за събиране на разделените семейства. Разпределението на изселниците по години свидетелства за променливата готовност на Турция да приема емигранти. Според български данни, годишната емиграция се покачва от над 2500 (1969 г.) на 10000 (1970-1972 г.), за да спадне по-късно на 5300 (1973 г.), 1350 (1974 г.) и накрая 344 (1975 г.). Тук трябва обаче да отбележим, че в България след преброяването на населението през 1975 г. не се публикуват обособени данни по етнически категории. След срещата на заместник-министрите на външните работи броят на изселниците отново скокообразно нараства, както сочат турски източници: над 12000 през 1977 г. и в последната година на договора – още веднъж 61000 души.[2] Цифрата от 130000 емигранти, която между другото съвпада с турските данни, се появява в български публикации едва през 80-те години, и то във връзка с българо-турските спорове около смените на имената.[3]

2.5.5.3 „Голямата екскурзия“

Точно както първата изселническа вълна през 50-те години не успява да отслаби желанието за емиграция на голяма част от останалите в страната турци, така и след изтичането на договора за събиране на разделените семейства стремежът към изселване не изчезва. Тук няма да разглеждам причините, довели до последната изселническа вълна, попадаща в изследвания период от време и наречена в българската публицистика „голямата екскурзия“, понеже те вече бяха описани по-горе. Ще се спра главно на хода на събитията на емиграционната вълна и нейните демографски и икономически последици.

Както показах по-горе, този път емиграцията е предизвикана от протестите на турското малцинство срещу извършените смени на имената и забраната да се говори турски език на публични места. Известно

1 Пак там, стр. 92, 93.

2 Пак там, стр. 95, табл.3.

3 Пак там, стр. 91.

е, че една година по-рано първият партиен ръководител подхвърля идеята за преселване на отделни турски семейства от южните гранични райони. От този подход, който напомня за предложенията на Димитров от края на 40-те години, остава да бъде направена само една крачка, за да се стигне до плана за изселване. Вероятно партийното ръководство е имало предвид едно масово изселване на турците в Турция още в началото на протестите. В началото на май, само няколко седмици преди големите митинги, Тодор Живков бил заявил на заседание на Политбюро, че целта била да се изселят около 200000 души[1]. Понеже няма други доказателства за това твърдение, то следва да се тълкува със съответните уговорки. Вероятно обаче има връзка между това изказване на държавния глава и – неочакваното за обществеността – приемане на новият закон за задграничните паспорти на 10.5.1989 г.[2]

Първата реакция на властите при избухването на протестите е да екстрадират заподозрените организатори на съпротивата със самолет в Белград и Виена. Това решение било може би политически правилно, твърди едно социологическо изследване от онова време. Тъкмо преждевременното издаване на новите задгранични паспорти обаче се оказало причината за избухване на „масова изселническа психоза“. Тази акция на властите, за която все още не е ясно как е била съгласувана с официалните ведомства в София, предизвикала сред турското население чувството че ги гонят. И като последна причина студията назовава страха на населението, изненадано от внезапното отваряне на границата, че при решението за даване свобода на пътуванията може да се касае само за една временна мярка.[3]

Това, което в цитираната студия предпазливо се описва като „преждевременно издаване на задгранични паспорти“ при по-внимателно разглеждане често се оказва просто изгонване. Разкази на свидетели,

1 „(...) за да могат да се изселят максимален брой хора. Това е нашата крайна цел. Ние трябва да изселим най-малко 200000 души. Цифрите показват, че ако не го направим, България за няколко години рано или късно ще се превърне в един Кипър.“ Цитат по Димитрова, Д.: Турският печат за така наречения „Възродителен процес“, в: Етническата картина в България, София 1993 г., стр. 178.

2 Държавен вестник No. 38, 19.5.1989, стр. 1-2. Законът предвижда издаване на нови задгранични паспорти от 1 септември 1989 г. Текстът съдържа и един специален член, който може да бъде използван от властите като повод за издаване на извънредно разрешение за напускане на страната.

3 Етническият конфликт в България, стр. 23.

събрани от правозащитни организации в бежанските лагери в Турция, описват следната картина: непосредствено след протестните акции в края на май много от участниците са посетени вкъщи или на работните си места от милиционери. Властите нареждат на главите на семействата да се явят в много кратък срок (най-често между 24 и 48 часа) в паспортните отдели, за да вземат задграничните си паспорти. Ако засегнатите отказват да напуснат страната, те биват принудително закарани до границата. При тези обстоятелства мнозинството от насила превърналите се в емигранти хора могат да вземат със себе си само най-необходимите лични вещи.[1] Тук възниква въпросът, колко емигранти са изгонени от страната по такъв начин и дали властите действат на основата на някакви определени критерии. От публикуваните от Хелзинки Уоч доклади става ясно, че мнозинството от изселниците по един или друг начин са участвали в протестите или още преди това са питали властите за разрешение за напускане на страната. Авторът на доклада на Хелзинки Уоч признава, че е разпитвал предимно такива емигранти, в същото време подчертава обаче следното:

> *„Хелзинки Уоч вярва, че те (хората, които нито са протестирали, нито са подавали заявление за задграничен паспорт, бел. моя, УБ) са били и очевидно все още са карани да напуснат България при условия, нарушаващи техните човешки права. В частност, много от тези бежанци са:*
> *– напуснали страната без да имат достатъчно време за да организират пътуването;*
> *– били възпрепятствани да изнесат от страната известно количество от личната си собственост;*
> *– били разделени от членове на семейството си.*
> *В допълнение към това, Хелзинки Уоч смята, че значителна част от стотиците хиляди етнически турци, напуснали България вследствие на „Живковата политика от 29 май“, са били по същество принудени да се изселят, защото са им били отказвани техни основни човешки права.“*[2]

Затова не може да става и дума за „прибързано раздаване на паспорти“, ами за чиста проба прогонване, което предизвиква у голяма част от турското население панически страх от евентуално бързо „затваряне на

1 Destroying Ethnic Identity: The Expulsion, p.27 f.
2 Пак там, стр. 29.

вратите“. Впоследствие няма начин да се установи, колко от българските турци са били изгонени и колко са избягали в създалата се паника.

Последвалите събития се обозначават в българското изследване като „масова психоза“. В статията на Д. Димитрова, която всъщност има за цел да обобщи материалите в турската преса по „възродителния процес“[1], откриваме едно подробно описание на събитията в България след отварянето на границата: В продължение на една седмица след пристигането на първите изгонени в Турция турци на 30 май само в областта Разград една трета от всички турци подават молби за задгранични паспорти. Пред фотоателиетата се вият опашки от хора, чакащи да се снимат за паспорт; започва разпродажба на имуществото на българските турци, при което определени кръгове от българското население си осигуряват значителни печалби – например като изкупуват недвижими имоти за смешно ниски цени или като продават по спекулативно завишени цени станалите дефицитни автомобилни ремаркета и багажници. В някои селища се плячкосват напуснати къщи, другаде цели фабрики опустяват. В същото време българската телевизия показва филма „Време разделно“[2] и във всички медии се говори за 500-годишното робство. Ако съпоставим всички тези факти още веднъж, то става ясно, че не само турското население, но и цялата страна изпада в психоза.

Един доклад на Министерство на вътрешните работи от 8 юли 1989 г.[3] дава още подробности за ситуацията в България. В документа се твърди, че почти 122000 души са напуснали страната до този ден, в това число 38607 души от област Варна, 34415 – от област Разград, 12607 – от Бургас и 28777 – от Хасково. Често пъти избухвали протести пред общинските управления, защото властите не искали да издават готовите паспорти. Сред желаещите да отпътуват имало и помаци („хора, възстановили имената си през 70-те години“). Те искали да се изселят, защото техни роднини, живеещи в смесени бракове близо до Асеновград, вече успели да емигрират. Съобщава се и за арестуването на един шофьор на линей-

1 Димитрова: Турският печат, стр. 178.

2 Филмът описва османското господство в България – естествено, следвайки официалната партийна гледна точка.

3 Този документ явно е имал доста приключенска съдба. Докладът, разкъсан на части, бил открит в едно мазе. Текстът е подписан от вътрешния мнистър Георги Танев и е адресиран до Начо Папазов, председател на Цетралната контролно-ревизионна комисия на БКП: Информация относно обстановката в страната към 8 юли 1989 г., публикувана в: Права и свободи, No. 27, от 20.9.1991 г., стр. 8.

ка от Шумен, който превозвал хора до границата за огромната сума от 1500 лева на човек (тогавашна средна заплата за половин година).

При такива обстоятелства между средата на юни и затварянето на границата от Турция на 21 август ежедневно напускат страната от 2000 до 4000 души. Общият брой според български данни възлиза на над 300 000[1], турските източници се колебаят между 310 000 и 320 000 имигранти.[2] Около 50 000 от тези емигранти се връщат обратно в България след изтичане на тримесечния срок, за който е издадена визата. Една анкета на завърналите се показва, че повечето от тях не остават в Турция заради трудности по приспособяването, но също и заради икономическите проблеми в тази страна. Много от запитаните установили, че и в Турция тях ги посрещат не като турци, ами като „чужди“ и затова те преосмислили отново собствената си етническа идентичност.[3]

Ако искаме да опишем демографските последици от този емиграционен процес, се натъкваме на един проблем. Цифрите за населението в отделните общини според статистическите годишници в годините от 1988-ма до 1991-ва не показват съществени промени. Невероятно е да остане нерегистрирано едно такова изселване на най-малко 200 000 души нето, какъвто е случаят и при емиграцията през 1950/51 г. Това вероятно се дължи на факта, че данните в статистическите годишници се базират на цифри за предходни години, както и на данни от местните персонални регистри. И двата метода обаче не са годни да обхванат това мащабно преселение, понеже повечето емигранти въобще не са имали време да се отпишат от регистрите, както изисква законът. Резултатите от последното преброяване на населението през 1992 г. също отразяват недостатъчно ясно обхвата и регионалното разпределение на емиграцията. Таблица 30 показва разликата между двете последни преброявания. Този период от време – седем години – обаче е прекалено дълъг, за да опише демографските последици от изселническата вълна, която завършва само в течение на половин година. Обстоятелството, че растежът на населението при турците и при българите се различава съществено в предходните години, още повече усложнява задачата. Освен това, емиграцията не приключва със затварянето на границата от Турция на 21 август 1989 г., ами продължава и между 1990 и 1992 г., като точните

1 Етническият конфликт в България, стр. 296.

2 Димитрова: Турският печат, стр. 181.

3 Етническият конфликт в България, стр. 143.

размери на движението на населението не могат да се преценят. Интересното е че такива данни съществуват, но не се публикуват най-вероятно по политически причини. Б. Гюзелев, който е имал достъп до непубликуваните данни, пише, че от 1989 г. общо са емигрирали в Турция 345 000 турци, от тях само през 1989 г. – 218 000 (виж табл. 28).[1]

Въпреки всичко, от таблица 30 могат да се направят някои изводи. Вижда се, че има спад на населението между двете последни преброявания в почти всички бивши окръзи, но в онези от тях с компактно турско население спадът е особено висок. На челно място е окръг Кърджали, където през 1992 г. живее само около 71% от населението през 1985 г. Също и в окръзите Шумен и Разград се отбелязва спад на населението от над 13%, в североизточните окръзи Добрич, Русе, Силистра и Търговище, той е между 7 и 9%. Трябва обаче да се има предвид, че спадът на населението в тези окръзи може да се дължи и на други причини. Например на обстоятелството, че след 1989 г. някои от мерките за стимулиране на растежа в тези области (от рода на по-високите заплати) се прекратяват, така че известна част от командированите там специалисти отново се връщат на старите си адреси.

Изселването на трудови ресурси в такъв голям мащаб не може да не засегне тежко малка страна като България. Властите полагат усилия да осигурят поне прибирането на реколтата през това лято като възпрепятстват емигрирането на мъжката част от турското малцинство и като заместват липсващата работна ръка с бригади (попълвани и от армейски подразделения) от вътрешността на страната.[2] Въпреки това тези мерки повече не могат да спрат дезинтеграцията на икономиката на регионално равнище.[3] Икономическите трудности пораждат и напрежение между „българите с традиционни имена“ и турците, както свидетелства споменатият по-горе доклад на вътрешното министерство. Турците се упрекват в това, че просто обърнали гръб на привилегиите и доброто заплащане. Влошаването на отношенията между отделните части на на-

1 Gjuzelev: Minderheiten in Bulgarien, стр. 366 f.

2 Nelson, D.N.: Political Dynamics and the Bulgarian Military, Köln 1990 (Berichte des BIOst 43, 1990), стр. 17 f.

3 Höpken: *Emigration und Integration*, S.370. Още през октомври 1989 г. правителството приема постановление, което трябвало да компенсира отрицателните последици от миграцията чрез въвеждане на финансови стимули. Не е ясно обаче, дали това постановление изобщо вече е изиграло някаква роля. Държавен вестник No.78, 6.10.1989 г., стр. 1-3.

селението се вменява във вина на турците и още повече затруднява тяхното положение, макар че те всъщност искат да си останат в страната.[1]

В същото време обаче, изтичането на работна ръка изглежда не е засегнало някои промишлени предприятия така силно, както внушават цитираните от Хьопкен статии във вестник Нова светлина. Едно изследване в бившия окръг Търговище показва, че емиграционната вълна предизвикала по-скоро положителен ефект в отделни промишлени предприятия, колкото и цинично да звучи това. Така ръководствата на заводите били принудени да организират разделението на труда по-рационално и бил ликвидиран един съществуващ от дълго време порок – скритият излишък на работна сила. В изследването, проведено между септември и декември 1989 г., се казва следното:

> *„(...) Общо взето, икономическа ефективност се е повишила. Икономистът, обработващ получената информация от предприятията, ако не е запознат с другите обстоятелства, не би определил ситуацията като „екстремна“. (...) Всъщност, икономическият анализ на самата екстремна ситуация показва, че реакцията на стопанските ръководства спрямо рязкото намаляване на заетите в предприятията е била в някои случаи хипертрофирана, преувеличена. Онова, което главно е подействало върху ръководствата, е броят на напускащите. Но в повечето случаи това са били хора с невисока квалификация и заеманите от тях работни места обикновено са били „периферни“ по отношение на нормалното протичане на производствения процес. Поради това едва ли са могли да изиграят решаваща роля и в широки мащаби за цялата индустрия в общината. За това говори и допълнителният разчет, който бе извършен. Той показва, че скритият излишък от работна сила е бил приблизително равен на броя на напусналите до последното тримесечие на 1989 г.“*[2]

Горният цитат, както и цялостните резултати от изследването, хвърлят интересна светлина върху състоянието на регионалната икономика в България. Оказва се, че българските турци продължават да са по-лошо квалифицирани от мнозинството и именно затова могат да заемат само „периферни“ работни места – тяхното съкращаване води съответно до

1 Права и свободи, No. 27 от 20.9.1991 г., стр. 8.

2 Етническият конфликт, стр. 261.

повишаване на производителността. Прокламираните високи цели от миналите години – да се приближат турците към обществото на мнозинството и така да бъдат асимилирани посредством засилени образователни мерки и въвличане в промишлената сфера – явно имат само ограничен успех.

От друга страна икономическата криза след 1989 г. допълнително засилва желанието за емиграция на турците в България. В тази връзка Гюзелев изтъква, че именно предишната българска политика – да се индустриализират по политически съображения турските области – довежда до възникване на икономически неефективни предприятия. Тези заводи се закриват най-напред след 1990 г. и затова безработицата в съответните региони възлиза на около 40% при средна за страната – между 16 и 20%. Това от своя страна принуждава цели села да се изселят в Турция заедно с общинските съвети и кметовете, което пък дава основание на турското правителство да вземе мерки по ограничаване на имиграцията. Според непубликувани данни на Националния статистически институт, между 1990 и 1992 г. общо 125000 турци са се изселили в посока Турция. Емиграцията продължава и сега, макар днес изселниците да са принудени да пътуват за Турция като туристи.[1]

2.5.6 Смени на имената

Ако смяната на имената при ромите не среща видима съпротива, то помаците се съпротивляват срещу тази принудителна мярка, без обаче да могат да влияят върху политиката на БКП. Макар че вътре в партията се водят дискусии за смисъла и последиците от тази кампания, и до ден днешен има (неясно очертани) кръгове в нея, които одобряват старата малцинствена политика. Преименуването на 850 000 български турци обаче носи със себе си тежки последици не само за компартията, но и за цялата българска държава. Тъй като нито помаците, нито ромите разполагат с външен покровител, който да се опълчи на международната сцена срещу смяната на имената, тези асимилаторски кампании дълго време остават скрити за световната общественост. Едва смяната на имената на турското малцинство изважда на бял свят и предишните подобни акции и то предимно заради факта, че в лицето на съседна Турция

1 Gjuzelev: Minderheiten in Bulgarien, S. 366 f.

турското малцинство в България има една държава, която се застъпва за интересите на тази етническа група. Важна роля за оповестяването на евфемистично назования „възродителен процес“ изиграват организациите за защита на човешките права Амнести Интернешънъл и Хелзинки Уоч. Двете организации допринасят за относително доброто документиране на хода на кампанията, най-вече на базата на свидетелски разкази. В същото време обаче, в тези документи има доста неточности, което прави необходимо да се реконструират още веднъж събитията в светлината на някои по- нови публикации и на собствени интервюта, без да претендирам с това за представителност на резултатите. Особено внимание ще отделя на въпроса за отговорността и причините, времевия интервал и регионалните различия при провеждане на преименуването. В края на главата ще разгледам накратко някои по-нови български оценки на тази мярка.

Досега се приема, че същинската кампания по смяна на имената започва в края на 1984 г. и през март 1985 г. се обявява нейният успешен завършек.[1] Това твърдение се крепи най-вече на разкази на свидетели, успели да избягат, но също и на изказвания на висши партийни функционери в българската преса след края на кампанията. Един от тях, членът на Политбюро Милко Балев, вече бе цитиран да казва във вестник Хасковска трибуна, че акцията е проведена от „края на 1984 до началото на 1985 г.“ Понякога се обръща внимание на обстоятелството, че преименуване на български турци е имало и преди този период – най-вече в хода на преименуването при помаците през 70-те и при ромите – в началото на 80-те години.[2] Шимшир пише по този повод следното:

> *„През лятото на 1984 г. имената на някои малки турски общности като татарите и алевитите били сменени насилствено. Тези общности също са били принудени да приемат български имена. И накрая българите атакували директно широките турски маси. Едва тогава маската е свалена и Турция видя лицето на българската си съседка!“*[3]

1 Например в *Amnesty International: Bulgaria. Imprisonment of Ethnic Turks*, p.7.

2 Някои турски автори говорят за над 200000 турци, чиито имена били сменени в хода на вълната на преименуване сред помаците, и за над 100000 турци, преименувани по време на кампанията срещу ромите между 1981 и 1983 г. Например у Simsir: *The Turks*, p.274 f. Тези цифри обаче изглеждат твърде преувеличени.

3 Simsir: *The Turks*, p.275 f.

Още по-назад във времето изтегля началото на преименуването сред турското население Хусеин Мемишоглу. Според неговата версия, решението за това било взето от Политбюро през май 1989 г., без да посочва обаче доказателства за твърдението си.[1] Макар всички досега известни източници на информации да сочат, че е слабо вероятно Политбюро да е направило тази стъпка през май 1989 г., все пак има някои улики в полза на обстоятелството, че преименуването е започнало още през лятото на 1989 г. Така предполага С. Трьобст, позовавайки се на едно емигрантско списание.[2] До същото заключение водят думите на един турчин от едно село близо до Крумовград, който казва, че акциите почнали „първо по гръцката граница, където хората нямат възможност да избягат."[3]

Същият човек подчертава, че в неговото село най-напред си сменили имената кметът и партийните членове, преди още да почне същинската акция, но хората узнали за това едва по-късно. Жителите на селото чули за преименуванията в селищата близо до границата и започнали вечер да организират дежурство, защото милиционерите обикновено нахълтвали нощно време в селата, за да са сигурни, че ще заварят хората по домовете. Реакцията на населението била естествена – когато моторизираните милиционерски команди пристигали, селяните напускали къщите си и прекарвали остатъка от нощта в околните гори. Тази тактика дълго време давала добър резултат до момента, когато есенните нощи застудели, а милиционерите от своя страна сменили тактиката и вече пристигали в селата през деня. Подобни сведения дава и интервюто с един възрастен турски тютюнопроизводител от същото село.[4]

Без да надценявам значението на тези информации, все пак изглежда че е имало опити за провеждане на преименувания (поне в гореспоменатата област) и че се е стигало до употреба на сила още преди голямата вълна. След както тези първи предпазливи опити преминали успешно и властите променили тактиката си, кампанията по преиме-

1 Мемишоглу очевидно знае какво говори, когато казва, че след това решение турските интелектуалци били поставени под наблюдение – нали той самият преди да се изсели в Турция е бил доцент по история в Софийския университет, където със старото си име Юсеин Мемишев публикува редица книги върху историята на турците в България.

2 Baest: Neues von der „einheitlichen sozialistischen Nation", стр. 104 f.

3 Интервю на автора с един електротехник от с. Багрилци, община Крумовград, на 4 април 1995 г.

4 Интервю на автора с един тютюнопроизводител от с. Багрилци, община Крумовград, на 7 април 1995 г.

нуване в тогавашния окръг Кърджали се развихря с пълна сила в късната есен на 1984 г. Отлагането до есента може да се дължи и на факта, че партията не искала да помрачи честването на 40- годишния юбилей на Народна Република България на 9 септември с нежелани „странични ефекти (от рода на реакции на чуждестранната преса вследствие на турски протести).“[1] Още на 30 август 1984 г. почти в едно и също време избухват две бомби, едната на гарата в Пловдив, другата – на летището във Варна, и то точно в деня, когато в двата града трябвало да дойде на посещение Тодор Живков. Още тогава у някои западни наблюдатели възниква подозрението, че бомбените атентати може да са свързани с изострянето на асимилационната политика на българското правителство спрямо турското малцинство. Свидетели разказват също, че след тези произшествия мерките за сигурност в цялата страна се засилват, което предизвиква едно почти параноично настроение.[2] След като през март 1985 г. близо до София избухва още една бомба, този път в един препълнен железопътен вагон, при което има много убити жертви, правителството форсира законодателни мерки за борба с тероризма.[3] От разказа на един служител на МВР – участник в разследването, става ясно, че следствието от самото начало се концентрира върху турското население. След дълго разследване, опиращо се и на анонимни писма, чак през есента на 1988 г. са заловени трима турци от района на Бургас, които са обвинени за извършените атентати, осъдени са на смърт и са разстреляни. Макар и с известни уговорки, сведенията в този източник изглеждат достоверни.[4] Значението на тази поредица от атентати, според мен, не бива обаче да се надценява.

1 Baest: Neues von der „einheitlichen sozialistischen Nation“, стр. 105.

2 Nikolaev, R. u. G. S.: Mysterious Bombings, in: Mastny, V. (Hg.): Soviet / East European Survey 1984-1985. Selected Research and Analysis from Radio Free Europe/Radio Liberty, Durham 1986, p.185-187. Baest: Neues von der „einheitlichen sozialistischen Nation“, стр. 105 f. споменава за още няколко атентата в Бургас, Шумен, Търговище и Русе, за които обаче не са намерени доказателства.

3 Nikolaev, R. u. G. S.: Mysterious Bombings, p.186.

4 Сотиров: Турските терористи. Виж също и разказа на един друг бивш сътрудник на тайните служби – Тепешанов, Ч.: Отровата. Документални записки, София 1993 г., стр. 132 f. Една различна интерпретация на причините за бомбените атентати се намира у Poulton: *The Balkans*, p.148 f. Според него, в основата на атентатите лежат антикомунистически мотиви. Това личало от разпространените по същото време листовки с надпис: „40 години – 40 бомби“ – има се предвид предстоящото честване на 40-годишния юбилей на НРБ.

Една пълна реконструкция на същинската кампания все още не е възможна заради оскъдните материали по въпроса, публикувани досега. Най-добре може да се проследят събитията като се опишат избухналите протести по този повод. Първите демонстрации се провеждат в края на декември 1984 г. в Бенковски, Кърджали, Момчилград[1], Джебел, Ардино и Крумовград и почти без изключение са разгонени с въоръжена сила, има много ранени и убити.[2] Телефоните в засегнатите области са прекъснати, всякакво придвижване (включително и между селата) е забранено. По-нататък органите на властта прилагат старата тактика, изпробвана още във връзка с преименуването на помаците: селата се обкръжават, къщите се претърсват, хората са принуждавани да се подписват под заявления за смяна на имената.[3]

От цитирания вече отчет на Георги Атанасов става ясно, че смените на имената в този регион в значителна степен са форсирани от тамошния първи секретар на окръжния партиен комитет и по-късен вътрешен министър Георги Танев. Атанасов подчертава, че исторически и етнографски изследвания били доказали българския произход на населението в общините Джебел, Крумовград и Момчилград. Ролята на Танев е описана по следния начин:

> *„Всичко това [историческите проучвания] водеше и не можеше да не доведе до преосмисляне на собственото минало от всеки гражданин, до свободно изразена воля от трудещите се да заменят своите турско-арабските имена с български.*

Разбира се, това не беше стихиен, а организиран процес, който се съпровождаше с непрестанна и целенасочена политическа и организаторска работа на окръжния и общинските комитети на партията под ръководството лично на първия секретар на окръжния комитет другаря Георги Танев. (...)

Под въздействие на обстановката в Кърджалийски окръг в редица други окръзи се създадоха допълнителни възможности не само да се

1 За митингите в Момчилград виж Саид, А.: *Сломиха хората от Момчилград*, в: Права и свободи, No. 8 от 15.4.1991 г., стр. 13. Там властите реагират с танкове и изстрели на демонстрациите.

2 Poulton: *The Balkans*, p.139; Memisoglu: Bulgarian Oppression, p. 27.

3 Впечатляващо е описанието на един тогавашен турски член на българския парламент, отпечатано в: Poulton: *The Balkans*, p. 144 f.

разгърне, а по същество и да завърши замяната на турско-арабските имена с български.

Към 14 януари са възстановени българските имена на над 310 хил. души – от които в Кърджалийски окръг – 214 хил.; в Хасковски окръг – 41 хил.; в Пловдивски окръг – 22 хил.; в Пазарджишки окръг – 5 хил.; в Силистренски окръг – 350 хил.; в Старозагорски окръг – 11 хил.; в Бургаски окръг – 9 хил.; в Благоевградски окръг – 3 хил. Във всички тези окръзи /с изключение на Силистра и Бургас/ по същество се създаде нова обстановка – завърши замяната на имената на гражданите в съответствие с техния български родов корен."

Наред с Танев, Атанасов назовава и други отговорни органи и участници в събитията, без обаче да споменава други конкретни имена:

> *„(...) Този успех се определя и от обстоятелството, че замяната на имената се извърши на основата на широка организаторска и политическа работа от окръжните комитети на БКП, лично от техните първи секретари. Особено активно и с високо чувство на отговорност действаха и органите на Министерството на вътрешните работи."*[1]

Интересно е, че в доклада си Атанасов не споменава окръзите от Лудогорието (Шумен, Разград, Търговище). Причината за този пропуск не става ясна и от изказването на Живков на същата среща, макар държавният глава да споменава тези окръзи:

> *„Какво остава? Остава Делиорман, целият Разградски окръг, Шуменски окръг, с изключение на тази част, за която се говори. Там въобще не бива да се поставя въпросът да се подменят имената, само който желае, доброволно, без абсолютно никаква акция. (...)*
> *Разбира се, сред това население трябва да се работи. Главната пречка в бъдеще ще бъдат българите, а не това население. (...) Въпросът е как да пречупим нашите кадри да разберат, че това са техни братя и сестри. Трябва коренно да се измени отношението към тези хора. Кърджали е една поука. В Кърджали не отидоха ръководители от центъра или българското национално съзнание, да променят имената, извършиха го местните кадри. Такава обстановка трябва да се създаде навсякъде.*

1 Права и свободи, No. 5, от 18.3.1991 г., стр. 12. За ролята на Г. Танев виж също и Lilov: Report, p. 12 f.

Какво ще правим с Делиормана, с Шуменско? Сега не бива да се занимаваме с този въпрос, той отпада.“[1]

Напълно възможно е, съпротивата на тамошните партийни кадри да е предизвикала отлагане на преименуването в Делиормана/Лудогорието. По-нататък в доклада си първият партиен ръководител още веднъж предупреждава, да не се провокират сблъсъци. Смяната на имената трябвало да се превърне в един „празник на освобождението на това население от турско робство“.[2] Самото турско население обаче явно има друго мнение, защото със започването на преименуването в северните области и там се формира съпротива срещу властите. Още на същия ден, в който Живков и Атанасов се съветват с окръжните секретари, се стига до нови сблъсъци, този път в малкото градче Ябланово в източна Стара Планина (между Котел и Шумен). Както през 60-те години в Благоевградски окръг, и тук жителите научават за предстоящите смени на имената и блокират пътищата, за да не допуснат милиционерите. Едва след тридневни безуспешни преговори и намесата на танкове на четвъртия ден, блокадата е свалена. Над 30 души били убити в стълкновенията.[3]

От разговори на автора с пострадали по време на кампанията става ясно, че не винаги смяната на имената трябвало да се налага с въоръжена сила. Редица преименувания – особено сред по-възрастни хора – са провеждани в хода на редовната смяна на паспортите.[4] Акцията по смяна на паспортите започва още в началото на 80-те години и трябвало да приключи до края на 1985 г. Изглежда че няма причинна връзка между началото на преименуването на турското малцинство и смяната на личните паспорти. Други анкетирани си спомнят, че са били поканени да се явят в управлението на общината, за да подпишат съответните документи. Понеже те вече били чули от роднини и познати за сблъсъците и бруталните стълкновения, не оказали никаква съпротива.[5]

Относно края на кампанията, наречена впоследствие „възродителен процес“, в литературата явно цари единомислие. Най-общо се приема,

1 Права и свободи, No. 8, от 15.4.1991 г.

2 Пак там.

3 Poulton: *The Balkans*, p.140 f.

4 Интервю на автора с един строителен инженер от Казанлък на 29.12.1994 г., който по време на преименуването през 1984 г. е бил 64-годишен.

5 Така например свидетелства една работничка от село Крън близо до Казанлък, която разказва за нощни посещения от органите за сигурност, но самата тя била поканена да се яви в общината. Интервю на автора на 9.1.1995 г.

че краят настъпва през март 1985 г., тоест момента, когато Милко Балев и други висши партийни функционери излизат пред обществеността и се мъчат да представят смените на имената като доброволен акт. По това време обаче и на ръководителите на партията трябва да е станало ясно, че кампанията в никой случай не постига желания ефект, а именно, турците да възприемат едно българско национално съзнание. Много повече тя предизвиква засилването на турската етничност. Това затвърждаване на етничността вследствие на повишения асимилационен натиск намира израз и в по-радикалните форми на съпротива срещу държавната политика.

Накрая ще разгледам значението на кампанията по смяна на имената за политическата дискусия след рухването на стария режим на базата на някои по-нови български интерпретации на отговорността и причините, довели до тази асимилаторска мярка. Стоян Михайлов, тогава секретар на ЦК и отговарящ за пропагандата и малцинствената политика, разпространява версията, че той лично научил за започването на акцията едва на едно заседание на ЦК в края на ноември /началото на декември 1984 г., защото решението за нея било взето в най-тясното обкръжение на Тодор Живков.[1] Позовавайки се на „информирани кръгове“, Трифонов обаче смята, че Михайлов е знаел за подготвеното преименуване. И той е на мнение, че отговорността носят няколко високопоставени партийни лидери – освен Живков, тогавашният министър на вътрешните работи Димимтър Стоянов, по-сетнешният министър-председател Георги Атанасов, членът на Политбюро Милко Балев, но също и тогавашният външен министър и по-късно наследник на Живков Петър Младенов.[2] Тези „конспиративни теории“ не могат обаче да отговорят на следния въпрос: как е възможно един толкова малък кръг хора да заповяда една акция, в хода на която са засегнати близо 850000 души и която изисква огромни разходи и усилия от страна на администрацията и органите на реда. Дори ако версията за заговор на няколко души от непосредственото обкръжение на Живков се допълни

1 Михайлов: *Възрожденският процес*, стр. 268.

2 Трифонов: *Строго поверително!*, в: Поглед, No. 20, от 20.5.1991 г., стр. 10. След 1990 г., когато Живков е обвиняем и по делото за асимилационната кампания, се стига до взаимно прехвърляне на вината между споменатите партийни дейци. Особено интересно в това отношение е изявлението на тогавашния вътрешен министър, че мълчанието на съветското ръководство относно преименуването било тълкувано като съгласие. Виж Poulton: *The Balkans*, p. 166 f.

с изтъкване на ролята на окръжните секретари (както прави Атанасов), то тя пак остава неправдоподобна. Интересно е и обстоятелството, че тезата за Тодор Живков като главен виновник, е формулирана от самата партия в края на 1989 г., както личи от цитирания по-горе доклад на Лилов. Много вероятно е, в случая да става дума за една тактика за запазване на властта. Лилов обвинява също и окръжния секретар на партията в Кърджали Танев, както и органите на МВР.[1] Затова пък бившият главен идеолог на БКП освобождава от всякаква отговорност армията. От сведенията на правозащитните организации обаче е добре известно участието на армейски подразделения в провеждането на акцията.

На конспиративната теория се противопоставят разсъжденията на един от „духовните отци“ на кампанията по преименуване и бивш сътрудник на дъщерята на Живков Людмила, Орлин Загоров. В една по-нова публикация той за пореден път защитава провеждането на кампанията и твърди, че една бавна асимилация била толкова невъзможна, колкото и индивидуалното решение на отделните граждани да сменят имената си, понеже етническата общност веднага би упражнила натиск върху тях. Въпреки това, между 1980 и 1984 г. имало силен натиск върху властите в района на Кърджали от страна на хора, които вече си били сменили имената. Затова ръководните кадри по места решили да приключат акцията колкото си може по-бързо. Този натиск „отдолу“ накарал Политбюро да проведе всеобхватни смени на имената, за да охлади възникналите етнически напрежения.[2] Тази версия освен че изцяло оневинява същността на процеса на преименуване, съдържа и едно скрито, но неправдоподобно приписване на вина върху помаците и ромите.

В обозримо бъдеще едва ли ще може да се разкрият и обяснят окончателно начините за вземане на решение и пътищата, довели до този толкова важен момент в най-новата българска история, тъй като следственото дело срещу някои участници (Тодор Живков е главен обвиняем) още не е завършило. Краят на делото не се очаква скоро. Остава да се надяваме, че българските власти един ден ще се решат да отворят съдебните протоколи за изследователска работа.

1 Lilov: Report, p. 12.

2 Загоров, О.: Възродителният процес, София 1993 г., стр. 48 f.

3 Обобщение

В края на тази работа ще се опитам да представя още веднъж най-важните механизми, определящи системата на българската малцинствена политика. Става дума именно за система, защото държавата не преследва единна политика спрямо различните групи от населението, и защото описаните дотук мероприятия – поне отчасти – взаимно се обуславят. При това мерките, като например смените на имената, могат сами по себе си и да съвпадат. Различното време на провеждане на идентични мероприятия предполага очевидно и различни причини.

Най-напред ще скицирам още веднъж смените на курса, които извършва БКП в изследвания период, и вероятните причини за тях. Първата смяна на курса е извършена през 1948 г. Преди това БКП, намирайки се в несигурна властова позиция в рамките на Отечествения фронт, залага на това, посредством отстъпки да спечели малцинствата на своя страна. Отстъпките обхващат предимно образователната сфера. В някои случаи, например при ромите и до известна степен и при помаците, отстъпките стигат дори до насърчаване на етничността на тези групи. През 1947 г. тази политика, зависеща в някаква степен и от заплануваната федерация между Югославия и България, намира израз и в приетата нова конституция, където на малцинствата се гарантират значителни права в културната област. През декември 1948 г. на своя 5-ти конгрес БКП взема решение да засили привличането на малцинствата в изграждането на социализма. Същинската промяна в курса на партията настъпва обаче още по-рано, на 14. Пленум на ЦК на 4 януари същата година. На пленума се разгаря гореща дискусия върху решенията на първата конференция на Коминформбюро за оценката на досегашната политика на БКП. Попадналият под силен натиск Георги Димитров явно съзнателно се хваща за малцинствения въпрос, за да засили своята позиция. Мерките за преселване, за които настоява Димитров, засягат част от помаците, преди всичко обаче те подготвят почвата за емиграцията на българските турци през 1950/51 г., и то не само от граничните райони, както първоначално се планира, но и от северните области, заселени с турци. Регистрирането

на над 100 000 помаци, татари и роми като „турци“ малко преди да почне емиграционната вълна, подсказва,, че изселването е било замислено в много по-голям мащаб, отколкото се предполага досега.

Втората промяна в курса настъпва през 1951 г. В края на април ЦК на БКП, изправен пред икономически трудности, появили се след емиграцията, взема решение да отслаби линията спрямо малцинствата. Тази либерализация – доколкото може да става дума за това във време на полицейски терор и чистки – обхваща предимно културната политика спрямо турците. Доколко и другите малцинства се възползват от нея, трудно може да се прецени. Още от август 1951 г. в партията се дискутира една друга линия спрямо помаците, която изхожда от идеята да се докаже българският етнически произход на тази част от населението. С връщането към една идеология, възникнала още преди 1944 г. в средата на организацията Родина, БКП иска да попречи на сближаването между турци и помаци. Един от представителите на тази линия изглежда е бил и Тодор Живков, защото тя се превръща в официална доктрина едва след като той се закрепва на върха на партията и държавата в началото на 60-те години. В началото на 50-те години за първи път се проявява дилемата, в която се оказва БКП: Докато партията привилегирова по един или друг начин турското малцинство, това кара и другите малцинства да се опитват да получат достъп до привилегиите. За целта те се сближават с предпочитаната група от населението, а не с българското мнозинство, понеже това не им предлага никакви непосредствени облаги.

Следващата стъпка, предизвикала дълбоки промени в живота на малцинствата, е извършена през 1958 г. Това не значи, че и преди това в ръководството на БКП не се водят дискусии за по-нататъшното развитие на малцинствената политика. Новият реформаторски подход обаче показва въздействието си през 1958 г., когато първо турското население, а после и ромите застават в центъра на интереса: Културната „автономия“ на турското малцинство силно се ограничава чрез сливането на дотогава самостоятелните турски училища с български; последните роми, водещи чергарски начин на живот са принудени да се заселят постоянно. При тази обхватна смяна на курса си взаимодействат различни фактори. От една страна БКП трябва да мобилизира обществото, за да осъществи най-после приетата още на Априлския пленум 1956 г. програма за индустриализация. Една от причините за отлагането на програмата се крие във факта, че колективизацията на селскостопанските предприя-

тия се извършва значително по-бавно в регионите с висок дял на турско население, отколкото средните темпове за страната. Това закъснение сигурно е играло роля и при отлагането на заплануваните промени в малцинствената политика. Приключването на колективизацията в мюсюлманските селища отбелязва и преломния момент в малцинствената политика. От друга страна, именно колективизацията освобождава много работна сила, която трябва да се включи в изграждането на нови промишлени предприятия. Това обстоятелство кара правителството да проведе реформи и в образователната политика, защото работниците от селското стопанство са прекалено лошо квалифицирани, за да могат да се интегрират бързо в индустриалното производство. И накрая идва значението на последния фактор – одобрената през 1958 г. реформа на образователното дело в Съветския съюз. Така на БКП се удава възможност да приложи в България започналото в Съветския съюз ограничаване на преподаването на майчин език. Засегнато от тази мярка е турското малцинство, което единствено все още се обучава на майчин език.

Заселването на чергаруващите ромски общности може обаче само отчасти да се обясни с горните фактори. Привличането на ромите към общата социална мобилизация в рамките на „големия скок“ изисква чергаруващите групи да изоставят техния смятан за изостанал начин на живот и да се приспособят към новите времена. Тъй като образователното ниво на ромите е по-ниско от това на турците, явно БКП не намира друго решение за тях освен да ги интегрира в селското стопанство.

През 1962 г. партийното ръководство обръща по-голямо внимание на нетурските ислямски малцинства – роми, помаци и татари. Целта е да се попречи на тези групи те да се сближат с турското малцинство и по такъв начин да бъдат асимилирани от него. Тази тактика трябва да се разглежда във връзка с увеличения емиграционен натиск сред турското население, намерил израз в щурмуването на дипломатическите представителства на Република Турция в България. От своя страна засиленият стремеж към изселване сред българските турци е предизвикан от рязкото затваряне на границата през 1951 г. и промените през 1958 г. Чрез тактиката „разделяй и владей“ сега трябва да се попречи на помаците, ромите или татарите да поискат входна виза за Турция. През 1964 г., когато напливът от заявления за визи в консулствата достига своя връх, тази тактика има драматични последици: прави се опит, вече „доказаната“ българска етничност на помаците да се манифестира и пред външния

свят с помощта на принудителни преименувания. Засегнатите получават нови паспорти с неислямски, съотв. нетурски имена с една съвсем банална цел: по такъв начин се спира достъпа на така „българизираните“ помаци към дипломатическите представителства на Турция – и то от самите служители в консулствата. Тъй като помаците обаче се противопоставят на преименуването, БКП се вижда принудена да върне старите имена и да успокои населението с нови отстъпки. Отстъпките се изразяват предимно в допълнително финансиране на икономиката. От това печелят не само помаците, но и турското население, понеже и тяхното желание за емиграция трябвало да бъде омекотено. На този фон може да се разбере стратегията на БКП, която демонстрира специалните си грижи за турското малцинство, докато в същото време представя емиграцията за невъзможна, като води обаче преговори с турското правителство относно евентуално споразумение за регулиране на емиграцията.

Когато през 1969 г. българското правителство сключва с Турция договор за събирането на разделените семейства, процесите от началото на 60-те години се повтарят – от една страна, част от турското население се изселва, от друга, се упражнява натиск върху помаците да сменят имената си. Съществуващите и без друго тенденции към асимилация спрямо всички малцинства се засилват след приемането на новата конституция, и особено – след новата програма на партията през 1971 г. По време на втората кампания за преименуване сред помаците в началото на 70-те години отново избухват протести, но този път старите имена не се връщат. Ромите мюсюлмани стават заедно с помаците жертви на акции по преименуване, понеже и при тях БКП констатира подозрителния стремеж да се домогват до статуса на турците. Въпреки това в литературата не се срещат никакви сведения за съпротива от страна на ромите. Безропотното приемане на административните мерки от това население може би се дължи на факта, че ромите нямат чувство за общност, надхвърлящо един тесен кръг от хора. Освен това, демонстрираната готовност за асимилация отдавна е станала част от тяхната стратегия за оцеляване. Все пак поради „натрапчивото“ им присъствие в обществото българските власти провеждат специални мероприятия, например като изграждат специализирани училища за ромите или пък като заличават ромски квартали.

След изтичане на турско-българския договор за събиране на разделените семейства през 1978 г. БКП е изправена на кръстопът. Въпреки че

разрешава на около 130000 турци да емигрират, тя не успява да премахне желанието за изселване сред останалата част от това население. Социалните проблеми на ромите също не са преодолени. Нито пък помаците развиват след смяната на имената им българско национално съзнание. Тогава ръководството на партията изглежда решава да продължи асимилацията предимно с мерки по модернизация. Въпреки че успехите в някои сфери като образованието например, са многообещаващи, в много други области малцинствата все още изостават от развитието на цялото население. Данните за раждаемостта, за професионалната и социална структура, както и броят на завършилите висши учебни заведения от редиците на малцинствата, продължават да се различават съществено от съответните стойности за мнозинството.

Как се стига до последния обрат в малцинствената политика и какви решения водят до трагичните събития от края на 1984 и началото на 1985 г., ще може да се разбере окончателно едва след като се отворят архивите и съдебните протоколи. Очевидно е обаче, че по този начин БКП стига до задънена улица, откъдето дори свалянето на нейния генерален секретар Тодор Живков през есента на 1989 г. вече не може да я измъкне. Прекалено силно е отчуждението не само между малцинствата и партията, но и сред самото общество. Макар че именно протестите на турското малцинство в крайна сметка предизвикват отварянето на границите през май 1989 г., впоследствие не само партията, но и части от българското население се обръщат против турците, които години наред „злоупотребявали“ с привилегиите си и сега неблагодарно обръщали гръб на родината си. Едва в хода на демократизацията след 1990 г. напрежението донякъде се успокоява.

Смените на имената на членовете на българските малцинства имат наред с горепосочените, прагматични цели също и един по-дълбок смисъл. Общо взето, смени на имената служат за това, да се прекъсне една традиция или едно историческо наследство. Преименуванията на селища и улици са обичайна практика в България от създаването на модерната държава в края на 19. век, която между другото в голяма степен зависи от господстващата в момента идеология. До втората световна война тези преименувания трябва на първо място да ликвидират османското наследство. Те са елемент от мащабното де-османизиране на българското общество, което се отразява и във външния вид на много селища.

Османизирането засяга също и населението. По време на Балканските войни 1912/1913 г. за първи път принудително се покръстват части от ислямското население. Особено силно засегнато от това покръстване е помашкото население по гръцко-българската граница. По такъв начин българоезичното, но мюсюлманско население трябвало да възприеме вторият важен атрибут на българската националност, а именно православно-християнското вероизповедание. С покръстването новите християни получават и християнски имена, с което се премахва един външен отличителен белег между християни и мюсюлмани. При това отменянето на покръстванията винаги било част от политическите сметки на съответните управляващи, ако искали да си осигурят поддръжката на помаците. Така постъпва правителството на Радославов след Балканските войни, а след Втората световна война – и правителството на Отечествения фронт.

По време на комунистическото господство смените на имената преследват различни цели. Както подчертах по-горе, те трябвало най-напред да попречат на ромите и помаците да се ориентират към турското малцинство. При помаците тази линия е свързана с аргумента, че смените на имената възстановявали „историческата истина“, и така помаците се връщали в лоното на българската нация, което те били напуснали преди няколко столетия с обръщането си към исляма – принудително или доброволно. Фактът, че подобен аргумент никога не е споменаван при преименуването на ромите, прави въпросната обосновка още по-неправдоподобна.

Когато по-късно турското малцинство става жертва на преименуването, отново целта е да се проведе една политика на „разделяй и владей“. Сега трябва да се прекъсне връзката между турците в България и турците в Турция. Теоретичните усуквания, предприети в края на преименуването, са толкова големи и поради това, че турското население на страната още преди войната развива едно силно изразено „турско национално съзнание“. Това съзнание се затвърждава още повече от роднинските връзки в съседна Турция. Освен това БКП се надява, че чрез преименуването и турското малцинство ще се влее в българската нация. Надеждите обаче остават излъгани.

На пръв поглед изглежда че с мерките за модернизация, разгледани в тази работа, БКП се придържа към една последователна линия, тоест, мерките очевидно се прилагат спрямо всички малцинства с една и

съща цел. Колкото повече различните модернизационни мероприятия допринасят за приближаването на жизнения стандарт на малцинствата, тяхното образователно ниво, социална и професионална структура, към средните за страната, толкова по-силна е надеждата на компартията, че етническите и религиозни различия ще загубят своето значение. При по-внимателно разглеждане на отделните, описани по-горе, сфери, се забелязват редица различия, както при разпределението, така и при резултатите от провежданата с тази цел политика. Това важи и за образователното дело.

В своята образователна политика спрямо всяко малцинство комунистическата партия трябва да изхожда от предпоставки, които показват както сходства, така и различия. Общото за роми, помаци и турци е ниското общо образователно ниво и високият дял на неграмотните. Други сходства се наблюдават в слабата посещаемост на училищата, недостига на учители, лошото материално оборудване и състоянието, както и броят на училищните сгради.

С течение на времето БКП не успява да ликвидира тези недостатъци, но все пак отбелязва известен напредък в отстраняването на неграмотността и посещаемостта на училищата. Недостигът на учители обаче се задържа още дълго време, въпросът за приемане на учителите за държавни служители също остава нерешен до средата на 70-те години. В образователното равнище различията между членовете на малцинствата и мнозинството от населението и до днес са значителни. Тук възниква въпросът, дали първоначалното, съществуващо до края на 50-те години турско образователно дело, не допринася за изостаналостта на тази група от населението. Ако се вгледаме в различията между турските и българските училища, то се вижда, че те са по-малки, отколкото може да се предполага. Преподаването на турски език се извършва в по-голям мащаб само в началните училища. В по-високите образователни степени то почти не играе някаква осезаема роля. Според мен, по-сериозно влияние върху образователното равнище изиграва недостигът на учителски персонал в турските училища, който не изчезва дори и след като са привлечени български учители от вътрешността на страната. Към това се прибавя и слабата посещаемост на училищата, което представлява основен проблем при ромите и турците. Докато при ромите причината е предимно в училищната възраст, то при турското малцинство, а също и при помашкото, най-вече решаваща роля играе специфичното разбира-

не за разпределението на функциите между двата пола в мюсюлманските семейства.

След интегрирането на малцинствените училища в общата училищна система продължават да съществуват някои от привилегиите, като например квотите за приемане във ВУЗове и факултативното изучаване на турски език. Обединението не води обаче до трайно премахване на малцинствените училища – още от средата на 60-те години възникват специални видове училища, които официално не са предназначени само за роми, но де факто се превръщат в такива. Не е изключено също така, интернатите и общежитията за ученици, построени след края на 50-те години, да са били попълвани по етнически признаци.

Общо взето, може да заключим, че училищата изпълняват само в ограничена степен оставените им модернизационни задачи. Причината е в това, че на БКП не се удава, въпреки (или пък точно поради) всички положени от нея усилия, да направи училищата привлекателни за населението. За това допринася нарастващото идеологизиране от края на 40-те години насам, както и сляпото възприемане на съветската образователна система и на съветските учебни методи. Нещо повече, от средата на 60-те години БКП все повече използва образователни мероприятия, за да укротява възникнали напрежения в отделните малцинства като увеличава квотите за приемане във ВУЗ или като обещава да разшири училищната мрежа. При това партийното ръководство явно е било наясно, че напреженията са следствие от нейната собствена политика – например през 1964 г., когато старите имена на помаците се връщат и същевременно се постановяват нови мерки за насърчаване на образованието в областите, където живее това малцинство.

Наред с образователната политика, колективизацията на селското стопанство и индустриализацията са целите от първостепенно значение, когато става въпрос за модернизиране на икономически изостаналата балканска страна. И двата процеса трябва да допринесат за преодоляване на изостаналостта и за социалното и национално хомогенизиране на населението. Както стана ясно от бележките върху демографските и социални характеристики на малцинствата, и в тази област политиката на БКП постига слаб успех. Без да коментирам отново отделните резултати, ще обрисувам още веднъж най- важните тенденции при ромите и турците.

Колективизацията на селското стопанство в населените с мюсюлмани области завършва сравнително късно. Това закъснение до известна степен е причина и за относително късното начало на индустриализацията в тези региони. Макар че на отделни места като Кърджали например, още в средата на 50-те години се правят опити за изграждане на една индустрия, отговаряща на комунистическите представи, то в крайна сметка българската тежка индустрия се концентрира предимно в околностите на София. Големите разстояния, ниското образование и отчасти езиковата бариера възпрепятстват интегрирането на турските работници в новите промишлени клонове. Късното навлизане в процеса на индустриализацията означава за турците, а също и за другите малцинства, че те получават работа в по-лошо платени условия. Това обстоятелство може би допринася за склонността на турците да остават дълго време привързани към техния начин на живот и техните традиционни ценности. Това намира израз например в по-високата раждаемост и по- ниското значение, придавано на образованието, особено при жените. Този кръг от ниско образование, лошо заплащане и връщане към традиционните ценности БКП успява да разкъса само в незначителна степен.

Смесването на националистически и ленинистки елементи в българската малцинствена политика от 1944 до 1989 г. не спомага за преодоляване нито на социалните, нито на етническите различия сред българското общество. Напротив, етническите напрежения се изострят още повече вследствие на асимилационните мерки. Вероятно политиката на икономическа и социална интеграция в дългосрочна перспектива щеше да доведе до желаните резултати. Но с люшкането си между принудителни и укротителни мерки, между смени на имената и изселнически вълни от една страна, и привилегии при постъпване във висши училища и насърчаване на регионалната икономика – от друга, БКП не съумява да спечели доверието на малцинствата.

Необходими са още по-прецизни анализи, за да се определи точно тежестта на отделните фактори в българската малцинствена политика. Много въпроси трябваше да останат без еднозначен отговор и затова все още не можем да съставим една пълна картина. От решаващо значение за по-нататъшното разработване на тази тема ще бъде отварянето на съответните архиви на БКП за научно-изследователска работа.

4 Литература

4.1 Българска литература

Аврамов (Леви), Рубен. *Отечественият фронт и националните малцинства*. София 1946.

Александров, Емил. *Европейските конвенции и българската емиграция*, в: Население (н.с.) год.1, 1992, бр.6, стр. 8-87.

Александров, Иван. За *нов подход по българския национален въпрос*, в: *Българската народност и нация през вековете. Материали от научна конференция. За служебно ползване*. Част втора. София 1988, стр. 253-276.

Алиев, А. *Формирането на научно-атеистичен мироглед у българските турци*. София 1980.

Аркадиев, Димитър. *Изучаване на етническия състав при преброяванията на населението в България*, в: Население (н.с.) год. 1, 1992, бр.6, стр. 47-57.

Аркадиев, Димитър. *Някои проблеми при определяне на етническия състав при преброяванята в България*, в: Статистика год.34, 1992, бр.4, стр. 37-48.

Асенов, Бончо. *Възродителният процес и държавна сирурност*. София 1996.

Асенов, Бончо. *Нация, Религия, Национализъм*. София 1994.

Аспекти на етнокултурната ситуация в България. Преработено и допълнено издание. София 1994.

Байчински, Константин. *Пътят за преобразуването на българската нация в социалистическа*, в: Българската народност и нация през вековете. Материали от научна конференция. За служебно ползване. Част втора. София 1988, стр. 230-252.

Балев, Иван. *Петнадесето преброяване на населението и жилищния фонд в България*, в: Население (н.с.), год.2, 1993, бр.1, стр. 11-19.

Балевски, Дано. *Основни организационни проблеми на преброяването на населението в България през периода 1900-1985 г.,* в: Население, год.8, 1990, бр.3, стр. 22-43.

Балевски, Дано. *Основни програмни и методологически проблеми на преброяванията на населението в България 1900-1985 г.,* в: Население, год.8, 1990, бр.2, стр. 3-15.

Барух, Нир. Откупът. *Цар Борис и съдбата на българските евреи*. София 1991.

Бейтуллов, Мехмед. *Животът на населението от турски произход в НРБ*. София 1975.

Бейтуллов, Мехмед. *Културният възход на българските турци при условията на социализма,* в: Известия на института по история при ЦК на БКП, 40, 1979, стр. 197-228.

Вакарелски, Христо. *Старинни елементи в бита и културата на родопските българи-мохамедани*. София 1965.

Василев, Кирил. *Родопските българи мохамедани*. Пловдив 1961.

Василева, Бойка. *Евреите в България 1944-1952*. София 1992.

Веселинова, Л. *Грижите на народната власт към турското малцинство у нас (1944-1954),* в: Известия на държавните архиви, т.9, 1965, стр. 140-146.

Вранчев, Николай. *Българи мохамедани*. София 1948.

Гавазов, С. *Социално-политическите и културните изменения на турското население в България*, в: Ново време, год.43, 1967, бр.11, стр. 66-78.

Генешки, Митко. *Териториалните общности в НР България*. София 1989.

Генов, Дим. / Маринов, В. / Таиров, Т. *Циганското население в Народна Република България по пътя на социализма*. София 1964.

Генов, Димитър. *Братската дружба между българското и турското население в България*. София 1961.

Георгиев, В. / Трифонов, С. *Покръстването на българите мохамедани 1912-1913*. Документи. София 1995

Георгиев, Величко / Трифонов, Стайко. *Покръстването на българите мохамедани 1912-1913*. Документи. София 1995.

Георгиева, Иваничка. *„Възродителнят процес“ и „Голямата екскурзия“ (опит за орална история),* в: Етническата картина в България. Проучване 1992 г., стр. 105-109.

Гочева, Паунка. *Загадки от последното преброяване*, в: Дума, бр.96, 27.IV.1993.

Градешлиев, Иван. *Гагаузите*. Добрич 1994.

Гюзелев, Боян. *Българите мохамедани в Турция*, в: Исторически преглед, год.46, 1990, бр.10, стр. 17-32.

Етническият конфликт в България 1989. София 1990.

Живков, Тодор. *Политика на Българската комунистическа партия към народностните групи в страната е политика марксистко-ленинска*, в: Избрани произведения. Т.18. София 1976, стр. 95-110.

Живков, Тодор. *Срещу някои лъжи*. Бургас 1993.

Загоров, Орлин. *Българската национална идея*. София 1994.

Загоров, Орлин. *Възродителният процес. Теза. Антитеза. Отрицание на отрицанието*. София. София 1993.

Зарчев, Йордан. *Някои аспекти на партийната политика по националния въпрос след априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 година*, в: *Българската народност и нация през вековете. Материали от научна конференция. За служебно ползване*. Част втора. София 1988, стр. 277-313.

Златков, Ясен. *Подходи за анализ на социалистическа нация*, в: *Българската народност и нация през вековете. Материали от научна конференция. За служебно ползване*. Част втора. София 1988, стр. 202-229.

Из миналото на българите мохамедани в Родопите. София 1958.

Историците – за истината, за насилията, за себе си. Сборник с интервюта. София 1994.

Йолова, Гергана / Кискинова, Любка. *Законодателство на Народна Република България 1944-1986*: Справочник. София 1988.

Кертиков, Кирил. *Националният проблем, етнопопулизмът и проектът за нова конституция*, в: Култура, 11.VI.1991 г.

Кръстев, Радой. *Кюрдите в Турция – безправие и терор*. София 1987.

Куртев, Н. Бълг*арската комунистическа партия и националните малцинства (1919-1944)*, в: Годишник на софийския университет. Идеологически катедри, т.LIX, София 1965, стр. 130-210.

Кънев, Красимир. *Българският път към 1984*, в: Права и свободи, 25.II.-3.III.1991 г.

Лилов, Александър. *Да издигнем идеологическата работа на височината на задачите, поставени от Десетия конгрес и новата програма на партията за изграждане на развито социалистическо общество*. София 1974.

Максимов, Хр. *Справочник по законодателство на Народна Република България*.

Маринов, Васил. *Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в североизточна България*. София 1956.

Марков, М. / Гавазов, С. / Донев, Д. *Проблеми на развитието на българската социалистическа нация*, в: Ново време, год.40, 1964, бр.5, стр. 30-44.

Марков, Ю. Г. *Развитие на образуването сред турското население в България (1944-1952)*, в: Исторически преглед, год.26, 1970, бр.1, стр. 69-79.

Марушиакова, Елена / Попов, Веселин. *Циганите в България*. София 1993.

Мемишев, Юсеин. *Българските турци и борбата за укрепване на народнодемократичната власт (1944-1948)*, в: Исторически преглед, год.40, 1984, бр.4, стр. 59-83.

Мемишев, Юсеин. *Задружно в социалистическото строителство на родината* (Приобщаване на българските турци към изграждането на социализма. София 1984.

Мемишев, Юсеин. *Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма 1919-1944 г.* София 1977.

Мизов, Николай. *Ислямът в България. Същност, модернизация и преодоляване*. София 1965.

Мизов, Николай. *Ислямът и ислямизация*. София 1989.

Мизов, Николай. *Проблемата „религия – атеизъм" в съвременна България*, в: Философска мисъл, год. 30, 1974, бр. 9, стр. 68-79.

Мизов, Николай. *Тайната на личното име (размисли и тревоги)*. София 1975.

Милушева, Ружка. *Преброяванията на жилищния фонд в България – традиции, проблеми, основни методологически постановки*, в: Статистика год.35, 1993, бр.3, стр. 32-46.

Михаилов, Николай. *Българското законодателство и въпросът за малцинствата (1944-1984)*, в: Население (н.с.), год.3, 1993, бр.1-2, стр. 64-73.

Михаилов, Николай. *Обществото на народите и малцинствения проблем*, в: Население (н.с.), год.3, 1993, бр.4, стр. 72-81.

Михаилов, Стоян. *Възрожденският процес в България*. София 1992.

Мичев, Николай / Младенов, Чавдар. *Географски особености и тенденции в развитието на населението на Родопите*, в: Родопски сборник, т.6, 1987, стр. 5-41.

Мичев, Николай. *Населението на България. Икономгеографско изследване*. София 1978.

Монов, Цветан. *Просветното дело сред българите с мохамеданска вяра в родопския край през годините на народната власт (1944-1968)*, в: Родопски сборник, т.3, 1972, стр. 9-48.

Монов, Цвятко. *Икономически и социални изменения в родопския край (1944-1977)*, в: Родопски сборник, т.5, 1983, стр. 5-38.

Монов, Цвятко. *Развитие и дейност на народните читалища, кината, музеите и другите културни институции в родопския край (1944-1973)*, в: Родопски сборник, т.4, 1976, стр. 7-40.

Научно-практическа конференция на тема: Ролята на Отечествения фронт за по- нататъшното утвърждаване на социалистическия начин на живот. Научен ръководител проф. д-р Стефан Ангелов. София 1980.

Недев, Дантон. *Българо-турските отношения в периода след подписването на заключителния акт от Хелзинки*, в: Втори международен конгрес по Българистика, София 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади 20. Международни отношения. София 1988, стр. 148-154.

Огнянов, Любомир. *Държавно-политическа система на България 1944-1948*. София 1993.

Пети конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол, 18- 25 декември 1948 г. София 1949.

Петров, Петър / Мюслюмов, Мустафа. *Дружни и единни през вековете*. София 1966.

Петров, Петър. *Асимилаторската политика на турските завоеватели*. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания. София 1962.

Проблеми на развитието на българската народност и нация. София 1988.

Религията и пълнолетното население (социологически изследване). Съст. Петър Божиков. София 1992.

Рускова, Л. *Устройство на българското село при социалистически начин на живот*. София 1982.

Саламбашев, Атанас. *Стари и нови фамилни имена в Смолян*, кв. Райково, в: Родопски сборник, Т.4, стр. 237-244.

Славкова, Емилия. *От конфронтация към мирно делово сътрудничество* (Българо- турските отношения от средата на 50-те до средата на 70-те години на XX век, в: Втори международен конгрес по Българистика, София 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади 20. Международни отношения. София 1988, стр. 155-161.

Сотиров, Георги. *Турските терористи и аз, един от шесто.* София 1991.

Статистически справочник. София 1993.

Стоянов, Валери. *Турското население в България между полюте на етническата политика*. София 1997.

Стоянов, Валери. *Турското население на България и официалната малцинствена политика (1878-1944)*, в: Страници от българската история. Събития – размисли – личности. Т.2. София 1993, стр. 192-209.

Субашки, В. *Тайната на личното име (рецензия)*, в: Философска мисъл, год.32, 1976, бр.9, стр. 122-123.

Тахиров, Шукри. *Българските турци по пътя на социализма*. София 1978.
Тепешанов, Чавдар. *Отровота. Документални записки*. София 1993.
Трифонов, Стайко. *Мюсюлманите в политика на българската държава (1944-1989),* в: Страници от българската история. Събития – размисли – личности. Т.2. София 1993, стр. 210-223.
Трифонов, Стайко. *Строго поверително!*, в: Поглед бр.16, 17, 18, 19, 20, 1992, стр. 10.
Фотев, Георги. *Другият етнос*. София 1994.
Христов, Христо (ред.). *Страници от българската история. Очерк за ислямизираните Българи и национално-възродителния процес*. София 1989.
Чичовска, Весела. *Борбата на народната власт за ограмотяване на населението след 9.XI.1944*, в: Известия на държавните архиви, 9, 1965, стр. 134-139.
Чичовска, Весела. *Просветната политика в България 40-те – 50-те години (Училището от просветната реформа до съветизация)*, в: Исторически преглед, год.50/51, 1994/95, бр.2, стр. 59-107.
VI-ти конгрес на Отечествения фронт. 15 – 18 май 1967 г. София 1967.

4.2 Друга литература

Ackerley, F.G.: Romano-Esí, in: Journal of the Gypsy Lore Society, Third series, Vol.27 (July- October 1948) No.s 3-4, S.157-158
Alp, Ilker: *Bulgarian Atrocities: Documents and Photographs*, London 1988
Amnesty International: Bulgaria. Imprisonment of Ethnic Turks. Human rights abuses during the forced assimilation of the ethnic Turkish Minority, London 1986
Ashley, Stephen: *The Census: A Case for Anxiety and Controversy*, in: RFE / RL Bulgarian Situation Report (17.8.1985) 13, S.23-25
Auburger, Leopold: *Sprachminderheiten und die Stabilität plurilingualer Gesellschaf-ten. Systemtheoretische Überlegungen*, in: Minderheitenfragen in Südosteuropa. München 1992, S.79-88
Bachmaier, Peter: *Assimilation und Kulturautonomie. Das Schulwesen der nationalen Minderheiten in Bulgarien nach dem 9.September 1944*, in: Österreichische Osthefte 26 (1984), S.391-404
Baest, Torsten F.: *Neues von der „einheitlichen sozialistischen Nation": Die VR Bulga-rien und ihre türkische Minderheit (1944-1985),* in: Osteuropa-Info (1985) 61, S.92-118

Bajraktarević, Fehim: *Pomaken*, in: *Enzyklopädie des Islam*. Leiden 1936, S.1159-1162

Bates, Daniel G.: *What's in a Name? Minorities, Identity, and Politics in Bulgaria*, in: Identities Vol.1 (1994) 2-3, S.201-225

Bell, John D.: *Domestic Politics*, in: Grothusen, K.-D.(Hg.): Bulgarien, Göttingen 1990, (Südosteuropa-Handbuch, Bd.6), S.56-83

Boden, Martina: *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa: Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde – Ein Handbuch*, München 1993

Boev, Peter: *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Sofia 1972

Bojadžiev, Georgi: *Njakoi teoretični văprosi na obštestvenoto săznanie na bălgarskata nacija* [Einige theoretische Fragen zum gesellschaftlichen Bewußtsein der bulgarischen Nation], in: *Bălgarskata narodnost i nacija prez vekovete. Materiali ot naučna konferencija. Za službeno polzvane. Čast vtora* [Das bulgarische Volkstum und die Nation in den Jahrhunderten. Materialien der wissenschaftlichen Konferenz. Für den Dienstgebrauch. Zweiter Teil], Sofija 1988, S.190-201

Boll, Michael M. (Hg.): *The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944-47*: History and Transcripts, Boulder / New York 1985

Boll, Michael M.: *The Cold War in the Balkans: American Foreign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria 1943-47*, Lexington, Kent. 1984

Brown, J.F.: *Bulgaria under Communist Rule*, London 1970

Brunner, Georg: *Die Rechtsstellung ethnischer Minderheiten in Südosteuropa*, in: Schönfeld, Roland (Hg.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, München 1987, S.39-72

Bugajski, Janusz: *Ethnic Politics in Eastern Europe. A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties*, Armonk, NY 1994

Bulgarien-Türkei: *Familienzusammenführung*, in: WDSOE 18 (1969), S.160-161

Calic, Marie-Janine: *Zur Sozialgeschichte ethnischer Gruppen: Fragestellung und Methoden*, in: Hösch, Edgar / Seewann, Gerhard (Hgg.): *Aspekte ethnischer Identität*, München 1991, S.11-33

Carnegie *Endowment for International Peace: Report of the International Commission to Inquire the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, o.O. 1914

Chary, Frederick B.: *The Bulgarian Jews and the „Final Solution"*, Pittsburgh, PA 1972

Crampton, Richard J.: *A Short History of Bulgaria*, Cambridge 1987

Crampton, Richard J.: *The Turks in Bulgaria*, 1878-1994, in: Karpat, K. (Hg.): *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Istanbul 1990, S.43-78

Creed, Gerald W.: *Between Economy and Ideology: Local-level Perspectives on Political and Economic Reform in Bulgaria*, in: Socialism and Democracy 13 (May 1991), S.45-65

Creed, Gerald: *The Politics of Agriculture and Socialist Sentiment in Bulgaria*, in Slavic Review 54 (1995) 4, S.843-868

Creed, Gerald: *The Bases of Bulgaria's Ethnic Policies*, in: The Anthropology of East Europe Review 9 (1990) 2, S.12-17

Crowe, David / Kolsti, John (Hgg.): *The Gypsies of Eastern Europe*, Armonk, N.Y. 1991

Crowe, David: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, New York 1995

Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria. A Helsinki Watch Report, New York 1991

Destroying Ethnic Identity: The Turks of Bulgaria. A Helsinki Watch Report, New York 1987

Deutsch, Karl W.: *Nationenbildung – Nationalstaat – Integration*, Düsseldorf 1972

Dimitrov, Rumen: *Sicherheitspolitik und ethnische Konflikte aus bulgarischer Sicht*, in: Seewann, G. (Hg.): *Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel – und Südosteuropa*, München 1995, S.174-199

Directory of officials of the Bulgarian People's Republic: A Reference Aid. United States Central Intelligence Agency, Washington, D.C. 1982

Djilas, Milovan: *Jahre der Macht. Im jugoslawischen Kräftespiel. Memoiren 1945-1966*, München 1992

Eminov, Ali: *Soviet Language Policy: Continuities and Detours*, in: Folia Slavica 5 (1982) 1/3, S.136-151

Eminov, Ali: *The Education of Turkish Speakers in Bulgaria*, in: Ethnic Groups 5 (1983), S.130-149

Eminov, Ali: *The Status of Islam and Muslims in Bulgaria*, in: Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs, 8 (July 1987) 2, S.278-301

Eminov, Ali: *There are no Turks in Bulgaria: Rewriting History by Administrative Fiat*, in: Karpat, K. (Hg.): *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Istanbul 1990, S.203-222

Engelbrekt, Kjell: *Bulgaria's Religious Institutions under Fire*, in: RFE / RL Research Report Vol.1 (25 September 1992) No.38, S.60-66

Engelbrekt, Kjell: *Bulgaria*, in: RFE / RL Research Report Vol.1 (3 July 1992) No.27,, S.4-9

Farnen, Rusell / Claussen, Bernhard / Oertel, Joachim (Hgg.): *Cross-National Perspectives on Nationality, Identity and Ethnicity*, Hamburg 1992

Francis, Emmerich K.: *Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory*, New York / Oxford / Amsterdam 1976

Georgeoff, Peter: *The Social Education of Bulgarian Youth*, Minneapolis 1968

Gilliat-Smith, B.: *The Gypsies in Bulgaria (1948)*, in: Journal of the Gypsy Lore Society, Third series, Vol.27 (July-October 1948) No.s 3-4, S.156-157

Gjuzelev, Bojan: *Die Minderheiten in Bulgarien unter Berücksichtigung der letzten Volkszählung vom Dezember 1992*, in: SOE 43 (1994) 6-7, S.361-373

Hall, Raymond (Hg.): *Comparative Studies of Group Conflict in Multinational States*. Hatschikjan, M. A.: *Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Außen-politik 1944-1948. Die „nationale Außenpolitik" der Bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten),* München 1988

Hechter, Michael: *Ethnicity and Industrialisation: On the Proliferation of the Cultural Division of Labor*, in: Ethnicity 3 (1976), S.214-224

Heckmann, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie interethnischer Beziehungen*, Stuttgart 1992

Heckmann, Friedrich: *Ethnische Vorurteile*, in: Seewann, G. (Hg.): *Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel – und Südosteuropa*, München 1995, S.48-53

Heine, Peter / Stipek, Reinhold: *Ethnizität und Islam. Differenzierung und Integration muslimischer Bevölkerungsgruppen, Gelsenkirchen 1984* (Reihe Islam und Ethnologie, 1)

Holzer, Willibald (Red.): *Zwischen Selbstfindung und Identitätsverlust: Ethnische Minderheiten in Europa*. Protokoll des Internationalen Symposiums zu Problemen der ethnischen Mehrheits-/Minderheitssituation (22. bis 23. Oktober 1982, Klagenfurt. Hrsg. von der Arbeitsgemeinschaft Volksgrup-penfrage an der Universität Klagenfurt, Wien 1984

Höpken, Wolfgang: *Außenpolitische Aspekte der bulgarischen „Türken-Politik"* (Dokumentation), in: SOE 34 (1985) 9, S.477-485

Höpken, Wolfgang: *Bulgarische Protestnote an die Türkei* (Dokumentation), in: SOE 35 (1986) 7/8, S.458-459

Höpken, Wolfgang: *Demographische Entwicklung und Bevölkerungspolitik in Bulgarien*, in: SOE 35 (1986) 2, S.88-99

Höpken, Wolfgang: *Die bulgarisch-sowjetischen Beziehungen seit Gorbačev*, in: SOE 35 (1986) 11/12, S.611-630

Höpken, Wolfgang: *Die Emigration von Türken aus Bulgarien. Historisches und Gegenwärtiges.* Teil I: Die Emigration 1878 bis 1951, in: SOE 38 (1989) 10, S.608-637

Höpken, Wolfgang: *Emigration und Integration von Bulgarien-Türken seit dem Zweiten Weltkrieg. Ein Vergleich der Auswanderungswellen von 1950/51 und 1989,* in: Seewann, G. (Hg.): Minderheitenfragen in Südosteuropa, München 1992, S.359-376

Höpken, Wolfgang: *Modernisierung und Nationalismus: Sozialgeschichtliche Aspekte der bulgarischen Minderheitenpolitik gegenüber den Türken,* in: SOE 35 (1986) 7/8, S.437-457

Höpken, Wolfgang: *Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg,* in: SOE 37 (1988) 11/12, S.617-633

Höpken, Wolfgang: *Sofias Kurskorrektur in der Türken-Politik. (Dokumentation),* in: SOE 39 (1990) 1, S.76-79

Höpken, W.: *Türken und Pomaken in Bulgarien,* in: Brunner, G. / Lemberg, H. (Hgg.): *Volksgruppen in Ost- und Südosteuropa,* Baden-Baden 1994 (Südosteuropa-Studien, Bd. 52), S.223-234

Höpken, Wolfgang: *Türkische Minderheiten in Südosteuropa. Aspekte ihrer politischen und sozialen Entwicklung in Bulgarien und Jugoslawien,* in: H. G. Majer (Hg.): *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen,* München 1989, S.223-254

Höpken, Wolfgang: *Živkov-Erklärung zu Unruhen unter der türkischen Minderheit Bulgariens (Dokumentation),* in: SOE 38 (1989) 5, S.327-332

Hoppe, Hans-Joachim: *Bulgarien und seine Türken (Dokumentation),* in: Osteuropa 37 (1986) 10, S.467-489

Hoppe, Hans-Joachim: *Bulgarien,* in: Benz, Wolfgang (Hg.): *Die Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München 1991, S.275-310

Horak, Stephen M. (Hg.): *Eastern European National Minorities, 1919-1980*: A Hand-book, Littleton 1985

Igla, Brigit / Konstantinov, Y. / Alhaug, Gulbrand: *Some Preliminary Comments on the Language and Names of the Gypsies of Zlataritsa (Bulgaria),* in: Nordlyd, Tromsř 17 (1991), S.118-135

Ilchev, Ivan / Perry, Duncan M.: *Bulgarian Ethnic Groups: Politics and Perceptions,* in: RFE / RL Research Report Vol.2 (19 March 1993) No.12,, S.35-41

Irwin, Zachari T.: *The Fate of Islam in the Balkans. A Comparison of Four State Politics,* in: Ramet, Pedro (Hg.): *Religion and Nationalism in Soviet and East*

European Politics. Revised and expanded edition, Durham / London 1989, S.378-407

Jackson, Marvin R.: *Changes in Ethnic Populations of Southeastern Europe: Holocaust, Migration and Assimilation from 1940 to 1970*, in: Schönfeld, R. (Hg.): Nationalitätenprobleme in Südosteuropa, München 1987, S. 74-104

Kalionski, Alexei: *The Pomak Dilemma, in: La transmission du savoir dans le monde musulman pčriphérique. Lettre d'information*. No.13, mars 1993. S.122-130

Kanev, Krasimir: *Die Dekommunisierung und die Menschenrechte an der Schwelle der Gegenwart*, in: Bulgarian Quarterly 1 (1991) 2, S.23-32

Kenrick, Donald S.: *Notes on the Gypsies in Bulgaria*, in: Journal of the Gypsy Lore Society, Third Series, Vol.45 (July-October 1966) No.3-4, S.77-84

Kertikow, Kiril: *Die ethnonationale Frage*, in: Bulgarian Quarterly 1 (1991) 3, S.85-95

Klendić, Anton: *The Position of the Turks in Bulgaria*, in: Contemporary Review, Vol.247 (1985) No.1438, S.229-232

Konstantinov, Yulian / Alhaug, Gulbrand / Igla, Brigit: *Names of the Bulgarian Pomaks*, in: Nordlyd 17 (1991), S.8-118

Konstantinov, Yulian: *'Nation-State' and 'Minority' Types of Discourse – Problems of Communication between the Majority and Islamic Minorities in Contemporary Bulgaria*, in: Innovation in Social Science Research 5 (1992) 3, S.75-89

Kostanick, Huey Louis: *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks 1950 – 1953*, in: University of California Publications in Geography, Vol.8 (1957) No.2, S.65-164

Kraft, Ekkehart: *Die bulgarische Nomenklatura vor Gericht*, in: Neue Zürcher Zeitung v. 18.6.1993, S.5

Krause, S.: *Ortsumbenennungen in Bulgarien 1878-1987. Betrachtung des ideologischen Hintergrundes von Ortsnamensänderungen am Bei-spiel Bulgariens*. Magisterarbeit, Berlin 1991 (unveröffentlicht)

Lampe, John R.: *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London 1986

Lee, Michelle: Die Verfolgung der Türken, in: Gegenstimmen 6 (1985) 21, S.23-28

Lilov, Alexander: *To Overcome the Distortions Among the Turkic-Speaking and Muslim Population in Bulgaria*, Sofia 1990

Lopasic, Alexander: *The Bulgarian Muslims, or Pomaks*, in: Proceedings of the Anglo- Bulgarian Symposium, ed. by Leslie Collins. Vol.II. London 1985, S.121-126

Mango, Andrew: *Turkish Exodus from Bulgaria*, in: The World Today 45 (1989) 10, S.166-167

Maleewa, S. T.: *Beitrag zur Anthropogeographie des mittleren Rhodopenge-birges. Auszug aus der Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde*, vorgelegt 1924, Zürich 1928

Marušiakova, Elena / Popov, Veselin: *Roma in Bulgaria – History and Present Day*, in: Roma 38/39 (1993), S.50-67

McIntosh, Mary E. (et al.): *Minority Rights and Majority Rule: Ethnic Tolerance in Romania and Bulgaria*, in: Criminology 73 (1995) 3, S.939-967

Meissner, Boris: *Die „nationale Frage" in marxistischer und leninistischer Sicht*, in: Schönfeld, R. (Hg.): Nationalitätenprobleme in Südosteuropa, München 1987, S.9-31

Memişoglu, Hüseyin: *Bulgarian Oppression in Historical Perspective*, Ankara 1989.

Mihok, Brigitte: *Ethnostratifikation im Sozialismus, aufgezeigt an den Beispielländern Ungarn und Rumänien*, (Ethnien-Regionen-Konflikte, Bd.3) Frankfurt / M. u.a. 1990

Modern Bulgaria in Facts and Figures, Sofia 1984

Nelson, Daniel N.: *Political Dynamics and the Bulgarian Military*, Köln 1990 (Berichte des BIOst 43 – 1990)

Nikolaev, Rada: *Bulgaria's 1992 Census: Results, Problems, and Implications*, in: RFE / RL Research Report Vol.2, No.6, 5 February 1993, S.58-62

Oppression and Discrimination in Bulgaria (The Case of the Muslim Turkish Minority). Facts and Documents, London / Nicosia / Istanbul 1986

Oren, Nissan: *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria*, Baltimore / London 1973

Oren, Nissan: *The Bulgarian Exception: A Reassessment of the Salvation of the Jewish Community*, in: Yad Vashem Studies (1968) 7, S. 83-106

Oschlies, Wolf: *Arbeitskraftprobleme in der bulgarischen Landwirtschaft*, in: SOM 18 (1978) 4, S.86-87

Oschlies, Wolf: *Bulgarien: Land ohne Antisemitismus*, Erlangen 1976

Oschlies, Wolf: *Bulgariens Bevölkerung Mitte der 80er Jahre. Eine demographische und sozialpolitische Skizze*, in: Berichte des Bundesinstitutes für ostwissen-schaftliche und internationale Studien 17 (1986)

Oschlies, Wolf: *Mononationales Bulgarien – mit kleinen Schönheitsfehlern*, in: Europäische Rundschau 14 (1986) 3, S.125-128

Perry, Duncan M.: *Bulgarian Nationalism: Permutations on the Past*, in: Latawski, Paul (Hg.): *Contemporary Nationalism in East Central Europe*, Basingstoke 1995, S.41-65

Perry, Duncan M.: *New Directions for Bulgarian Turkish Relations*, in: RFE / RL Research Report Vol.1, No.41, 16 October 1992, S.33-39

Plaschka, Richard Georg: *Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand: Aspekte nationaler und sozialer Entwicklungen in Ostmittel- und Südosteuropa*, München 1985

Popovic, Alexandre: L'Islam Balkanique. *Les musulmans du sud-est européen dans la periode post-ottomane.* Berlin 1986 (Balkanologische Veröffentlichungen, Bd.11)

Popovic, Alexandre: *The Turks of Bulgaria (1878-1985),* in: Central Asian Survey 5 (1986) 2, S.1-32

Poulton, Hugh: *Minorities in the Balkans.* Minority Rights Group Report No.82, 1989

Poulton, Hugh: *The Balkans. Minorities and States in Conflict*, London 1993

Pundeff, Marin V.: *Churches and Religious Communities*, in: Grothusen, K.-D. (Hg.): Bulgarien, (Südosteuropa-Handbuch, Bd.6) Göttingen 1990, S.543-566

Pundeff, Marin V.: *Nationalism and Communism in Bulgaria*, in: Ders.: Bulgaria in American Perspective, Sofia 1993, S.97-133

Rada Nikolaev / G.S.: *Forced Assimilation of the Turks*, in: Mastny, Vojtech (Hg.): *Soviet / East European Survey*, 1984-1985, Durham, NC 1986, S.187-192

Ramet, Pedro (Hg.): *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, Durham 1984

Reemtsma, K.: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*, München 1996

Reiter, Norbert: *Die Schule zur Nation*, in: Reiter, N. / Sundhaussen, H. (Hgg.): *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Berlin 1994, S.11-20

Religion and Nationalism in Eastern Europe, Boulder 1987

Reuter, Jens: *Die Entnationalisierung der Türken in Bulgarien*. Sofias Politik der Zwangsbulgarisierung aus jugoslawischer Sicht, in: SOE 34 (1985) 3/4, S.169-177

Riedel, Sabine: *Das Konzept des bulgarischen Nationalstaats in Vergangenheit und Gegenwart*, in: SOE 45 (1996) 1, S.55-62

Riedel, Sabine: *Die türkische Minderheit im parlamentarischen System Bulgariens*, in: SOE 42 (1993) 2, S.100-124

Roth, Juliana und Klaus: *Das Erbe der bäuerlichen Kultur und die jüngsten Reformen der bulgarischen Landwirtschaft*, in: SOE 38 (1989) 6, S.344-362

Sagorow, Orlin: *Die Wahrheit*, Sofia 1987

Sarides, E.: *Ethnische Minderheit und zwischenstaatliches Streitobjekt. Die Pomaken in Nordgriechenland*, Berlin 1987

Scheffler, Thomas: *Ethnoradikalismus: Zum Verhältnis von Ethnopolitik und Gewalt*, in: Seewann, G. (Hg.): *Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel – und Südosteuropa*, München 1995, S.9-47

Seyppel, Tatjana: *Das Interesse an der muslimischen Minderheit in Westthrakien (Griechenland) 1945-1990*, in: Seewann, G. (Hg.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, München 1992, S.377-392

Shiwkow, Todor: *Die Einheit des bulgarischen Volkes ist Anliegen und Schicksal jeden Bürgers. Erklärung des Vorsitzenden des Staatsrates der Volksrepublik Bulgarien, Todor Shiwkow, im Bulgarischen Fernsehen und Bulgarischen Rundfunk*, Sofia 1989

Silver, Brian D.: *The Status of National Minority Languages in Soviet Education: An Assessment of Recent Changes*, in: Soviet Studies 26 (1974) 1, S.28-40

Silverman, Carol: *Bulgarian Gypsies: Adaptation in a Socialist State*, in: Nomadic Peoples 21-22 (1986), S.51-62

Silverman, Carol: *Peasants, Ethnicity, and Ideology in Bulgaria*, in: Roth, Klaus (Hg.): *Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne, München 1992*, S.295-308

Silverman, Carol: *Pomaks*, in: Weeks, R. (Hg.): *Moslem Peoples: A World Ethnographic Survey*, Westport 1984

Silverman, Carol: *Reconstructing Folklore: Media and Cultural Policy in Eastern Europe*, in: Communication (1989) 11, S.141-160

Şimşir, Bilâl: *Glimpses on the Turkish Minority in Bulgaria*, Ankara 1986

Şimşir, Bilâl: *The Turkish Minority Press in Bulgaria. Its History and Tragedy 1865-1985*, Ankara 1986

Şimşir, Bilâl: *The Turkish Minority in Bulgaria: History and Culture*, in: Karpat, K. (Hg.): *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Istanbul 1990, S.159-178

Şimşir, Bilâl: *The Turks of Bulgaria (1878-1985)*, London 1988

Şimşir, Bilâl: *The Turks of Bulgaria in International Fora Documents*, Vol.1 (1985), Vol.2 (1986). Ankara 1990

Springborn, R.: *Die bulgarische Nationalbewegung, in: Reiter, N. (Hg.): Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Berlin / Wiesbaden 1984, S.281-358

Spuler, B.: *Die Lage der Muslime in Südosteuropa seit 1945,* in: Der Islam 30 (1952) 1, S.209-213

Stojanov, Valeri: *Die türkische Minderheit Bulgariens bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, in: Österreichische Osthefte 36 (1994) 7, S.279-294

Stojanov, Valeri: *Ausgrenzung und Integration: Die bulgarischen Türken nach dem Zweiten Weltkrieg (1944/45-1989)*, in: Österreichische Osthefte 39 (1997) 2, S.193-221.

Stojanov, Valeri: *Überblick über die Forschungseinrichtungen der Turkologie in Bulgarien*, in: Materialia Turcica 12 (1986), S.1-21

Sundhaussen, Holm: *Alphabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanländern in historisch-komparativer Perspektive*, in: Reiter, N. / Sundhaussen, H. (Hgg.): *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Berlin 1994, S.21-36

Terziovski, Rastislav: *The Bulgarian Institutions in Occupied Macedonia, 1941-44,* in: Macedonian Review 3 (1976) 1, S.72-78

The Tragedy of the Turkish Muslim Minority in Bulgaria, Ankara 1989

The Turkish Minority in Bulgaria, ed. by Ersin Onulduran, in: Foreign Policy (Ankara), vol.12, (1986) no.3-4, S.3-161

The Turkish Presence in Bulgaria. Communications 7, June 1985, Ankara 1986

Tomova, Ilona / Bogoev, P.: *Minorities in Bulgaria: A Report of the 1991 International Conference on Minorities (Rome)*, in: The Insider: A Bulgarian Digest Monthly (1992), S.1-15

Tomova, Ilona: *The Gypsies in the Transition Period*, Sofia 1995

Tönnes, Bernhard: *Bulgarien/Bevölkerung: Umtausch der Personalausweise*, in: WDSOE 29 (1980) 12, S.283

Topp, Horst-Dieter: *Die türkische Minderheit in Bulgarien*, in: WDSOE 27 (1978) 5, S.141-143

Totok, William: *Die Deportation in den Bărăgan. Aus dem archivalischen Nachlaß des rumänischen Stalinismus*, in: Halbjahresschrift für südosteuropäische Ge-schichte, Literatur und Politik 7 (1995) 2, S.11-23

Troebst, Stefan: *Antisemitismus im „Land ohne Antisemitismus“*: Staat, Titularnation und jüdische Minderheit in Bulgarien 1878-1993, in: SOM 34 (1994) 3, S.187-201

Troebst, Stefan: *Aufgaben und Ziele vergleichender historischer Forschung zur ethnischen Struktur und zu den Nationalismen Osteuropas*, in: SOM 33 (1993) 2, S.146-156

Troebst, Stefan: *Der masochistische Musterknabe: „Säuberungen in der kommunistischen Partei Bulgariens 1936-1953*, in: SOE 40 (1991) 11-12, S.648-661

Troebst, Stefan: *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982*, München 1983

Troebst, Stefan: *Ethnopolitics in Bulgaria. The Turkish, Macedonian, Pomak and Gypsy Minorities*, in: Helsinki Monitor Vol.5 (1994) No.1, S.32-42

Troebst, Stefan: *Nationale Minderheiten*, in: Grothusen, K.-D. (Hg.): *Bulgarien*. (Südosteuropa-Handbuch, Bd.6), Göttingen 1990, S.474-489

Troebst, Stefan: *Nationalismus als Demokratisierungshemmnis in Bulgarien*, in: SOE 41 (1992) 3-4, S.188-227

Troebst, Stefan: *Partei, Staat und türkische Minderheit in Bulgarien: Kontinuität und Wandel (1956-1986)*, in: Europäische Rundschau 14 (1986) 2, S.83-97

Troebst, Stefan: *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien 1956-1986*, in: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, hrsg. v. Roland Schönfeld, München 1987, S. 231-253 (Untersuchungen zur Gegenwarts-kunde Südost-europas, Bd. 25)

Troebst, Stefan: *Todor Živkovs nationalitätenpolitisches Vermächtnis* (*Dokumentation*), in: SOE 38 (1989)11-12, S.739-743

Troebst, Stefan: *Von bulgarischen Türken und „getürkten" Bulgaren* (Dokumentation), in: SOE 34 (1985) 6, S.359-367

Troebst, Stefan: *Zur bulgarischen Assimilationspolitik gegenüber der türkischen Minderheit: Geschichten aus Politbüro und 1001 Nacht (Dokumentation)*, in: SOE 34 (1985) 9, S.486-506

Vakarelski, Christo: *Altertümliche Elemente in Lebensweise und Kultur der bulgarischen Mohammedaner*, in: Zeitschrift für Balkanologie 5 (1966) 4, S.149-172

Vasileva, Bojka: *Population Migrations between Bulgaria and Czechoslovakia after the Second World War*, in: Bulgarian Histo-rical Review 18 (1990) 3, S.3-19

Vogel, Heinrich: *Demographische Entwicklungstendenzen in Bulgarien*, in: WDSOE 27 (1978) 10, S.247-254

Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*, Tübingen 1985

Wer macht sich Sorgen um die Mohammedaner in Bulgarien und warum? Fakten, Daten, Antworten, Reportagen, Sofia 1985

Werder, Johannes: *Die türkische Minderheit* in Bulgarien, in: SOM 18 (1978) 2, S.89

Wolff, R.L.: *The Balkans* in our Time, Cambridge, Mass. 1956

Željazkova, Antonina: *Social Aspects of the Process of Izlamization in the Balkan Pos-sessions of the Ottoman Empire*, in: Etudes Balkaniques 21 (1985) 3, S.107-122

Željazkova, Antonina: *The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography*, in: Etudes Balkaniques 26 (1990) 4, S.105-111

5 Приложения

Приложение 1

Таблица 1: Населението на България по резултатите на преброяванията 1887-1992 г.

Година на преброя-ване	Общо	В градо-вете	В селата		В % към предишното преброяване	
1887	3.154.375	593.547	18,8 %	2.560.828	81,2 %	100,0
1892	3.310.713	652.328	19,7 %	2.658.385	80,3 %	105,0
1900	3.744.283	742.435	19,8 %	3.001.848	80,2 %	113,1
1905	4.035.557	789.689	19,6 %	3.245.886	80,4 %	107,8
1910	4.337.513	829.522	19,1 %	3.507.991	80,9 %	107,5
1920	4.846.971	966.375	19,9 %	3.880.596	80,1 %	111,8
1926	5.478.741	1.130.131	20,6 %	4.348.610	79,4 %	113,0
1934	6.077.939	1.302.551	21,4 %	4.775.388	78,6 %	110,9
1946	7.029.349	1.735.188	24,7 %	5.294.161	75,3 %	115,6
1956	7.613.709	2.556.071	33,6 %	5.057.638	66,4 %	108,3
1965	8.227.866	3.822.824	46,5 %	4.405.042	53,5 %	108,1
1975	8.727.771	5.061.087	58,0 %	3.666.684	42,0 %	106,8
1985	8.948.649	5.799.939	64,8 %	3.148.710	35,2 %	102,5
1992	8.487.317	5.704.552	67,2 %	2.782.765	32,8 %	94,8

Извор: Национален статистически институт: Резултати от преброяването на населението, т. 1, Демографски характеристики. София 1994, стр. X.

Таблица 2: Прираст на населението в периодите между преброяванията

Местоживеене	1921-1926	1927-1934	1947-1956	1966-1975	1976-1985	1985-1992
Общо	631.770	599.198	584.360	499.905	220.878	- 461.332
В градовете	163.756	172.420	820.883	1.238.263	738.852	- 95.387
В селата	448.014	426.778	236.523	- 738.358	- 517.974	-365.945
Средогод. прираст (брой)	105.295	74.900	58.436	49.991	22.088	- 65.904
В градовете	27.293	21.553	82.088	123.826	73.885	- 13.627
В селата	78.002	53.347	- 23.652	- 73.835	- 51.797	- 52.277
Средногод. прираст (в %)	2,1	1,3	0,8	0,6	0,2	- 0,8
В градовете	2,6	1,8	3,8	2,8	1,4	- 0,2
В селата	1,9	1,2	- 0,5	- 1,8	- 1,5	- 1,8

Извор: Национален статистически институт: Резултати от преброяването на населението, т.1, Демографски характеристики. София 1994, стр. X1.

Таблица 3: Населението на България между двете световни войни. Резултати от преброяванията от 1920 и 1934 г. по майчин език

Майчин език	1920	1934а)		
Български	4.041.276	83,4	5.274.854	86,8
Гръцки	46.759	1,0	9.601	0,1
“Еврейски”б)	41.927	0,8	28.026	0,5
Немски	3.515	0,1	4.171	0,1
Руски	9.247	0,2	11.928	0,2
Сърбски	1.259	0,0	172	0,0
Турски	542.904	11,2	618.268	10,2
Френски	638	0,0	710	0,0
“Цигански”б)	61.555	1,3	80.532	1,3
Други	97.874	2,0	0	0,0
Общо	4.86.971	100,0	6.077.939	100,

Извор: Статистически годишник на Царство България, год. XXX, София 1938, стр. 25. а) В 1934 г. не беше въпрос за майчин език, но за говорим език. б) Няма нито “еврейски”, нито “цигански” език. Понятията все пак се ползват и днес.

Таблица 4: Населението на България между двете световни войни. Резултати от преброяванията от 1920 и 1934 г. по вероизповедание

Вероизповедание	1920	1934		
Източно-православно	4.062.097	83,8	5.128.890	84,4
Мюсюлманско	690.734	14,3	821.298	13,5
Католическо	34.072	0,7	45.704	0,8
Протестантско	5.617	0,1	8.371	0,1
Еврейско, Юдейско?	43.232	0,9	48.398	0,8
Армено-грегорианско	10.848	0,2	23.476	0,4
Други	371	0,0	1.802	0,0
Общо	4.848.891	100,1	6.077.939	100,0

Извор: Статистически годишник на Царство България, год. XXX, София 1938, стр. 25. а

Таблица 5: Българи и националните малцинства 1946-1992 г. по официалните данни

	1946а)		1956б)		1965б)		1992в)	
Национал-ност	брой	в %	брой	в %	брой	в %	брой	в %
Българи	5.903.580	83,98	6.506.541	85,46	7.231.243	87,89	7.271.185	85,67
Турци	675.500	9,61	656.025	8,62	780.928	9,49	800.052	9,43
Рома	170.011	2,42	197.865	2,60	148.874	1,81	313.396	3,40
Арменци	21.637	0,31	21.954	0,29	20.282	0,25	13.677	0,16
Евреи	44.209	0,63	6.027	0,08	5.108	0,06	3.461	0,04
Сърби	—	—	484	0,01	577	0,01	418	0,01
Чехи	—	—	1.199	0,02	1.012	0,01	588	0,01
Руснаци	—	—	10.551	0,14	10.815	0,13	17.139	0,20
Македонци	—	—	187.789	2,47	9.632	0,12	—	—
Гърци	—	—	7.437	0,10	8.241	0,10	4.930	0,05
Албанци	—	—	1.105	0,01	503	0,01	3.197	0,03
Унгарци	—	—	671	0,01	583	0,01	343	0,01
Татари	—	—	5.993	0,08	6.430	0,08	4.515	0,05
Румънци	—	—	3.749	0,05	763	0,01	2.491	0,02
Немци	—	—	747	0,01	795	0,01	879	0,01
Каракачани	—	—	2.085	0,03	—	—	5.144	0,06
Власи	—	—	487	0,01	—	—	5.159	0,06
Други	214.412	3,05	3.000	0,04	2.080	0,03	40.743	0,48
Общо	7.029.349	100	7.613.709	100	8.227.866	100	8.487.317	100

Извор: а) Национален статистически институт:
Резултати от преброяването на населението , т.1, Демографски характеристики. София 1994, стр. 106, табл. 9. б) Troebst, S.: Nationale Minderheiten, in: Grothusen, K.-D. (Hg.):

Bulgarien. (Sbdosteuropa-Handbuch, Bd.6) Güttingen 1990, p.475. в) Национален статистически институт: Резултати от преброяването на населението , т.1, Демографски характеристики. София 1994, стр. 194, табл. 24.

Приложение 2

Таблица 6: Българи, национални и религиозни малцинства към 1 януари 1989 г. по данните на Министерството на вътрешните работи и местните власти

Области и бивши окръзи	Общо	Помаци	Турци	Рома	Татари
София - град	1.199.405	55	2.239	38.000	—
София	1.016.346	56.262	4.131	38.737	—
Благоевград	346.266	56.191	3.689	16.100	—
Кюстендил	190.410	14	109	8.463	—
Перник	174.419	16	88	38	—
София	305.251	41	245	14.136	—
Бургас	892.547	3.332	68.939	95.625	—
Бургас	449.314	3.330	51.336	37.894	—
Сливен	239.429	2	17.191	46.491	—
Ямбол	203.754	—	382	11.240	—
Варна	976.788	1.642	162.816	64.475	1.962
Варна	464.701	20	20.163	20.682	222
Толбухин (Добрич)	257.298	—	44.172	23.665	1.726
Шумен	254.789	1.622	98.481	20.128	14
Ловеч	1.079.078	8.933	23.902	69.416	—
Габрово	175.120	28	4.926	5.920	—
Ловеч	202.708	8.013	4.181	17.746	—
Плевен	362.130	—	7.564	24.870	—
Велико Търново	339.120	892	7.231	20.880	—
Михайловград (Монтана)	677.521	40	2.237	66.088	—
Видин	166.388	—	294	15.115	—
Враца	287.841	40	1.334	22.160	—
Михайловград	223.292	—	609	28.813	—
(следва)					
Пловдив	1.244.931	153.484	29.088	101.586	—
Пазарджик	326.315	29.256	4.097	45.705	—
Пловдив	754.393	7.089	23.864	45.333	—

Области и бивши окръзи	Общо	Помаци	Турци	Рома	Татари
Смолян	164.223	117.139	1.127	548	—
Разград	847.669	6.947	251.304	61.380	3.315
Разград	198.007	2.897	103.042	15.213	612
Русе	304.443	865	42.220	16.306	1.542
Силистра	174.052	210	53.568	12.826	1.145
Търговище	171.167	2.975	52.474	17.035	16
Хасково	1.015.333	38.276	302.928	51.620	—
Кърджали	302.578	30.075	245.014	9.843	—
Стара Загора	411.506	4.141	13.094	28.289	—
Хасково	301.249	4.060	44.820	13.488	—
Всичко	8.949.618	268.971	847.584	576.927	5.277

Извор: Konstantinov, Y. / Alhaug, G. / Igla, B.: Names of the Bulgarian Pomaks, in: Nordlyd 17 (1991), p. 103 f.

Таблица 7: Постоянно население по обществени групи, активност и народност към 1 Декември 1965 г.

Обществени групи	Народност									
	Всичко		Българи		Турци		Цигани		Други	
Активно население	4.267.798	51,9	3.791.146	52,4	384.004	49,2	60.768	40,8	31.880	47,7
Неактивно население	3.960.068	48,1	3.440.097	47,6	396.924	50,8	88.106	59,2	34.941	52,3
	Брой и в % (активно население = 100 %)									
Работници	1.755.014	41,1	1.614.915	42,6	100.723	26,2	24.615	40,5	14.761	46,3
Служещи	690.471	16,2	672.467	17,7	8.360	2,2	260	0,4	9.392	29,5
Кооперирани занаятчии	111.577	2,6	104.136	2,7	4.474	1,2	799	1,3	2.168	6,8

Некооперирани занаятчии	27.688	0,6	22.857	0,6	2.264	0,6	1.793	3,0	774	2,4
Кооперирани селяни	1.652.403	38,7	1.353.696	35,7	261.623	68,1	32.791	54,0	4.293	13,5
Некооперирани селяни	21.465	0,5	15.156	0,4	5.970	1,6	185	0,3	154	0,5
Лица със свободна професия	4.157	0,1	3.840	0,1	37	0,0	174	0,3	106	0,3
Частни търговци	2.177	0,1	1.543	0,1	286	0,1	149	0,2	199	0,6
Служители на религията	2.846	0,1	2.536	0,1	267	0,1	2	0,0	41	0,1
		100,0		100,0		100,1		100,0		100,0

По НР България / Централно статистическо управление при министерския съвет: Резултати от преброяване на населението на 1.XII.1965 г. София 1968, стр. 427 / 428.

Таблица 8: Разпределение на еврейското население по населени места (без София) към 1.VI.1948 г.

Община		Община	
Асеновград	57	(Продължение)	4.532
Берковица	55	Пазарджик	820
Бургас	743	Плевен	469
Видин	800	Провадия	148
Враца	103	Разград	55
Горна Джумая	157	Русе	1.801
Добрич	259	Самоков	313
Дупница	925	Сливен	438
Казанлък	289	Стара Загора	456
Кюстендил	756	Търговище	35

Община		Община	
Кърджали	128	Хасково	531
Михайловград	75	Чирпан	141
Неврокоп	157	Шумен	590
Никопол	28	Ямбол	998
(продължава)	4.532	Всичко	11.327

Извор: Василева, Б.: Евреите в България 1944-1952. София 1992, стр. 115-116.

Таблица 9: Професионална структура на евреите в гр. София през 1947 г.

Професия		
Работник в завод		548
Работник в малки предприятия		2.451
Служители		
а) държавен сектор		643
б) частен сектор	1.300	1.943
частни занаятчии		1.920
кооперирани занаятчии.		81
Временни работници		
а) държавен сектор		98
Ь)частен сектор		303
Търговци, амбулантни търговци,		1.923
водоносци, търговски представители		
Безработни		555
Всичко		(10.213) 9.822

Извор: Meyer, P.: Bulgaria, in: The Jews in the Soviet Satellites, ed. by P. Meyer et al., Syracuse 1953, S.580; Общият брой в скобите така се намеря в официалната статистика.

Таблица 10: Разпределението на Ромите по данните на МВР и по преброяването на населението

Регионална дирекция на МВР	(окръг) 1989а)	1992а)	1992б)
Благоевград	16.100	18.000	8.209
Бургас	37.894	38.453	16.120
Варна	20.682	35.000	17.077
Велико Търново	20.880	—	7.236

Видин	15.115	12.000	7.965
Враца	22.160	23.715	11.927
Габрово	5.920	114	1.585
Добрич (Толбухин)	23.665	18.000	18.449
Кърджали	9.024	9.843	1.899
Кюстендил	8.463	12.762	6.057
Ловеч	17.746	12.490	6.384
Монтана (Михайловград)	28.813	29.480	19.079
Пазарджик	47.705	50.000	21.810
Перник	38	6.600	2.142
Плевен	24.870	27.747	7.111
Пловдив	45.333	61.585	21.139
Разград	15.213	16.648	7.464
Русе	16.306	16.306	11.934
Силистра	12.826	12.826	6.519
Сливен	46.491	40.590	18.183
Смолян	548	1.225	514
София (град)	38.000	—	13.902
София (село)	14.136	17.077	11.664
Стара Загора	28.289	38.000	24.143
Търговище	17.035	—	9.474
Хасково	13.488	26.100	14.014
Шумен	20.128	15.823	14.727
Ямбол	11.240	12.762	6.669

Извори:: а) Марушиакова, Е. / Попов, В.: Циганите в България. София 1993, стр. 93, б) Национален статистически институт: Резултати от преброяването на население, т.1, Демографски характеристики. София 1994, стр. 372, табл. 56

Приложение 3

Таблица 11: Регионалното разпределение на турското население 1956

1956		
Окръг	брой	Дел на турското население в %
Благоевград	3.219	0,49
Бургас	41.645	6,34
Варна	63.674	9,70
Враца	3.547	0,54
Коларовград/Шумен	118.605	18,08
Плевен	21.359	3,26
Пловдив	27.887	4,25
Русе	148.928	22,70
София (град и окръг)	2.580	0,39
Стара Загора	19.040	2,90
Търново	14.180	2,16
Хасково	191.361	29,17
Всичко	656.025	

Извор: Höpken, W.: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.443.

Таблица 12: Разпределение на турското население по местоживеене в главните населени области 1956, 1985 и 1992 г. (в %)

	1956[а)] Турци	Всичко	1985[б)] Турци	Всичко	1992[в)] Турци[в)]	Всичко
Коларовград/Шумен						
- в градовете	7,3	22,1	—	57,3	—	60,4
- в селата	92,7	77,9	—	42,7	—	39,6
Хасково						
- в градовете	5,4	24,5	—	65,0	46,6	67,7
- в селата	94,6	75,5	—	35,0	53,4	32,3
Русе						
- в градовете	11,5	25,7	—	67,8	—	68,1
- в селата	88,5	74,3	—	32,2	—	31,9

Извори:
а) Собствени калкулации по Преброяване на населението в НРБ на 1.XII.1956 г. Общи резултати. София 1960, стр. 106. б) За 1985 и 1992 г. става дума за цялото население. Собствени калкулации по Национален статистически институт: Резултати от преброяването на населението, т.1. Демографски характеристики, София 1994, стр. 350, табл. 50.
в) За Хасково (1992): Собствени калкулации по Национален статистически институт: Резултати от преброяването на населението. Хасковска област. Демографски и социалноикономически характеристики, София 1994, стр. 371, табл. 17.

Таблица 13: Относителен дял на турското население в окръзите и общините в регионите с компактно турско население в 1956 и 1992 г. (в %)

Окръг	Община	1956 а)	1992 б)
Коларовград / Шумен			
	Коларовград / Шумен (село)	44,8	
	Коларовград / Шумен (град)	9,4	
	Нови Пазар	31,5	
	Омуртаг	48,4	68,2
	Попово	12,5	15,6
	Преслав	32,2	
	Търговище	29,6	24,1
Хасково			
	Ардино	61,6	72,7
	Димитровград	1,2	2,1
	Иваиловград	4,5	14,9
	Крумовград	77,0	71,0
	Кърджали (град)	30,7	
	Кърджали (село)	89,4	(село и град) 54,3
	Мадан в)	2,7	13,0
	Момчилград	75,9	85,6
	Свиленград	0,3	0,2
	Харманли	6,7	7,4
	Хасково (град)	6,6	
	Хасково (свло)	14,0	(село и град) 17,4
Русе			
	Бяла	7,8	4,9
	Дулово	57,0	67,9

Окръг	Община	1956 а)	1992 б)
	Исперих	56,7	60,8
	Кубрат	50,1	49,8
	Разград	39,8	27,5
	Русе (село)	13,6	(село и град) 7,2
	Русе (град)	6,7	
	Силистра	9,6	14,0
	Тутракан	21,7	27,0

Извори:
а) Höpken, W.: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE
37 (1988) 11/12, p.443 (Преброяване на населението в НРБ на 1.XII.1956 г., кн. II, София 1960, стр. 108-123);
б) Резултати от преброяването на населението. Демографски характеристики. Хасковска област, София 1994, стр. 302-307, табл. 5 и Резултати от преброяването на населението. Демографски характеристики. Русенска област, София 1994, стр. 277-, табл. 5;
в) Резултати от преброяването на населението. Демографски и социално-икономически характеристики. Пловдивска област, София 1995, стр. 321, табл.5.

Таблица 14: Заети лица в икономиката по отрасли 1948 до 1992 г. (в %)

Отрасли	1948 a)	1956 a)	1965 a)	1970 a)	1975 b)	1984 b)	1992 c)
Материално производство (общо)	95,7	92,8	89,2	86,9	84,3	82,4	78,0
Промишленост	7,9	12,9	26,3	30,4	33,5	37,1	32,6
Строителство	2,0	3,3	7,0	8,4	8,0	8,3	6,2
Селско стопанство	81,9	70,1	44,9	35,2	27,7	20,9	20,7
Горско стопанство	0,2	0,4	0,4	0,5	0,5	0,4	0,5
Транспорт	1,2	2,5	4,4	5,2	5,5	5,8	5,9
Съобщения	0,3	0,5	0,7	0,8	0,8	0,9	1,3
Търговия, материално-техническо снабдяване и изкупуване	2,2	3,0	5,2	6,1	7,8	8,3	10,0
Други отрасли на материалното производство	0,0	0,1	0,3	0,3	0,5	0,7	0,8
Непроизводствена сфера (общо)	4,3	7,2	10,8	13,1	15,7	17,6	21,8
Жилищно-комунално стопанство и битово облужване	0,4	1,2	1,7	2,1	2,1	2,2	2,0

Отрасли	1948 a)	1956 a)	1965 a)	1970 a)	1975 b)	1984 b)	1992 c)
Наука и научно обслужване	0,0	0,2	0,5	1,1	1,4	1,7	1,6
Образование, Култура, Изкуство	1,3	2,5	4,5	5,0	6,2	7,0	9,1
Здравеопазване, социално осигуряване, физкултура, спорт и туризъм	0,4	1,2	2,3	2,7	3,6	4,5	6,2
Финанси, кредит и застраховка	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	1,1
Управление	1,5	1,4	1,2	1,5	1,5	1,3	1,6
Други отрасли на непроизводствена сфера	0,5	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4	0,2
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извори:
а) Статистически годишник на НР България 1975, стр. 84;
б) Статистически годишник на НР България 1985, стр. 104;
в) Статистически годишник на Република България 1993, стр. 57.

Таблица 15: Грамотни лица в 1934 г. по говорим език (брой и в %)

	Град	Село		Общо		
Български	829.306	74,0	2.392.228	57,6	3.221.534	61,1
Гръцки	2.732	60,5	1.154	22,7	3.886	40,5
Еврейски	19.640	72,0	566	76,7	20.206	72,1
Немски	2.727	89,4	816	72,8	3.543	84,9
Руски	7.647	90,3	2.852	82,4	10.499	88,0
Турски	22.079	25.5	67.577	12,7	89.656	14,5
Френски	610	92,6	40	78,4	650	91,5
Цигански)	2.238	9,5	4.662	8,2	6.900	8,6
Други	18.082	67,1	6.556	28,6	24.638	49,4
Общо в страната		69,5		51,9		55,6
Общо в страната на лицата над 7 години		81,0		64,8		68,4

Извор: Статистически годишник на Царство България. Год. XXX, София 1938, стр. 36

Приложение 4

Таблица 16: Население по степен на образование 1956-1992 г. (в %)

	1956а) Общо	Турци	1975а) Общо	Турци	1992 б) Общо	Турци
Неграмотни	13,1	36,2			2,0	7,4
Начално	51,4	33,5	36,9	33,9	15,8	24,2
Основно	18,7	7,7	30,2	30,9	30,4	40,6
Средно	8,2	0,7	16,4	4,7	33,6	15,8
Полувисше и висше	2,4	0,08	5,0	0,6	11,4	1,2
Незавършено начално, непоказано	19,3	52,0	8,5	29,9	6,9	10,7

Извори:
а) Höpken, W.: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.444. Брои за 1975 (общо на страната) се отнасят до всички възрастови групи, брои за турците само за лица над 7 години.
б) Резултати от преброяването на населението, т.1, Демографски характеристики, София 1994, стр. 303, табл. 36.

Таблица 17: Развитието на турското училищно дело между 1943/44 и 1949/50 г.

	1943/44 Учили-ща	Ученици	Учители	1949/50 Училища	Ученици	Учите-ли
Детски градини				20	755	22
Основни училища	397	35.253	802	1.018	84.917	2.454
Прагимназии	27	2.082	69	157	13.692	512
Гимназии				1	618	21
Институции за				1	284	20
образование на учители						
Вечерни училища				2	110	9
Общо	424	37.335	871	1.199	100.376	3.037

Quelle: Simsir. Bilal: The Turks of Bulgaria (1878-1985), London 1988, p.155.

Таблица 18: Ученици и учители в общообразователните училища през учебната година 1956/57

	Общо (1956/57)а)			от това в турските училища (1957/58) б)		
	Училища	Ученици	Учители	Училища в)	Ученици	Учители
Училища (начални, прогимназии и основни училища)	9.749	960.698	39.177	1.156	104.291	4.908
	(100%)	(100%)	(100%)	(11,86%)	(10,86%)	(12,53%)

Извори: Статистически годишник на НРБ 1956, София 1957, стр. 114-; б) Мемишев, Ю.: *Задружно в социалистическо строителство на родината (Приобщаване на българските турци към изграждането на социализма)*, София 1984, стр. 125; в) Трифонов, С.: Строго поверително, в: Поглед No.17, 29.IV.1991, стр. 10.

Таблица 19: Население по окръзи под и над трудоспособен бъзраст към 31.XII.1974 г.

Окръг	0-14 години			60 и повече години		
	Общо	Градове	Села	Общо	Градове	Села
Благоевград	29,4	25,8	32,4	11,9	9,3	14,2
Бургас	24,3	22,3	26,9	13,1	9,8	17,6
Варна	21,6	20,9	23,5	12,8	9,1	21,3
Велико Търново	18,2	19,8	16,9	21,9	11,0	31,1
Видин	17,2	23,1	12,0	25,5	11,9	37,5
Враца	20,4	23,1	17,8	21,1	12,6	29,2
Габрово	17,1	19,0	12,3	16,9	9,3	36,5
Кърджали	35,3	19,7	40,7	8,0	7,4	8,2
Кюстендил	21,3	23,7	18,5	17,0	9,1	27,4
Ловеч	18,4	20,6	15,9	22,0	10,3	35,0
Михайловград	19,4	23,5	16,1	21,3	11,4	29,1
Пазарджик	25,4	24,9	25,9	13,8	10,2	18,0
Перник	20,1	21,9	17,4	16,1	8,8	26,9
Плевен	19,6	20,2	19,1	19,7	10,6	28,8
Пловдив	22,5	23,4	20,8	14,4	10,4	22,0
Разград	26,0	21,8	28,3	15,2	10,0	18,0
Русе	20,6	19,8	22,1	14,9	9,9	23,0
Силистра	25,9	24,5	26,9	14,2	11,4	16,2

Сливен	23,9	24,0	23,9	13,8	8,2	20,5
Смолян	26,1	21,5	29,5	10,2	9,3	10,9
София (град)	18,6	18,8	17,1	12,2	12,3	11,0
София (окръг)	21,7	25,0	19,6	17,6	9,7	22,4
Стара Загора	20,8	28,7	18,7	16,0	8,8	26,7
Толбухин / Добрич	26,0	25,0	26,9	13,3	9,1	16,9
Търговище	24,5	23,8	24,9	18,0	7,9	23,6
Хасково	21,1	21,4	20,6	15,8	10,3	23,3
Шумен	24,9	20,3	28,1	14,7	9,7	19,4
Ямбол	21,5	21,8	21,2	16,6	9,5	23,8
Средно	22,8	22,4	22,3	16,5	9,9	22,8

Извор: Мичев, Николай: Населението на България. Икономгеографско изследване, София 1978, стр. 114.

Таблица 20: Социална структура през 1956 и 1975 г.

	Общо		Турското население	
	1956	1975	1956	1975
Активно население	4.150.207	4.573.593	335.180	360.607
absов брой				
Работници	23,4 %	64,2 %	14,6 %	64,4 %
Служители	13,3 %	26,7 %	2,1 %	4,9 %
Кооперирани селяни	41,6 %	6,7 %	35,3 %	29,0 %
Некооперирани селяни	18,6 %	—	45,6 %	0,8 %
Кооперирани занаятчии	1,1 %	—	0,4 %	0,7 %
Некооперирани занаятчии	1,6 %	—	1,5 %	0,1 %
Други	0,3 %	2,4 %	0,2 %	—

Извор: Höpken, Wolfgang: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.447

Приложение 5

Таблица 21: Активно население по отрасли и етническа група през 1956 и 1975 г.

	Общо		Турското население	
	1956	1975	1956	1975
Промишленост	12,9	33,2	6,8	20,9
Строителство	3,3	8,0	1,2	8,1
Селско стопанство	70,1	28,4	84,3	56,1
Горско стопанство	0,2	0,5	—	0,7
Транспорт и съобщения	3,0	6,3	1,7	3,9
Търговия и снабдяване	3,0	7,8	1,0	3,5
Други отрасли на материалното производство	0,1	0,4	—	—
Жилищно и комунално стопанство	1,2	2,1	0,9	0,9
Наука, образование и Култура	2,7	7,3	1,8	3,0
Здравеопазване, социално осигуряване	1,2	3,6	1,0	1,2
Други отрасли на непроизводствена сфера	2,1	2,4	2,1	1,7
Общо	100	99,8	100,8	100

Извор: Höpken, Wolfgang: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.447

Таблица 22: Естествено движение на населението в Кърджалийския окръг / средно в България (в ‰)

	България общо Раждания	Естествено нарастване	в селата Раждания	Естествено нарастване	Кърджали общо Раждания	Естествено нарастване	в селата Раждания	Естествено нарастване
1959-64	17,8	8,6	17,8	8,2	33,8	25,3	36,3	27,3
1965-74	16,0	6,9	14,5	3,0	25,2	18,9	27,0	20,5
1975-84	15,0	4,2	12,8	-2,4	29,7	14,8	23,3	16,3

Извор: Höpken, Wolfgang: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zwei-ten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.447.

Таблица 23: Религиозност през 1984 г. (в %)

	Българи	Турци
Дълбоко религиозни, разпростаряващи своите убеждения	5,72	12,50
Дълбоко религиозни, пасивно вярващи	11,38	35,75
Колебаещи	21,82	11,80
Пасивни атеисти	23,94	16,08
Активни атеисти	23,94	10,23

Извор: Höpken, Wolfgang: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulga-rien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.456.

Таблица 24: Религиозни поведения - Ходите ли на църква? (джамия, синагога) в %

Посещения на религиозни храмове	Общо	Работници	Служители	Кооперирани селяни
един път седмично	11,4	5,1	3,6	14,8
един път месечно	9,3	8,1	1,2	10,5
на празници	33,2	33,2	15,5	35,5
никога	45,9	54,6	79,8	39,0

Данните се отнасят до 70-те години. Извор: Höpken, Wolfgang: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.456.

Таблица 25: Религиозно поведение - Молите ли се? (в %)

	Общо	Работници	Службени-ци	Кооперирани селяни
почти всеки ден	15,5	7,8	6,0	20,1
често	13,9	10,9	6,0	15,4
рядко	22,8	22,8	6,0	24,5
никога	47,8	58,5	82,0	40,0

Данните се отнасят до 70-те години. Извор: Höpken, Wolfgang: Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg, in: SOE 37 (1988) 11/12, p.456

Приложение 6

Таблица 26: Емиграция на турците от България към Турция 1878-1989

1878-1912	ca.350.000	1950	55.746
1928	11.996	1951	98.252
1929	11.568	1952-1968	23
1930	1.684	1969	2.529
1931	2.148	1970	11.010
1932	1.452	1971	9.540
1933	1.382	1972	10.555
1934	3.740	1973	5.296
1935	5.672	1974	1.348
1936	11.730	1975	344
1937	13.490	1976	—
1938	20.542	1977	12.005
1939	15.458	1978	60.738
1948	35	1979-1984	28
1949	1.525	1989	ca.150.000

Извор: Höpken, Wolfgang: *Emigration und Integration* von Bulgarien-Türken seit dem Zweiten Welt-krieg. Ein Vergleich der Auswanderungswellen von 1950/51 und 1989, in: Seewann, G. (Hg.): Minder-heitenfragen in Südosteuropa, München 1992, p.375.

Таблица 27: Емиграция на турците от България към Турция през 1950 и 1951 г.

Мезец	1950	1951
Януари	816	21.352
Февруари	1.212	20.237
Март	2.186	9.553
Април	2.387	16.250
Май	1.274	8.008
Юни	3.930	8.646
Юли	3.065	5.243
Август	6.028	5.489
Септември	7.308	2.861
Октомври	2.572	3.455

Ноември		1.114
Декември	21.407	
Общо	52.185	102.208

Извор: Simsir. Bilal: *The Turks* of Bulgaria (1878-1985), London 1988, p.179.

Таблица 28: Емиграция на български граждани към Турция от 1989 до 1992 г.

Година	Общо	Жени	Мъже
1989	218.000	111.568	106.432
1990	71.195	31.326	39.869
1991	32.614	14.350	18.264
1992	23.490	10.336	13.154

Извор: Gjuzelev, B.: Die Minderheiten in Bulgarien unter Berücksichtigung der letzten Volkszählung vom Dezember 1992, in: SOE 43 (1993) 6-7, p.367

Таблица 29: Движение на населението по окръзите 1947-1955 (в хиляди)

	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Общо за България	7.067	7.139	7.210	7.271	7.285	7.307	7.384	7.467	7.548
Благоевград	254	257	260	264	266	268	271	276	283
Бургас	409	414	421	425	424	423	426	429	434
Варна	478	485	493	498	500	503	511	522	531
Враца	775	781	787	792	794	794	790	785	786
Коларовград/Шумен	408	413	418	421	408	398	402	402	403
Плевен	594	599	604	608	606	603	605	608	608
Пловдив	855	863	871	880	889	890	893	905	916
Русе	532	538	545	548	546	547	552	558	564
София (град)	461	487	490	499	517	538	579	619	649
София (село)	756	745	750	755	759	759	749	740	732
Стара Загора	596	601	607	613	619	625	632	638	643
Търново	467	469	471	473	467	461	461	461	462
Хасково	482	487	493	495	490	498	513	524	537

Извор: Статистически годишник на НР България 1956, София 1957, стр. 12; стагнация или намаление на населението се отбелязва чрез курсив шрифт.

Таблица 30: Развитие на населението по бившите окръзи 1985 до 1992 (1985 = 100)

	1985	1992	Различие в брой	1985 = 100
Общо за България	8.948.649	8.487.317	-461.332	94,8
София (град)	1.201.719	1.190.126	-11.593	99,0
Благоевград	344.195	351.637	7.442	102,2
Бургас	448.680	440.372	-8.308	98,1
Варна	464.945	462.970	-1.975	99,5
Велико Търново	339.992	318.251	-21.741	93,6
Видин	164.274	151.636	-12.638	92,3
Враца	286.929	270.679	-16.250	94,3
Габрово	174.714	161.987	-12.727	92,7
Кърджали	301.647	213.806	-87.841	70,9
Кюстендил	191.463	181.347	-10.116	94,7
Ловеч	204.268	190.262	-14.006	93,1
Монтана	222.756	208.198	-14.558	93,6
Пазарджик	326.188	326.123	-65	100,0
Перник	173.595	163.307	-10.288	94,1
Плевен	362.398	346.614	-15.784	95,6
Пловдив	755.559	734.495	-21.064	97,2
Разград	193.560	167.410	-26.150	86,5
Русе	315.373	288.702	-26.671	91,5
Силистра	174.107	161.063	-13.044	92,5
Сливен	237.764	234.785	-2.979	98,7
Смолян	163.057	159.752	-3.305	98,0
София (село)	305.230	289.962	-15.268	95,0
Стара Загора	411.990	397.339	-14.651	96,4
Добрич / Толбухин	257.783	232.780	-25.003	90,3
Търговище	165.943	151.339	-14.604	91,2
Хасково	322.810	295.503	-27.307	91,5
Шумен	254.835	220.320	-34.515	86,4
Ямбол	182.875	176.552	-6.323	96,5

Извор: Резултати от преброяването на населението, т.1, Демографски характеристики, София 1994, стр. 352, табл. 51.

Таблица 31: Оценка на партийни членове за мерките във връзката с "Възродителния процес" към края на 1989 г.

одобрявам и замисъла, и средствата, с които бе осъществен	одобрявам замисъла, но не одобрявам средствата	не одобрявам и замисъла, и средствата	трудно ми е да преценя
(1) Смяна на имената 4,6	72,7	10,1	2,3
(2) Ограничаване и 20,4 забрана на официално	55,5	20,3	3,9
ползване на турски език (3) Ограничаване 13,4	39,3	43,7	3,4
практикуването на самобитни обичаи и ритуали (обрязване, погребение, традиционно облекло и. др.) (4) Ограничаване 7,8	26,2	58,9	7,0
зачитането на			
мюсюлманския			
религиозен култ (посещаване на джамии и др.) (5) Преждевременно 20,8 издаване на международни паспорти	14,9	57,9	6,4

Извор: Етническият конфликт в България 1989. Социологически архив, София 1990, стр. 218.

Улрих Бюксеншютц е немски историк и политически анализатор, специализиращ в областите на източно- и югоизточноевропейскта история, както и Балканските изследвания.